

Zippelius

ՀՐԱՇԱ
ՔՈՉԱՐ

ՆԱԽԱՊԵՏԸ

„ՀԱՅԱՍՏԱՆ“ ՀՐԱՄԱԿԱՆ ԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1965

ՆԱՀԱՊԵՏԸ

ԾՆՈՒՆԴ

այլում էինք թավ, տամուկ, դա-

րավոր անտառի միջով։

Թաց դաշտերում շողում էր արևը, իսկ խիտ անտառով ծածկված այդ ձորակում, փարթամ սաղարթների արանքներից, հազիվ լույսի կաթիլներ էին ծորում խոնավ գետնին։

Դուրս եկանք բացատ ու ազատ շունչ քաշեցինք։ Այստեղ լուսավոր էր, և օդն այնպես հեղձուցիշ չէր, ինչպես լինում է ճահիճների ափերին։

— Պառկենք ժաղիկների մեջ, շնչենք մի քիշ այս դրախտային բույրերը, — ասաց ընկերս և պիտի մեկնվեր գետնին, երբ ես արագ բռնեցի նրան։

— Ափսոս են ժաղիկները, մի՛ տրորիր։ Երեկվա փոթորիկից հետո նոր են ուշքի գալիս, նայիր, ինչպես նոր-նոր սկսեր են շտկել թուլացած գլխիկները... իսկ ինչքա՞ն մեռածներ կան...

Երեկ ամեհի փոթորիկ էր այս բարձրաբերձ ու անդնդախոր աշխարհի վրա։ Մոլեգնել էր երկինքը, գոռում էին ամպերն ահեղաձայն, ճայթում էր կայծակը տիեզերական ուժով, դղրդում էին լեռ ու ձոր։

— Նստենք կոճղերի վրա..

— Լավ, — համաձայնեց ընկերս ու քայլեց ծառերի կողմը՝ հարմար տեղ գտնելու։ Ես կանգնած մնացի բացատի եղրին ու տիուր նայում էի, թե ինչպես փոթորիկը տրորել է

նույնիսկ ամեն կողմից անտառով պաշտպանված այս բաց տարածության ծաղիկները, անխնա, անողորմ, անխիղճ կերպով տրորել, մեռցրել ու անցել գնացել է չգիտես թե ուր, ինչպես որ չգիտեիր, թե որտեղից եկավ:

— Արի՛, տես, թե ինչ է կատարվել այստեղ,— ձայն տվեց ընկերս:

Դանդաղ, մտախոհ քայլեցի նրա կողմը:
— Տե՛ս...

Նա կանգնել էր վիթխարի մի կաղնու այրված, ածխացած բնի մոտ:

— Գուցե այս անտառի ամենամեծ կաղնին է եղել նա: Պատկերացնո՞ւմ ես, թե ինչ հսկա ճյուղեր է ունեցել, ինչ վիթխարի սաղարթ, որ այրվել, մոխրացել ու ցնդել է, չկա: Այրված ճյուղերի ու սաղարթների մոխիրն է նստել մայր բնի շուրջը: Ուրեմն ավելի ուժգին տարերքներ են մոլեգնել այս անտառի վրա, քան երեկվա փոթորիկը:

— Բայց կյանքն ավելի ուժեղ է բոլոր արհավիրքներից,— հուզմունքով ասացի ես և զգացի, որ վերամբարձություն կար խոսքիս մեջ, որը համահնչյուն չէր այդ խաղաղ, երանավետ պահերին բնության՝ ծառ ու ծաղկի մեջ, կապույտ, մաքուր երկնքի տակ:

— Ճիշտ է, ճշմարիտ է,— համաձայնեց ընկերս, քնքությամբ շոյելով կաղնու ածխացած բնի տակից աճած դալար ընձյուղները:

— Իսկապես սպանվե՛լ է: Ու նորից ծնվում է: Ու պիտի ապրի...

Երկուսս էլ լոեցինք՝ հուզվելով ինքներս մեր մտորումներից: Ինձ այնպես էր թվում, թե շատ անգամ եմ տեսել այս մեծ կաղնու ածխացած բունը և նրա տակից հասակ նետող դալար ճյուղերը, որ ծանոթ ու հարազատ է նա ինձ, որ լսել եմ նրա մեծ սաղարթի շառաշը, երբ նա ողջ էր ու կանգուն, զգացել եմ նրա անկման ահավորությունը և պիտի տեսնեմ նրա վերածնությունը: Ու աշքերս կկոցած տեսնում էի, թե ինչպես մեծանում, մեծանում են այդ դալար ընձյուղները, բարձրանում են դեպի արևը, ճյուղավորվում, տերեսակալում են ու

գոյանում է կլոր, մեծ սաղարթ, որի տակ կարող է այրող արկից, անձրևներից ու կարկուտներից պաշտպանվել մի ամբողջ տոհմ։

— Մարդն էլ հաճախ նման է լինում այս ծառին, — շնչացի ես և, դեռ խոսքս շավարտած, հիշեցի այդպիսի մի մարդու, որի կյանքն ու բախտը հար ու նման էին այդ ածխացած, կայծակնահար կաղնուն...

Ա.

...Նա Արագածի լանջին ընկած այն գյուղը եկավ հազար իննհարյուր քսանմեկ թվականին, մենակ՝ իր ողջ ունեցածշունեցածը շալակին և ձեռքին՝ գորշ, կեղկը շհանած մի ձեռնափայտ։ Մոտ հիսուն տարեկան էր, բարձրահասակ, չոր, նիշարությունից ավելի խոշորացած և աշքերով, որոնց խորքերը մուգ անդունդներ էին։ Եկավ ու ներս գնաց գյուղի եզրին մենակ կանգնած ու լքված հոլիկը, որ չգիտես ինչի էր ծառայել մինչև այդ օրը։ ոչ թոնրատուն էր, ոչ գոմ, ոչ էլ հնձան։

Այդ օրվանից հոլիկն ու նրա բնակիչը հանելուկ դարձան գյուղի համար։ Հազար ու մի իրար անհամաձայն բաներ էին պատմում եկվորի մասին, որը գյուղամեջ չէր գալիս, չէր խառնվում պատերի տակ նստոտող, արևկող անող իր տարեկիցներին, դաշտ էլ չէր գնում աշխատելու, հողաբաժանության օրերին էլ գյուղի իշխանության մոտ չեկավ հող խնդրելու իր համար։ Առանց նրա դիմումի ու խնդիրքի, նրա հոլիկի դիմացի տարածությունը, գյուղական խորհրդի որոշումով, տրվեց նրան։

— Խեղճ, մենակ մարդ է, թող մոտիկ էղնի իր հող։

Զար սրտով մեկը շար խոսք ասաց։

— Էղքան հողն ի՞նչ պիտի էնեւ երկու ու կես արշին հող է պետք իրան։

Սերունիները սաստեցին շարախոսին։

— Բերանդ խերով բաց էրե, անշնո՞րդք...

Աշունն անցավ, եկավ ձմեռը, ձմեռն էլ անցնում էր արդեն առանց խստությունների, ու դեռ գյուղի այդ վերջին բնակիչը դուրս չէր գալիս մարդամեջ, գյուղի խոսք ու գրուցներով, վեճերով ու աղմուկներով չէր հետաքրքրվում: Լուս անցնում էր մարդկանց կողքով, իր բարձրահասակ, չոր կերպարանքը թաքցնել շկարողանալով, խոնարհ բարեւում էր հանդիպողներին ու անհետանում: Ո՞ւր էր գնում, ոչ մեկն ասել չէր կարողանում: Երկու-երեք շաբաթ հետո մարդիկ տեսնում էին դարձյալ, որ հոլիկի հերդիկից ծուխ է դուրս գալիս, բարակ, կապույտ ծուխ, որ նշան էր, թե նա վերադարձել է:

— Նահապետի թունդիր վառվեց, բազերգյանբաշին տուն է դարձեր,— ասում էին շահելները:

Բայց հայտնի էր, որ այդ հոլիկի ներսում թոնիր չէր եղել, ուրեմն ի՞նչ ծուխ էր:

— Թութունի ծուխն է,— ասում էին,— օրական մի տոպարակ թութուն կծխե...

Այդ կատակներից եկվորի անվան վրա ավելացավ «թունդիր» ածականը: Գյուղացիները դրանից հետո նրան Թունդիր նահապետ էին ասում, իհարկե, իր բացակայությամբ, այսինքն՝ միշտ, որովհետեւ միշտ էլ բացակա էր: Մականունն ավելի հաստատվեց ու ամրացավ նրա վրա, երբ գարնանը բոլորն իմացան, որ նա կավե թունդիր է շինել ու թաղել իր փոքրիկ հոլիկի կենտրոնում, և տեսան միաժամանակ, որ նրա տան առջեկի տարածության վրա թութուն էր բուսել, որ չէին իմացել, թե երբ էր ցանել նա: Թոնիր ուներ արդեն, սեփական ձեռքով ցանված թութուն պիտի ունենար և ուներ թութունի մի մեծ տոպարակ, որ տեսնողներ էին եղել, ուրեմն՝ իսկապես թունդիր նահապետ պիտի կոչվեր հավիտյան:

Սկսեց երբեմն նաև գյուղամեջ գալ-գնալ, իհարկե, շատ խիստ կարիքի դեպքում, հարեաններից մեկ-մեկ գործիքներ ուզել: Բայց դարձյալ մնում էր անխոս, մարդկանցից հեռու: Զարմանալի էր, որ ուրիշներն էլ նրան չէին մոտենում, կարծես վախենում էին հետք խոսքի բռնվել: Ասում, խոսում, կա-

տակներ էին անում նրա վրա, բայց տեսնում էին նրան թե չէ, թեկուզ հեռվից, լուս, պապանձկում էին:

Բավական ժամանակ էր արդեն, որ նա այդ գյուղն էր եկել և ոչ մի բան դեռ չգիտեին նրա մասին: Լսել էին միայն, որ նա Վանա ծովի ափերից է՝ արտամետցի, կորցրել է գերդաստանը և, ինչպես այդ գյուղի բոլոր մյուս գաղթականները, թափառել է, թափառել ու պատահաբար, թե որևէ մեկի խորհրդով, եկել հաստատվել է Արագածի լանջի այս գյուղում: Կամ գուցե պիտի անցներ գնար, երբ գյուղեզրի այդ հոլիկին հանդիպեց: Որոշեց գիշերել այդտեղ, այդպես էլ մնաց, դարձավ բնակիչ:

Ամառը որ եկավ, բոլորը զարմացան Թունդիր Նահապետի տան առջևի հողակտորով: Ինչ բանջարեղեն ասես, որ շկար՝ պոմիդորներ, պղպեղներ, կաղամբ, բազուկ, գազար: Իսկ թութունի մուգ կանաչ տերևներն արդեն դեղնավուն էին դառնում: Ե՞րբ էր փորում, երբ էր փոցինում ու ցանում, ոչ ոք չը տեսնում: Կարծես ուրիշների ներկայությամբ ամաշում էր բահը ձեռքն առնել, որ անցնող դարձողի «բարի աջողումը» շսի, կանգ շառնի՝ նրանց հարցմունքներին պատասխանելու: Նրան տեսնում էին միայն իր հողամասի գլխով անցնող առվի ափին նստած ծիւելիս: Առավոտ կանուխ, ուշ երեկոյան, հաճախ կեսօրից հետո, օրվա բոլոր ժամերին նստած այդտեղ ծխում էր: Վեր էր կենում, լուռ իր հոլիկն էր գնում, երբ մարդիկ էին գալիս իր կողմը: Իսկապես որ օրական մի տոպրակ թութուն էր ծխում այդ մարդը:

Ուշ աշնանը մի օր մի բարձած եղ ու երկու մաքի առաջն առած, կարծլիկ, գնդիկ մի մարդ մտավ այդ գյուղը:

— Նահապետի տուն էստեղ ո՞րն ի, — հարցրեց նա գյուղամիջում խմբված մարդկանց: Ցուց տվին: Բարձած եղն ու մաքիները քշեց գնաց դեպի գյուղեզրի հոլիկը: Մյուս օրն էլ այդ մարդուց իմացան, թե ով է նահապետը:

— Մակուլ մարդ էր նահապետ. բարի՝, մարդասե՞ր, ազնըվական: Մկա ի՞նչ ի մնացեր նահապետին, որ ինչ տիսնաք, — պատմում էր ասել-խոսել սիրող այդ կարծլիկ մարդը մի օր հետո, — նահապետ: նահապետ՝ նահապետ էր, մեծ

Հարուստ գերղաստանի մեծ հայր, մեծատուն, մեծապատիվ: Հիմիկ մնացեր ի մեն-մենակ, ինքն՝ իր շոր գլուխ: Կրակ տառ՝ ոտից մինչ ի մազեր կվառվի, բայց մշահոտ չի գա... Առաջին օրեր, որ կոյվ, պատերազմ, խառնակություն ընկավ երկիր, կայմակամ նահապետին կանչեց իր մոտ: Նահապետ, ասաց, ես քու տուն շատ եմ հաց կերեր, աշխարհ խառն ի, ասաց, վտանգավոր ի, ես կուզեմ քեզ մի լավութեն անեմ, որ քո լավութենի տակից դուրս գամ... նահապե՛տ, ասաց, արի մեր կրոնք ընդունի, մուսուլման դարձի, որ քո տուն ու գերղաստան կայծակ շզարկի, շվառի, շավիրի... նահապետ հասկացավ կայմակամի միտք: Մտածեց ու պատասխան իտուր, ասաց,— էստեղ, որ քեզի այս ասեմ, տեր կայմակամ, էն աշխարհ որ երթամ՝ ի՞նչ պատասխան պիտի տամ: Ես հայ քրիստոնյա եմ, ասաց, հայ էլ պիտի մեռնեմ, իմ կրոնք, իմ ազգ ու իմ պատմություն շեմ ուրանա: Վայ թե փոշմանես, նահապետ, ասաց կայմակամ: Չեմ փոշմանի, ասաց նահապետ: Ու եղավ էն, ինչ որ պիտի էլներ, նահապետ մնաց մենակ ու իր շար գլուխ, մեծ գերղաստան մորթին, բոթին, փշացուցին...

Կարճիկ մարդը, որ, ինչպես ինքն ասաց, նահապետի քրոջ ամուսինն էր, շատ բաներ պատմեց նրա մասին: Հինգ տղային գնդակահար են արել իր աշքի առաջ, երկու աղջկան փախցրել են:

— Ի՞նչ տղաներ, ամեն մեկ մի առյուծի կորյուն, աղջիկներ՝ մեկ-մեկ մարալ...

...Կինը ցանկացել է պաշտպանել իր փոքր դստերը, դաշույնի հարվածով սպանել են: Նահապետը՝ թևերը մեջքին, ու ամբողջ մարմնով՝ պատշգամբի սյունին կապած, տեսել է իր հինգ տղաների ու իր կնոջ մահը, իր աղջիկների անպատվությունը: Երբ ամեն ինչ վերջացել է, արձակել են սյունից ու բաց թողել,— գնա, ասել են,— հրամանք կա քո կյանք ինայ-վի, գնա ուր ուզում ես...

Ու թափառել է նահապետ սարեր ու դաշտեր, խոտ ու բանջար է կերել, գիշերել է ձորերում, ժայռերի տակ:

— Քար էլներ, չէր դիմանա, կպատռեր, գաղան էլներ,

կկատղեր, իր միս կուտեր, նահապետ դիմացիր ի ու կապրի ջապրի ի՞նչ անի, ի՞նչ հող տա իր գլուխ...

Կարձլիկ, աշխույժ օտարականը մի քանի օր մնաց նահապետի մոտ: Նրա հետ քնում էր փոքրիկ հոլիկում, նրա հետ նստում առվի ափին, ծխում էին և ապա ժամանակ էր գտնում գյուղամեջ գալու ու պատմություններ պատմելու արհավիրքի օրերից:

— Ափրո ախապեր, իսկ նահապետ ինչո՞ւ իրեն էղքան հեռու կպահե մարդկանցից, — հարցնում էին գյուղացիները:

— Միրտ սպանվեր ի, սիրտ շունի: Ոտի վրա կքելի, կերթա, կիզա, բայց մեռեր ի, հոգով հեռացիր ի կյանքեն, աշխարհ էնօր համար պաղ գերեզման ի... Մեղադրելու շի, կեծակ զարկեր, վառիր ի, տեղ մոխիր ի մնացեր... Կմտածեմ, թե ինչպե՞ս էլավ, որ ինքն իր գլուխ փորձանքի շտվեց, սաղ ի մնացեր ու իկեր փրկվիր ի: Է՞հ, նահապե՛տ, նահապե՛տ...

Ամբողջ գյուղը շուտով ճանաշեց, ասող-խոսող, մարդամոտ Ափրոյին: Վերադարձավ նա էջմիածնի կողմերը, որտեղից եկել էր, եզան վրա բարձած ցորենն ու երկու մաքին թողնելով նահապետին: Իր պատմելով, պատահաբար էր իմացել, որ Արագածի լանջի այդ գյուղում է ապրում նահապետը: Եկել էր տեսության ու վերադառնում էր իր «նշանածին», իր կնոջը պատմելու եղբոր մասին:

— Մենակ իմ նշանածն ի փրկվեր իրանց մեծ ազգ ու տակեն, նահապետի սերունդ կտրվեր ի աշխարհեն...

Ափրոյին գյուղացիները ճամփու դրին մտերիմի ու բարեկամի նման: Նա խնդրեց, որ պատվով վարվեն նահապետի հետ, օգնական լինեն, եթե օգնության կարուտություն ունենա: Ծերունիները հավանություն էին տալիս կարմրայտ, գեր, սրտաբաց այդ մարդու ամեն խոսք ու խնդիրքին, երիտասարդները, հետաքրքրությամբ լսելով նրա պատմությունները, հարգանքով էին բարի ճանապարհ մաղթում:

Նրա գնալուց հետո նահապետի կյանքն ու վարքը շատ քիչ բանով փոխվեց: Առավոտ վաղ արածելու էր տանում իր երկու մաքին մոտիկ առվի ափերը և դարձյալ ծխում ու ծխում էր:

Պատանի գառնարածների հետ էլ զրույցի շէր բռնվում։ Զմեռնամուտին մաքիները խառնեց հարևանների հոտին ու դարձալ փակվեց հոլիկում։ Գյուղացիները, «Թունդիր Նահապետ» մականունի հետ միասին սկսեցին նրան նոր անուն կնքել։ Հիմա նաև ծգնավոր նահապետ էին ասում, բայց ոչ թե ծաղրանքով, այլ կատարյալ լրջությամբ։ Ո՞վ էր այդ մարդու համար խմոր անում, հաց թխում, կերակուր եփում։ Ոչ ոք չգիտեր ու շէր տեսել։ Ո՞վ էր շորերը կարում, կարկատում։ Թարեկ, բարի լույս ասող էլ շէր լինում, որովհետեւ ոչ մեկի տունը շէր գնում նա, որ ուրիշներին իրավունք տար իր տան շեմից ոտքը ներս դնելու։

Զմեռը տաք օդաներում գյուղացիները «զղարան» էին ծխում ու հեթիաթներ, կամ հին-հին պատմություններ էին ասում։ Մի քանի անգամ ուղարկեցին նահապետի ետևից, որ գա իրենց մոտ, մենակ շմնա։ Խոնարհ շնորհակալություն հայտնեց ու շեկավ։ Խսկապես որ ճգնավորի կյանք էր վարում։

Բայց ի՞նչ էր անում տանը։ Հարևաններն ասում էին, թե իր հոլիկում էլ, ինչպես դրսում, նստում է լուռ ու ծխում անվերջ ու անդադար, ծխում ու մտածում է։ Ի՞նչ է մտածում, ինչի՞ մասին է մտածում։

Մի անգամ հարևան ծերունի Մովսեսը՝ նրա տունը գնաց ու մութն ընկնելուց հետո մինչև կես գիշեր նստեց նրա կողքին։ Խոսեց, պատմություններ պատմեց, առակներ ու առածներ ասաց, դեպքեր հիշեց, գյուղի անցուղարձի մասին տեղեկացրեց, բայց դարձյալ ու կրկին նահապետը լուռ մնաց, երբեմն միայն գլխի թեթև, հազիվ նշմարելի շարժումով հավանության կամ զարմանքի նշան ցույց տալով։

— Է՛, նահապետ ախապեր, ինչքան էլ մտածիս, աշխարհք չփոխվի, — եզրակացրեց ծերունի Մովսեսը, որ Արագածի լանջի այս գյուղն էր ընկել Տարոնի աշխարհից, — աշխարհք էսպես եկեր է, էսպես լե կերթա։ Քու ցավ ու տանջանք լի քըզնե շառնի, քըզի կթողնե…

Նահապետը, հաստ զղարայից մի մեծ կռւմ ծուխ քաշելով՝ նայեց ծերունի Մովսեսի մանրիկ, իրենց տեղում խաղացող

աշքերին ու նիհար ուսերի վրա դողդողացող փոքրիկ գլխին:

— Աշխարհք է, սուզ լե կեղնի, հարսնիք լե, մեր կամք չհարցուն... Քըզի մի ջարգե, մի սպանե, Նահապետ, հավուր դատաստանին պատասխան ունիս տալու: Մեղք մի էրե հոգուդ, մեռել չի' ս դու, կենդանի իս:

Նահապետը նայում էր ծերունուն՝ բիբերը լայնացած: Դուրս եկավ Հոլիկից, ճամփու զրեց նրան, բարի գիշեր մազթեց ու ետ եկավ: Հատակին փոեց խոնավության հոտ արձակող իր անկողինն ու պառկեց մեշքի վրա, վերմակը քաշելով շոր կրծքին:

Բ

Շատ օրերի պես այդ օրն էլ Նահապետի քունը փախավ: Նավթի ճրագը հանգցրել էր, երդիկը կալնել էր: Հոլիկում մութ էր: Կոպերն ամուր փակած՝ նա, հակառակ որ ճգնում էր ամեն ինչ մոռանալ ու քնել, էլի տեսնում էր իր տղաներին մեկիկ-մեկիկ՝ Հրայրին ու Ժիրայրին, Գևորգին, Անդրանիկին, Մուրագին: Ու աշխատում էր հիշել նրանց գեմքերի մանրամասնությունները, ամեն մեկի ձայնն ու քայլվածքը, բնավորությունն ու սովորությունները: Հրայրն ու Ժիրայրը երկվորյակներ էին, բայց իրար նման չէին: Մեկը իրեն էր նման՝ հորը, մյուսը՝ քեռուն: Սիրում էին իրար, միասին ուրախ էին լինում, միասին տիսուր: Աճում էին հավասար: Նահապետի մեծ եղբայրը մեկի վրա իր ընկերոջ անունը դրեց՝ Ժիրայր, մյուսի վրա էլ փոքր եղբայրն իր ընկերոջ անունը կամեցավ՝ Հրայր: Մեծ եղբայրը Ժիրայրին էր սիրում, փոքր եղբայրը՝ Հրայրին, իսկ ինքը՝ երկուսին էլ հավասար: Ճշմարիտ որ ասվի, երկու եղբայրներն էլ սիրում էին տղաներին, մեկին մյուսից չէին ջոկում, բայց կատակում էին.

— Ժիրայրն իմն ի,— ասում էր Մերոբը:

— Հրայրն էլ իմն ի,— ասում էր Հայրոն:

Եղբայրները զենքերն առնում, ամիսներով անհետանում՝ էին սարերում, գնում հասնում էին Մուշ, Սասուն, վերադառնալով տուն, ուրախանում էին տղաների մեծանալով:

— Ժիրայր ինչքա՞ն բոյ ի քաշեր, — ասում էր Սերոբը:
— Հրայր նմանապես, — ավելացնում էր Հայրոն, — Հրայր
ավելի կտրիճ տղա կէլնի:

— Տիսնանք, — ժպտում էր Սերոբը, — Ժիրայր պիտի ավե-
լի խելք էլնի, ազգի զավակ և ազգի պարծանք...

Հորեղբայրներն ամեն մեկն իր սանին ցուց էր տալիս
իր հրացանը, բացատրում էր, թե ինչպես են նշան բռնում,
ինչպես են կրակում, գուշակում էին իրենց սաների ապագան,
ու դարձյալ գիշերները, համբուրելով՝ քնած երեխաներին,
գնում էին սարերը:

Ժիրայրից ու Հրայրից հետո աշխարհ եկան մի աղջիկ ու
նրանից հետո էլ՝ մի տղա: Աղջկա անունը դրին Սոսե, տղա-
յի անունը՝ Գևորգ: Հրայրն ու Ժիրայրն արդեն հորիք էին
քշում, խնձորենիներ էին տնկում ու փայփայում էին իրենց
փոքրիկ քրոջն ու փոքրիկ եղբորը, փոքրիկներին պարտեզներն
էին տանում, գրկած, ծովափ էին հասնում ու ամբողջ օրն այն-
տեղ մնալով, կերակրում էին համեղ ու հոտավետ խնձոր-
ներով...

Արտամետի խնձորնե՛րը: Ամբողջ ձմեռը, գարունը ու
մինչև ամառվա նոր բերքը, աղջիկներն ու հարսները խնձոր-
ները պահում էին իրենց բոխչաների մեջ: Տներն ու հարսան-
քատները խնձորի հոտով էին լցվում: Նույնիսկ ձմռան ցուրտ
օրերին թվում էր, թե նստած ես խնձորենիների այգում, թվում
էր թե աշնան մրգահասի ժամանակ է: Բուրում էին խնձորները
տարին բոլոր: Բերքը վերջանում, սպառվում էր, բույրը
մնում էր...

Հոլիկում մութն էր, ու նահապետի քոնը շէր տանում...
Քամին սուլում էր դրսում, խնձորների տակ կուցած ճյուղ-
քերն օրորվում էին, հասած խնձորները թափված էին ցած: Առավոտները գետինը կարմրած էր լինում ծառերի տակ, իսկ
ծովափի պարտեզներից քամին խնձորը ծովի մեջ էր թափում
ու ալիքների վրա հեռվից հազարավոր կարմիր գնդակներ էին
երևում, որ մեկ իջնում էին ծովի խորքը, կորչում հայացքից,
մեկ բարձրանում էին բարձրացող ալիքների կատարներին: Ու
այդպես գնում էին, գնում մինչև մյուս ափը, որ թարկաթ,

Առեն, Կոճերեր ու Առեն գյուղերի երեխաներն ու արծկեցիները գան հավաքելու Աղի ջրի մեջ չէին աղիանում համեղ խնձորները և նրանց բույրը ծովի մեջ շնչում էին նույնիսկ այն ափերին լողացող ջահելները...

Արծկե քաղաքի թիկունքին Սիփանն էր հպարտ կանգնած՝ ամառ, ձմեռ, աշուն, գարուն՝ գագաթը երկինք մխրճած, իր ամբողջ հասակով երեսում էր Արտամետի պարտեզներից։ Տասնութ տարեկան էր նահապետը, որ գյամիով գնաց Արծկե՝ իր մորաքրոջ մոտ հյուր Շովափին էր Արծկեն ու Սիփանի փեշին։ Գեղեցիկ տեղ էր։ Խուրջիններով խնձոր էր տանում արտամետցին իր հետ, երբ հյուր էր գնում, ջոկում էր ամենախոշորները, ամենակարմիրներն ու հոտավետները։ Նահապետն էլ ընտիր խնձորներ էր տարել մորաքրոջը, նրա տղաներին ու աղջիկներին։ Հավ մորթեցին, ձվածեղ արին նահապետի համար։ Իրիկնամտին դռան առաջ նստած՝ երգի ձայն լսեցին հարևան տնից։ Մի աղջիկ երգում էր, այնպես անուշ էր երգում, ձայնն այնքան դուրեկան էր.

Դե յաման, գյամին եկավ Վանա ծովով...

— Մանուշակն ի, — ասաց մորաքրոջ աղջիկը։
— Սիրուն, թելիկ-մելիկ աղջիկ ի, շենք շնորհքով, — ասաց մորաքրոյրը, — ուզենք մեր նահապետին...

Վա՞յ, դե յաման,
Մեր տուն ձեր տուն իրար մոտիկ,
Իմ յար քանց քու յա՞ր խորոտիկ,
Յաման, յաման...

Նահապետը խուրջինից հանեց լավերից լավ խնձորները, փաթաթեց մետաքսե թաշկինակի մեջ, որ մայրն էր կարել իր համար ու, տալով մորաքրոջ աղջկան, ասաց.

— Տար, գողտուկ տուր Մանուշակին...
Մի տարի հետո Արծկեից Մանուշակին հարս բերին Արտամետ։
...Հոլիկում մութ, խավար էր, դուրսը՝ սպիտակ ձյուն։ Զմեռ էր։ Օդաներում նստած, գյուղացիները հեքիաթներ էին

լսել մինչև ուշ գիշեր ու հիմա քնել էին խոր քնով, որ վաղ առավոտ արթնանան՝ իրենց եզներին, կովերին ու գոմեշներին կեր տալու, մաքրեն նրանց տակը, չոր փայեն ցանեն, դաշտեն եզներին, ձիթեն գոմեշներին։ Շատերը զավակներ ունեն և նրանց պահելու համար ունեն լծկան ու կթան։ Փառք է, որ բոլորին կայծակը չի խփել ու չի վառել նահապետի գերդաստանի պես...

Քունը չէր մոտենում նրա տանջված աշքերին։ Ինչպէ՞ն նրանք չկուրացան, նրանց լույսը չսևացավ, որ տեսան ժիրայրի ու Հրայրի մահը... Նրանք առաջինը կրակեցին ժիրայրի ու Հրայրի վրա։

Աշքերը տրորեց, շուռ եկավ աջ կողմի վրա, ջանաց տեսողությունից հեռացնել զարհուրելի պատկերը, հիշել ավելի վաղ ժամանակները, երբ փոքրիկ երեխաներ էին ժիրայրն ու Հրայրը, մեկը գրկում էր Գեորգին, մյուսը՝ Սոսեին, տանում էին պարտեզը, նստեցնում ծառերի տակ, բարձրանում էին ամենավերջին ճյուղքերին՝ փոքրիկ եղբոր ու փոքրիկ քրոջ համար կարմրած խնձորներ քաղելու... Մի անգամ էլ ճիշ լսվեց։ Ինքն ու Մանուշակը տանն էին, վագեցին պարտեզ։ Հրայրը ծառից ցած էր ընկել, ճյուղքը պատռել էր նրա ձախ հոնքը, արյուն էր գալիս։ Բայց լաց չէր լինում։ Ժիրայրն էր ճշացել եղբոր համար... Վերքն անցավ, սպին մնաց։ Երբ կրակոցից մեջքի վրա ընկավ տան առաջ, ճակատից արյուն էր հոսում պոռթված հոնքի վրայով...

Գեորգից ու Սոսեից հետո ծնվեց Անդրանիկը, հետո՝ Մուրադը և էլի մի աղջիկ, որի անունը Զեյրան դրին։ Գեղեցիկ էին բոլոր երեխաներն էլ, իրենց խնձորենիների նման։ Ամեն մեկի ծննդյան օրը, կամ հետո, մի-մի խնձորենի էին տնկել, պարտեզում։ Ժիրայրի ու Հրայրի խնձորենիները հար նման էին իրար ու աճում էին հավասար ուժով, ծաղկում ու բուրում էին միաժամանակ։ Ամեն մեկը փայփայում էր իր ծառը։ Հետո ամենափարթամը Սոսեի խնձորենին դարձավ, ամենից զորեղ ճյուղերն արձակեց։ Զեյրանն ամեն գարուն լաց էր լինում՝ իր խնձորենին նվազ տեսնելով, թեև Սոսեն էր նվազ, իսկ ինքը՝ բոյով էր ու շաղիկ... Անդրանիկը շատ ջանասեր

տղա էր, յոթը տունկ էր տնկել ու փաղաքշանքով շոյում էր ամեն մեկի բողոքները, Գերգը խելքով՝ մտքով հորեղալրների հետ էր, երազումն էլ հրացան էր տեսնում, երազում կրակում ու արթնանում էր: Մուրադը շվի էր փշում, սիրում էր հովիվ-ների հետ սար գնալ...

Կարծես դրսում երգում էր մեկը, կարծես Մանուշակի ձայնն էր:

Դլե յամա՞ն, գյամին հասավ մեր ծովու կես,
Դլե յամա՞ն, բալես մնաց թուրքի ձեռքին,
Յամա՞ն, յամա՞ն...

Ոչ մի ձայն չէր լսվում, ոչ ոք չէր երգում: Բայց Նահապետը հաճախ էր լսում այդ երգն ու այդ ձայնը:

— Ինչի՞ կապրեմ աշխարհքի վրեն, ես էլ չեմ հասկընա, — մտածեց Նահապետը և այդ խոսքի վրա հիշեց ծերունի Մովսեսին: Մովսեսին, որ հիշեց, ուրիշ մտքեր ծնվեցին գլխում...

— Մարդ պիտի ծառի նման էլնի: Երբ որ կտրեն արմատեն՝ գարձյալ շիվ տա, որ վառվեն ճյուղեր՝ արմատ իր ուժ պահի, որ դարձյալ ապրի, շմեռնի...

Ակրոյի խոսքերն էին այդ խոսքերը, Ակրոյի մտքերն էին: Երդիկից լուսի թելեր կախվեցին հոլիկի խավարի մեջ: Նահապետը վեր կացավ, աղոթքի խոսքեր մրմնջալով: Մի օր էլ ապրեց նա:

— Բայց ի՞նչ ավելացավ աշխարհքի վրեն, — հարցրեց ինքն իրեն ու շկարողացավ պատասխանել հարցին: Եվ եթե քներ այս գիշեր ու այլես երբեք շարթնանար, մի բան կպահանջիր աշխարհից:

Այդպես մտածելով մի անգամ էլ հիշեց ծերունի Մովսեսին:

«Մեղք մի էրա հոգուդ, մեռել շիս դու, կենդանի իս..., հավուր դատաստանին պատասխան ունիս տալու...»:

Հոլիկում ցուրտ էր ու մութ, բայց նա գիտեր, որ դրսում լույս է, օրը ցերեկ է: Ցան դրեց թոնիրը՝ փայտի կպշանների վրա, գնաց, կալնած երդիկը բացեց, իշավ, թոնիրը վառեց ու

ծխի մեջ նստած. սկսեց թութուն ծխել: Առաջին հաստ «զղարեն» որ վերջացրեց, կավե պուտուկը ձավարով ու ջրով լիդրեց թոնրի խաշերկաթին ու աչքերը տրորելով դուրս եկավ:

Հոլիկի մոտերքում ոչ մի մարդ չկար: Իսկ այսօր նրա հայացքը մարդ էր որոնում, մարդկային ձայն ու խոսք էր ուզում լսել: Կցանկանար, որ երես ծերունի Մովսեսը, գա նստի իր կողքին, փոքրիկ գլուխն ուսերի վրա երերացնելով խոսի, պատմի, թե ինչ բուք ու բորան, ինչ փոթորիկներ եկանանցան մարդկանց գլխով, ինչ կայծակներ զարկեցին, ով մեռավ, ով ողջ մնաց:

Դա էր մտածում Նահապետը, երբ փայտը ձեռքին հայտնըվեց ծերունի Մովսեսը, եկավ, բարի լույս ասաց ու նստեց նրա կողքին՝ թզբեհը քաշելով ու մրմնջալով. «Խե՛ր, շա՛ռ, աստվա՛ծ... խե՛ր, շա՛ռ, աստվա՛ծ, խե՛ր...»:

— Խեր է աշխարհ, Նահապետ ախպեր, ինչքան շառ տեսեր ինք, բոլ է, մեզնից հետո եկողներու համար բալքի աշխարհ խեր եղնի...

Երկար խոսեց Մովսեսը երեկվա պես ու վերջում Նահապետին հրավիրեց իրենց տունը.

— Պառավ շորթնով բալաք ճաշ կեփեր էսօր, էրթանք ուտինք, Նահապետ, քիչ մ'լե զրուց էնինք...

Նահապետն այս անգամ էլ խոնարհ շնորհակալություն հայտնելով, հրաժարվեց: Մովսեսը գնաց, նա էլ իր հոլիկը մտավ: Պուտուկը եռում էր թոնրի վրա...

Այդպես անցնում էին օրերը: Ու Նահապետին թվում էր, թե աշխարհքի վրա ոչ մի բան չի ավելանում, ու ոչ մի բան էլ աշխարհքից չի պակասում: Իր համար միայն մի քիչ թեթևացել էր կյանքը: Մերունի Մովսեսի գնալ գալով կարծես հուշիկ-հուշիկ մի ծանր քար ցած էր զցել նրա կրծքից: Ինքը չէր խոսում այդ հանդիպումների ժամանակ, միայն լսում էր: Մովսեսը խոսել գիտեր, նրա հոգին էլ վառված էր, սիրտն էլ տանցված: Ու նրա պատմությունները Նահապետին մխիթարում էին: Մի երկու անգամ էլ ինքը Մովսեսի ստիպմամբ, գնաց նրանց տունը: Մերունու որդիները հարգանքով բարեկում էին, դուռը

բացում նրա առաջ, պառավը բարեկում էր՝ գլուխը խոնարհելով նրա ձեռքին: Նահապետը հասկանում էր, որ նրանց այդ լուս-թյան ու հարգանքի, այդ շարժմունքների մեջ ուրիշ բան էլ կա. խղճում են իրեն, մեղք են գալիս: Ու դա ճնշում էր նրան: Դրա համար էր նա մարդկանցից խուսափում: Կամաց-կամաց ըն-տելացավ Մովսեսի ընտանիքին: Ամիսներ հետո երբեմն գնում էր նրանց մոտ առանց հրավերի: Մերունու հետ նստում էին գուան առաջ՝ կավե թմբերին ու ավելի լուսում էին, քան խոսում: Ծխում էին, մինչև խոպոտելը հազում, հազից խեղդվում էին ու բարի գիշեր ասելով, կամ լուռ գլուխ տալով, նահապետը վերադառնում էր իր հոլիկը:

Աշնան սկզբներին էջմիածնի կողմերից եկան նահապետի քույրը, նրա ամուսինը ու տասներկու տարեկան տղան: Նա-հապետը, հոլիկի առաջ նստած, գլուխը կախ՝ ծխում էր, երբ կանացի լաց լսեց ու ճիշ: Գլուխը բարձրացնելով՝ տեսավ նի-հար ու երկարահասակ մի կնոջ: Առաջին պահ չճանաչեց:

— Նահապե՛տ, մեռնի՞մ քեզի, իմ ազի՞զ ախապեր...

Անթառամն էր: Նրա միակ հարազատը, որ մնացել էր աշ-խարհում: Դրկեցին իրար, լաց եղան: Ափրոն կանգնած մի կողմ, նայում էր ու խոսում տասներկու տարեկան իր տղա-յի հետ.

— Թող լան, լավ ի: Թող լան, որ թեթևանան...

Բայց քրոջ որդին չդիմացավ. մոր ու քեռու այդ ողջագու-րանքը տեսնելով, հեկեկաց.

— Նորայր, լաց մ'էլնի, տղա ես, քո մոր, քո քեռուն խնա-ցի, — նախատեց հայրը, հետո դարձավ կնոջն ու նահապե-տին.

— Հերիք ի, Անթառամ, բավական ի, նահապետ: Դարդ աշխարով ի, ազգովին ի, մենակ ձեր շի: Բավական ի, թող ուրիշներ ձեր լաց ու շիվան չտիսնա՞ն...

Տեսարանին հեռվից ականատես էր եղել միայն ծերունի Մովսեսը: Անցյալ անգամվանից նա ճանաշում էր նահապե-տի կոլոտիկ, շարժուա փեսային, հավանել էր նրա բնավորու-թյունը և, ինչպես երկում էր, ուրախացել էր նրա գալուստից:

— Բարո՞վ տեսանք, Ափրո՞,— կանչեց Մովսեսը դեռ լմոտեցած, զվարթ տրամադրությամբ։ Գլուխը հիմա ավելի արագ էր շարժվում նրա ուսերի վրա։

— Բարի քեզի, հորոխպեր Մովսես, ողջություն էլնի, — պատասխանեց Ափրոն և, կնոջը ցույց տալով, ավելացրեց, — քրոջ բերիր եմ, որ ախպոր տեսնի, ուրախութենից կուզան... էդպես ի աշխարք, տիրություն ի՝ կուզան, ուրախություն ի՝ կուզան, լաց որ չէլներ, մեր սիրտ կպատռեր...

— Ճշմարիտ է, Ափրո, — հաստատեց Մովսեսը, — մահ լե կեղնի, հարսնիք լե, մեր կամք չե...»

Քուզրը դեռ մղկտում էր՝ լացը զսպել ջանալով և արցունքներ սրբելով, խոսում էր եղբոր հետ։

— Իմ աշք քոռնա՞ր, Նահապետ, իմ լուս խավարե՞ր, քեզի էսպես շտեսնի, իմ աղա՛ ախպեր, իմ փաշա՛ ախպեր...

Պատանի նորայրը հիմա զսպում էր իրեն, բայց սիրտն արտասվում էր կրծքի տակ։ Ինչքան պատմություններ էր լսեր բոլոր քեռիների և այս քեռու մասին։ Նրա երեակայության մեջ Նահապետ քեռու կերպարանքը նկարվել էր հեքիաթային հերոսների տեսքով։ Հիմա տեսնում էր բարակ, բարձր, չորացած մի ծառ, որ կրակ տաս՝ կվառվի, մոխիր էլ չի մնա։ Պատանին խղճում էր քեռուն, մանավանդ նրա աշքերին նայելով։ Նրանք այնպես խորն ու մութ էին, կարծես նրանց խորքերում սարսափներով ու զարհուրանքներով լի մի ուրիշ աշխարհ կար։ Եթե կոպերը փակեր, շատ նման կլինեին նրանք իր մայրիկի աշքերին։ Եվ այդ նմանությունը, որ այդ չորացած մարդուն հարազատ էր դարձնում իրեն, ավելի խոր ու սուր ցափ էր պատճառում պատանի նորայրին։

Իր մայրն ու քեռին, երեխաների նման իրար ձեռքերը բռնած, ներս գնացին հոլիկը, հայրը բարձրածայն, ուրախ խոսում էր անծանոթ ծերունու հետ, միայն ինքը շգիտեր, թե ինչով զբաղվի։ Լավ է ներս գնա, — մտածեց պատանին, — գնա մոր ու քեռու մոտ։

Հոլիկի ներսում, թոնրի մոտ իրար կողքի նստած, մայրն ու քեռին լուռ նայում էին իրար։

— Մատաղ էլնեմ քեզի՝, Նահապետ,— մրմնջում էր քույրը, երկու ձեռքերով եղբոր գլուխը բռնած, նայում էր նրա մեծած, սև աշքերի մեջ,— մատաղ էլնեմ քու տանջված ջանին, մատաղ էլնեմ Սերոբի, Հայրոյի, Հրայրի, Ժիրայրի, Գևորգի, Անդրանիկի, Մուրադի, Սոսեի, Զեյրանի գերեզմանի հողերուն... էդ ի՞նչ զուլում էր, ազի՞զ ախապե՛ր...

Այդ խոսքերի վրա քույր ու եղբայր դարձյալ փղձկացին՝ իրար ամուր գրկելով, կարծես թե հիմա էլ նրանցից մեկն ու մեկին վտանգ էր սպառնում: Սթափիվեցին, լսելով նորայրի մղկտոցը: Շուռ եկան, նայեցին նրան ու անմիջապես դադարեցին լալուց:

— Իմ տղեն ի, Նահապետ,— շշնջաց մայրը,— արի, նորայր, արի պապի քո քեռու ձեռք, արի թող քեռին քեզի օրշնի...

Նորայրը մոտեցավ, խոնարհվեց քեռու ձեռքին: Քեռին գրկեց նրան, համբուրեց ճակատը, աշքերը ու նստեցրեց իր կողքին:

— Նման ի իր քեռի Սերոբին,— ասաց Անթառամը,— աշքունք ու ճակատ Սերոբին ի, բոյ, ոտ ու ձեռ քոնն են...

Քեռին ավելի ամուր սեղմեց նորայրին իր կրծքին:

Ներս եկան ծերունի Մովսեսն ու Ափրոն: Նահապետն ու Անթառամը, արցունքները սրբելով, ոտքի ելան: Նահապետը խոտի ջովից գործած երկու զամբիլ բերեց դրեց թոնրի մոտ, որ ծերունի Մովսեսը, փեսան ու քույրը նստեն, մեկն էլ բերեց իր համար:

Նստեցին ու լուռ մնացին մի քանի րոպե: Թղթեհը քաշելով, Մովսեսը երգեցիկ ձայնով թուրքերեն մի առած ասաց:

— Դունյա Սովորան Սովեյմանա կալմադի, քիմա՝ կալչաղ¹)...

Թարգմանելու կարիք չեղավ: Միայն պատանի նորայրը չհասակացավ առածի ոչ բառը, ոչ էլ նրա իմաստը:

¹ Աշխարհը Սովորան Սովեյմանին շմնաց, էլ ո՞ւմ պիտի մնառ

Մյուս օրն առավոտյան կանուխ Ափրոն արթնանալով,
շտապ հագավ շորերը.

— Անթառամ, դուք ակռա արեք,— ասաց կնոջը,— ես
էրթամ մի քիչ ման գամ...

Ու դուրս եկավ Հոլիկից։ Գնաց զեպի առուն, թմբի մոտ
կանգ առավ, նայեց շուրջը. մի բուռ հող վերցրեց, տրորեց,
կպցրեց լեզվին։ Կարծես ուզում էր ստուգել՝ կարելի՞ է այդ
հողն ուտել, թե չէ։ Ի՞նչ համ, ինչ հոտ ունի կարմրավուն հո-
ղը։ Հետո նեղ մի տեղից թռավ առվի մյուս ափը, գնաց դաշտի
կողմը։ Հաճախ էր կանգ առնում, նայում էր գետնին ու կրկին
փորձում հողը։ Զեռքերի մեջ տրորում, կպցնում էր լեզվին,
թրցում ու կրկին տրորում էր։ Կեսօրին վերադարձավ տուն և
ուրախացած՝ կնոջն ու որդուն դիմելով ասաց.

— Գտա, Անթառամ։ Շեկ, պատվական կավ ի։ Նորայր,
ել թեռ դիր ավանակի վրեն, երթանք...

Տղայի հետ թեռն ավանակի վրա դրած, գնացին զեպի առ-
վի փլերը։ Ու մինչեւ երեկո այնտեղ շեկ կավահող էին բերում,
լցնում նահապետի Հոլիկի առաջ։

— Ի՞նչ է կենիս, Ափրո՞ւ, էդ ինչ գործ իս գտեր քըզի, —
Հարցրեց ծերունի Մովսեսը երեկոյան։

— Կարիքավոր գործ ի, Մովսես ախապեր, — պատասխա-
նեց կարձլիկ, միշտ ուրախ, միշտ կենսասեր Ափրոն։ — Քեզնե
լավ չէլնի, նահապետի պես պատվական մարդ՝ Հոլիկի մեջ
շպետք ի ապրի։ Մարդ ժամանակի տեր ու տիրական չի, բայց
իր տերն ու իր տիրականն ի... Որ ընկեր ի, վիզ կոտրվեր ի,
լալով դարման չէլնի, հեքիմ ի պետք։ Որ հեքիմ էլ չկա, պետք
ի, որ դու քեզի հեքիմ էլնես։ Էդպես ի աշխարհքի կարգ ու
օրենք, անասունի տեր մարդն ի, բայց մարդու տերն էլ նմա-
նապես մարդն ի...

Այդ առատախոսությունից Մովսեսը շնասկացավ, թե Ափ-
րոն իր տղայի հետ ինչ է անելու, ինչու է ավանակով կավա-
հող բերում, լցնում այստեղ։ Իսկ Ափրոյին թվում էր. թե ամեն
ինչ պարզ է ու դրա համար էլ բացատրություն շտվեց։ Հե-
տեւյալ օրը իր հետ բերած պարկի միջից Ափրոն հանեց

տախտակից շինած քառակուսի կաղապարներն ու կավը ջրով շաղախելով, սկսեց աղյուսներ թափել: Եկավ ծերունի Մովսեսը, ուրիշ գյուղացիներ էլ եկան: Ամեն մեկը մի «բարի ազողում» ասելով, լուր կանգնում ու նայում էր: Կինն ու տղան բերում էին կավե շաղախը, լցնում կաղապարների մեջ, Ափրոն ծեփիչով հարցում, ողորկ էր դարձնում ու, կաղապարները հանելով, աղյուսները թողնում էր չոր գետնի վրա:

— Մի շաբաթ արևի տակ մնա, բավական ի... էն մյուս շաբաթ տան օթախ կշարեմ: Հարիր, հազար էս տեսակ տուն եմ շիներ էջմիածնի մահալ, քսանհինգ տարի կէլնի, որ էս կողմեր կապրեմ, ջարդերից առաջ եկա երկրից ու մնացի էստեղ, երդում էրի, որ թուրքի հպատակության տակ շապրեմ, և Արտամետի խնձորի դալար շիվեր բերեցի իմ հետ, որ մեր խնձոր չկորսվի...

Ոչ մի վայրկյան Ափրոն չէր ընդհատում աշխատանքը և ոչ մի վայրկյան էլ լուռ չէր մնում խոսելու հերթն ուրիշներին զիշելու:

— Աստված քո սրտի շափ լե քեզի տա, Ափրո՛,— ասաց Մովսեսը,— բարի մարդ իս դու, դուրբա՞ն...

Ու Անթառամին դիմելով, ասաց.

— Դու գնա տուն, քուրիկ, մըզի վայիլ չէ, որ մեր աշքի առաջ դու կավ կրիս: Հորի գեղի տղերք անկյա՞լ ին...

Ու շուր գալով իր տան կողմը, ձայն տվեց.

— Տղա՛ Վրեժ, Մուշեղ, շըլսի՞ք... Վրե՛ժ, եկեք հուդա, Ծերունու տղաները եկան..

— Քըշտեք ձեր թեր, ուստա Ափրոյին օգնություն էրեք, կավ տվեք: Դուք լէ էդ գործ սորվեք, պետք կիգա... Քույրիկ, դու տուն գնա, կիսնդրիմ քըզի, քույրիկ Անթառամ: Մըզի վայել չէ: Ներողություն կենիս, որ քըզի քույրիկ կըսիմ, իմ պըստիկ աղջկա տեղն իս...

— Գնա, Անթառամ,— միշամտեց Ափրոն,— Մովսես ախապոր խնդիրք մեր համար հրամանք ի: Որ կասի գնա՝ պիտի երթաս...

Առաջին անգամ էին գյուղում աղյուս պատրաստել տեսնում: Իրենց երկրում նրանք տներ էին շինում խճերից ու

ործաքարից։ Կմբողջ գյուղը հավաքվեց նայելու Ափրոյի աշխատանքին։ Կավը պակասեց։ Մովսեսի տղաներից մեկը զույգ եղը սայլին լծելով, պատանի նորայրի հետ գնացին կավ բերելու։ Հիմա Ափրոն հազիվ էր հասցնում կաղապարների մեջ լցվող կավը մալայով հարդարել։ Մերոնի Մովսեսը, որ երկրում հյուսնություն էր արել, իր տունը գնաց ու երկու ժամ հետո շինեց ու բերեց նոր կաղապարներ, ու ինքն էլ սկսեց աղյուս թափել։

Նահապետի լքված, մոռացված հոլիկի մոտ հավաքվել էին զյուղի համարյա բոլոր տղամարդիկի։ Իսկ նահապետը զուրս չէր գալիս, հոլիկի ներսում նստած, ծխում էր ու ծխում։

— Էղպես չէլնի, ախպե՛ր ջան,— ասում էր քույրը, որ ձեռքերը լվացել, ներս էր եկել ու նստել եղբոր կողքին,— դուրս արի, մարդկանց բարե ու բարի ազողում ընդունի, հարցմունք կանեն՝ պատասխան տուր, օգնություն կանեն՝ գոհություն հայտնի, էղպես չէլնի, նահապետ, հեյրան էլնեմ քո ջանին, ախպեր։ Ինչի՞ էղպես աշխարհ մոռացիր ես, քեզի կվառես ու կխորովես, նահապե՛տ...

Խոսում էր Անթառամը՝ եղբոր ուսերը գրկելով, իսկ նա ծխում էր ու մտածում.

«Ա՞խ, քույրիկ ջան, կխոսես, կասես, կխրատես, կորածներուն ողորմի կիտաս, կուլաս, արցունք կթափես, կմխիթարես ու կմխիթարվես, բայց, չես հասկանա, որ քու ախպոր սիրտ քար ի դարձեր, քո ախպեր առանց սրտի կապրի, հողի երեսն ի, բայց մեռած ի»։

— Էղպես ապրել չէլնի, նահապետ,— շարունակում էր հնթառամը։ — Ափրոն քո տարիքին ի, բայց տեսնող կասի թե քսանհինգ տարի քիզնե պստիկ ի... Քեզի չես խղճա, քու քրոջ խղճա, նահապե՛տ։ Դու պիտի ապրես, քո սերունդ աշխարհի երեսից մի՛ կտրի։ Իմ միտք չե՞ս հասկանա, նահապետ։ Որ քիզի սպանես, մեռածներ հարություն չեն առնի, որ ապրես՝ թեթև կէլնի հող էնոնց վրեն։ Նահապե՛տ։ Իմ միտք, Ափրոյի միտք և բոլորի կամք էն ի, որ քեզի կողակից պետք ի, դու պիտի կարգվիս, ախպե՛ր ջան...»

Նահապետը ցնցվեց։ Կարծես մի անակնկալ, սոսկալի

լուր հաղորդեցին նրան։ Դեմքի առաջ կանգնած խիստ ծխի միջից վախեցած հայացքով նայեց քրոջը։

— Ճշմարիտ կասեմ, — շարունակեց Անթառամը, — օրենքի և իրավունքի, որ մենակ շապրես...

Քույրը բացատրում էր եղբորը, որ նա պարտավոր է նոր ընտանիք կազմել, որ նա իրավունք չունի այդպես ապրելու, ինքն իր շոր գլխով ու կյանքից հեռանա առանց սերունդ թողնելու, որ նրա բնության պատճառով չպիտի ջնջվի նրանց տոհմն աշխարհի երեսից։ Անթառամը հասավ այնտեղ, որ հայտնեց, թե ինքը մի այրի կնոջ է ճանաշում՝ նուբար անունով, որ նույնպես կորցրել է իր զավակներին ու գլխավորին, իրենց կողմերից է։ Առողջ, նամուսով, տնարար կին է։ Ինքն ու Ափրոն որոշել են կամենալ նրան նահապետին ու խնդրուած են, որ նահապետն իրենց հետ գնա տեսնի ու բերի հետը։ Անթառամը հաղորդեց, որ ինքը նույնիսկ խոսել է նուբարի հետ։ Ոչ նա է ջաճել աղջիկ, ոչ էլ նահապետը ջաճել տղա է, որ սեր ու սիրահարություն լինի։

— Երկուամիդ էլ աստված առաջին անգամ բախտ չի տվեր, մի գուցե երկրորդ անգամ խղճա ու կամենա, որ ապրեք աշխըրքի հազար-հազար ապրողներաց մեջ...

Մի քիչ լոեց քույրը, հայացքով զննելով նահապետին, ապա շարունակեց։

— Դու հակառակ չպիտի էլնես մեզի, նահապետ, քո քուր քու ձեռք ու ոտք կպագի, որ մեր կամքին հակառակ չէլնես..։ Նուբար բոյով, բուսաթով, եփող-թափող կնիկ ի, քեզի վարդի պես կպահի, կշահի...։

Անթառամը խոսում ու նայում էր եղբոր դեմքին։ Հիմա նահապետի աշքերի մեջ մշուշ էր։ Քույրը չէր իմանում՝ համաձայն է, թե հակառակ է իր առաջարկին ու խորհրդին։ Իսկ նահապետը ծխում, ծխում ու մտածում էր. ի՞նչ է ասում քույրը, ի՞նչ են որոշել Ափրոն ու նա։ «Զարդված շուշեն մեկ էլ կպցնե՞լ կէլնի»։ Նահապետը նորից պիտի ապրի», կին առնի», երեխա ունենա», ինչ կին պիտի լինի, որ փոխարինի Մանուշակին, որ նահապետի սառած սիրտը տաքացնի, սրտի վերքերին մհամ դնի, լավացնի։ Ինչ երեխաներ պիտի ծնվեն

Ժիրայրից, Հրայրից, Գևորգից, Անդրանիկից ու Մուրադից հետո: Մտածելով նրանց մասին, նաև տեսնում էր բոլորին իրար հետ իր աշքի առաջ կանգնած: Սոսեն ու Զեյրանն էլ եղբայրների խմբի մեջ: Ու Մանուշակին էր տեսնում... Բարակի, բարձր, թուփ աշքերով, ամոթխած հայացքը գետնին հառած: Այդպես տեսավ նրան առաջին անգամ, Արծկեռում, այն օրը, երբ Արտամետից այնտեղ էր գնացել մորաքրոջ տունը և մետաքսե թաշկինակի մեջ կապած խնձորներ ուղարկեց Մանուշակին: Հիշում էր նրան այնպես, ինչպես տեսել էր առաջին օրը: Եվ լսում էր նրա ձայնը.

Դեւ յաման, գյամին եկավ Վանա ծովով...

Շատ անգամ էր լսում Մանուշակի երգի ձայնը, ցերեկը, հոլիկում, կամ դաշտում մենակ նստած ժամանակ, կես գիշերին՝ խոր քնի մեջ: Արթնանում, տեսնում էր, որ երազ է: Արթուն ժամանակ շուրջն էր նայում թե չէ՝ ձայնը կտրվում էր: Կամ առաջին անգամ տեսածի պես էր հիշում Մանուշակին ու նրա երգն էր լսում, կամ հիշում էր վերջին րոպեների պես, երբ ճշալով, վազեց, ուզեց փրկել Սոսեին, ու մեկ էլ ճշաց դաշույնի հարվածից ու դեմքի վրա ընկավ գետնին: Կամ Մանուշակի երգն էր լսում մտքով տարված, կամ նրա երկու ճիշը ու ցնցվում էր ամբողջ մարմնով...

— Մանուշակ երազ էր, անցավ ու ետ շի դառնա,— ասում է Անթառամը,— կարծես իմանալով, թե եղբայրն այդ ժամանակ ինչ է մտածում,— բայց աշխարհ իր տեղ կայնուկ ի, չի փլի: Թող լույս իջնի Մանուշակի ու տղեյներաց հոգուն...

Անթառամի սիրտը լցվեց: Նա լաց եղավ, իր խոսքերից զգացվելով, փեշով սրբեց աշքերը:

Նահապետը ոչ մի խոսքով դեռ չէր պատասխանել նրա խնդրանքին ու խորհուրդներին: Դրսից լսվում էր Ափրոյի ձայնը: Նա աղյուս էր թափում ու բարձր խոսում էր մարդկանց հետ, հաճախ կրկնելով նահապետի անունը: Երկի պատմում էր նրանց տան ու տեղի, կորցրած գերդաստանի ու դրժախտությունների պատմությունը:

Նահապետը լսում էր իր անունը ու բարկանում Ափրոյի վրա ինքն իր մեջ:

— Շաբաշ, — կանչեց Ափրոն դրսում, — գոհ եմ, Մովսես ախապեր, և շնորհակալ եմ բոլոր դրկիցներեն, որ օգնական էլաք: Էսքան քերփիջ բավական ի իմ ախապեր Նահապետի տան համար...

Երեկո էր արդեն, որ օգնողներն ու հետաքրքրվող գյուղացիները ցրվեցին:

Մովսեսը Նահապետին, Ափրոյին և նրա կնոջն ու տղային հյուր կանչեց: Ուշ երեկոյան վերադարձան Նահապետի հոլիկը:

— Բարի մարդի Մովսես, — ասաց Ափրոն:

— Իրա կին նմանապես բարի կնիկ ի, — ավելացրեց Անթառամը:

Նահապետը ծխում էր ու ծխում: Պատանի նորայրին նապեղծված էր թվում: Քեռու շոր կերպարանքն ու նրա մշտական, ծանր լոռությունը երկյուղածություն էին ծնում նրա մեջ և աջ ու սարսափ այն աշխարհի հանդեպ, որտեղից եկել էր այդ վշտահար ու ցնցված մարդը:

Մի շաբաթ սպասեցին, որ աղյուսները շորանան: Մի շաբաթ հետո Ափրոն սկսեց «օթախի» պատերը շարել: Դարձյալ օգնության եկան Մովսեսի տղաները: Մի քանի օրում աղյուս աղյուսի վրա՝ բարձրացան պատերը: Գոյացավ մի սենյակ՝ իր միջանցքով: Մնում էր ծածկել: Ափրոն ինչ-որ տեղ գնաց: Մի քանի օր հետո երկու սայլով հետ վերադարձավ, մեկի վրա վեց գերան, մյուսին՝ եղեգի խրձեր բարձած:

Ու ծածկեց «օթախը»:

— Հիմի ի՞նչ կասես, Նահապետ, — հարցրեց Անթառամը երեկոյան, — ես ու Ափրոն էրթա՞նք ուզնկան, նուբարի բերնի գոլ իմանա՞նք՝ քեզի կհայտնե՞նք...

Նահապետն այս անգամ էլ լուռ մնաց:

— Նահապետ ախապեր թող իր թութուն ծխի, — ասաց Ափրոն, — այդ գործ ես ու դու կկամենանք, Անթառամ: Նահապետ իրավունք չունի մեր կամքին հակառակվի, մենք օտար շենք Նահապետի համար... իմ ու քո վճիռ՝ Նահապետի վճիռն ի...

Նորայրը նայում էր քեռուն ու չէր հասկանում՝ համաձա՞յն
է նա, թե դեմ է ծնողների ցանկությանը:

— Նորայր դադրեր ի, թող Նորայր քնի, — ասաց քեռին,
ձեռքը Նորայրի գլխին դնելով։ Կարծես ամաշում էր քրոջ պա-
տանի որդու ներկայությունից։

Դա միակ խոսքն էր, որ այդ օրը քույրը, փեսան ու նրանք
որդին լսեցին նահապետից։

Դ

Ափրոն ավանակը թողել էր նահապետի մոտ։

— Բարձկան կենդանի ի, պետք կուզա...

Ու պետք եկավ։ Երկու երեք անգամ նահապետը, բարակ
մի ճոպան վերցնելով՝ հետը՝ ավանակն առաջն արած, իշակ
«զոերի» ներքին փեշերը, ձմեռվա համար վառելիք բերելու
Քաղում, զարդուում էր շորացած մացաներ ձորափերից,
խորձ անելով, ամուր կապում էր ճոպանով ու բարձելով ավա-
նակին՝ տուն էր գալիս, երբ մութն ընկած էր լինում։ Կարծես
թե չէր ուզում, որ մարդիկ տեսնեն, թե ինչ մանր հոգսերով է
զբաղված, թե իր ինչ մանր կարիքներն է հոգում։ Կարծես թե
ամաշում էր մարդկանցից, որ ապրում էր իրավունք շուներ
ապրելու այն ամենից հետո, ինչ կատարվեց, բայց ապ-
րում է։

Ամբողջ ձմեռը գրեթե միշտ մենակ նստում էր իր «օթա-
խում», ծխում էր ու մեկիկ-մեկիկ մտարերում իր կյանքի
անցած օրերն ու իր հարազատներին։ Նրանցից ո՞ւմ մտքով
կանցներ, թե իրենք բոլորը նահատակ կդառնային ու մենակ
նահապետը կմնար բոլորի վշտով տանջվելու։ Հիշում էր ամ-
ռան օրերը, երբ Արտամետում կարմրում էին խնձորները, երե-
խաներն ուրախ վազվզում էին պարտեզներով, տղաները կար-
միր խնձորներ էին թափում կժերն ուսին աղբյուրից վերա-
դարձող աղջիկների ճանապարհին։ Մովք երկնքի պես կա-
պույտ էր լինում, երկինքը՝ զմրուխտի պես շողշողուն։ Հեռվից
երևում էին Սիփանա վերին լանջերից փրթող Արծկե գետի

Գրիփուրները։ Գոշգոշելով, զնգալով-զրնգալով գետն իշնում էր Սիփանա դոշից ու գալիս թափվում էր Վանա ծովը։ Սարից գուրանն իշնելով, ջրերը հանդարտվում էին ու կարմրախայտ ձկները ետ էին դառնում, որ ծովի աղոտ ջրերին շհասնեն ու տառեխներին շխառնվեն։

Թիթեղե վառարանի մոտ նստած, աշքերը կիսախուփ; Նահապետն ամեն օր մտքով գնում էր հայրենի աշխարհը, շրջում այգիներն ու պարտեզները, քայլում էր ծովափով։ Մանուշակի հետ գյամիով գնում էին Արծկե, Մանուշակի հոր տունը, նրա եղբայրների հետ ձիերով բարձրանում էին Սիփանի լանջերը։ Ինքը Մոկաց Միրզայի երգն էր երգում, աներորդիները կաքավներ ու լորեր էին խորովում կրակի վրա։ Հանգիպում էին երբեմն ավագակ քրդերի ու փախուստի էին մատնում նրանց։ Քանի՞ անգամ թուրք ոստիկանները խուզարկել էին Մանուշակի հոր տունը ու ոչ մի հրացան չէին գտել։ Այդպես էլ նրանք հրացաններ՝ «մոսենին», «քյուզուկշափն» ու չին երկու «այնալուներ» պահեցին մինչև մեծ փորձանքի օրերը, իսկ Արտամետում շպահեցին, շթաքցրին հրացանները, զսեցին Սերոբին ու Հայրոյին ու կոտորվեցին... Լավ կլիներ, որ կովեին ու սպանվեին կովի մեջ, քան թե սրի քաշվեին։ Օղորմի ձեզի, առենցիներ՝ ով որ սպանվեր ի, ողջովիշյուն ու կենդանություն՝ ով ողջ ի։ Լավ, պատվով կովեցին ու կոտորեցին Զավդաթ փաշի ասկյարներուն։ Վանի դեպքերից հետո Զավդաթ փաշեն նահանջեց ու պիտի ետ գնար Ալշավազով։ Կարծում էր, թե Արծկեի կայմակամության բոլոր գյուղերի հայերը կոտորվել են, գյուղերը դատարկ ու անտեր են։ Ու ճշմարիտ որ դատարկ են՝ Բարկաթ, Առեն, Կոճերեր... Թուրքի զորքն այդպես ետ էր քաշվում, իսկ գյուղերի բոլոր հայերը, որ հրացան ու մատզեր ունեին, հավաքվել էին Առենի մոտ։ Առեն գյուղի դիրքը հարմար էր կովի համար։ Զորքը խառ ու խուռ մոտեցավ Առենին, հայեր մոսենիներից, «քյուզուկշափներից», տասնոցներից կրակ բացեցին։ Զավդաթի զորքը ետ փախավ ձորի կողմը։ Էնտեղ էլ զինված հայեր էին թաքնվել, թիկունքից խփեցին։ Յոթ հարյուր ասկյար սպանվեց։ Արծկեի կողմի հայերը փրկվեցին։ Դրանից հետո գնացին, փլերի տակ

մտան: Բարկաթի առջև ծովի ափերը բարձր են: Ծովի միջից էդ փլերի տակ փորեցին: Այրեր գոյացան: Ալիքները խփում էին այդ անցքերին, մի քիչ ներս էին գնում այրերը ու ետ էին բաշվում ծովը: Ո՞վ կիմանար, թե ծովի կողմից մարդիկ մտել էին այդ փլերի տակ, թե նրանց տակ մեծ, երկարավուն տների պես տարածություններ կային: Նահանջող թուրք զորքերը յոթ գեմիով եկան, պիտի անցնեին Բարկաթի առջևով, էդ փլերի մոտով: Նահապետի եղբայր Հայրոն հրաման տվեց, ասաց. «Հայե՛ր, մենք պետք է, որ շթողնենք էս ասկյարներ անցնեն, երթան ազատվեն ու էլի ետ գան հայ սպանեն: Դուրս ելնենք, ասաց, հրացաններով հարձակվենք գյամիներաց վրա, շատից շատ, քշից քիչ: Եթե մեր կյանք կփրկենք, ուրեմն ազգի պատիվն էլ փրկված ի»: Դուրս եկան, կոկվ սկսվեց: Թուրքերը կարծեցին, թե ծովի տակից «զիներ», շար ոգիներ ելան իրենց պատժելու: Գլուխները կորցրին: Յոթը գյամու վրա ինչքան ասկյար, օնբաշի, յուղբաշի ու բինբաշի կար, կոտորվեցին: Ու Հայերը նավերի վրա բարձրացան, քշեցին Վանա կողմը... Բա՞յց, հե՛յ վախ, էդ կովից ու ազատությունից առաջ փլերից մեկը նստեց, յոթանասուն մարդ մնացին տակը, մեռան: Նահապետի եղբայր Սերոբն էլ էնտեղ էր, մյուսների հետ մեռավ: Իսկ Հայրոն նահատակ եղավ նավերի վրա հարձակվելու ժամանակ: Ծովից թռել էր նավ, որ շուր տագեպի Վան, իրեն սուր մեռել ձևացրած մի ասկյար խանշալով զարկել էր թիկունքին: Ա՞խ, անզգույշ Հայրո, ինչպե՞ս դու քո ազ ու ձախ կողմերը շնայեցիր. Երկու ախպերն էլ սպանվեցին Առենի ու Բարկաթի կոկներին: Նահապետն էլի ողջ մնաց, եկավ Վան, խառնվեց հազար-հազար գաղթականների խմբերին ու շարժվեց նրանց հետ: Ծովի մեջ ընկած տաշեղի պես մեկ էս կողմ էր գնում, մեկ էն կողմ: Ու եկավ, ընկավ էստեղ: Ինչո՞ւ էստեղ եկավ, ո՞ր կողմի քամին քշեց բերեց, ինքն էլ չէր հիշում...

Թիթեղե վառարանը կարմրում էր, մացառների շոր արմատները վառվում էին ու երկար ժամանակ չէին մոխրանում: Նահապետը խսիրի վրա, կեղտակուր բարձերին թիկնած՝ մտքով թափառում էր գաղթի ճանապարհներին, ուռած ոտ-

Քերով ու քաղցից ուժասպառ: Հանգստանում էր շոր քարերի վրա ու ճահճուտների խոնավ ափերին: Ամեն օր որոշում էր գլուխը մահու տալ ու վախենում էր ահեղ դատաստանի օր-վանից: Մահն էլ մոտ չէր գալիս, հեռու էր փախշում նրանից, գնում, ջահելների էր գտնում, ջահելների ու անմեղ երեխաների: Խսկ նահապետը ողջ մնաց, հիմա էլ ասում են, թե պիտի ապրի, պարտավոր է ապրել, օրենք է ու իրավունք է, որ ապրի...

Օրերն անցնում էին օրերի ետևից, շաբաթները՝ շաբաթների: Նա ձավար ուներ պարկի մեջ, հոլիկում դրված, ժամանացած պանիր ուներ: Ափրոն ու Անթառամը թխված հաց էին բերել իշաբեռով: Չոր հացը թրջում էր, ժամանակի հետ ուտում, երբեմն ձավար էր խաշում ջրի մեջ, զուրը թափում էր, խաշած հատիկները պուտուկի մեջ պահում էր առավոտ երեկո ուտելու: Երբեք ախորժակ չէր ունենում, մտքով համեղ խորտիկներ չէին անցնում: Կարծես հենց այդպես էլ ապրել էր աշխարհում իր ծննդյան օրից, ոչ մրգերով լի մառաններ էր ունեցել, ո՛չ տիկերով դեղին պանիր, ո՛չ կարասներով աղ դրած տառեխ, ոչ նուան հյութը վրան քամած խորոված էր կերել, ոչ էլ երնջի կավուրմա: Դատարկ բան է աշխարհ... Ո՛չ լիք փորով մարդն է երջանիկ, ոչ էլ անոթին է անբախտ: Խեղճ, անբախտ մարդը մենակ մարդն է, ինչպես հիմա նահապետն է: Թող Մանուշակը, տղաներն ու աղջիկները իր հետ լինեին, իր կողքին, թող այդ շոր հացն էլ շունենար, գարի ու կորեկ ուտելով էլ բախտավոր կլիներ, գոհություն մատծու:

Երբեմն ինքն իրեն հարցնում էր.

«Ի՞նչպես ի, որ շեմ ծոեր, էսքան դիմացիր եմ, պատճառի՞նչ ի, յարաբ աստված»...

Մեկ-մեկ այցելության էր գալիս մշեցի Մովսեսը: Փոքրիկ գլուխն ուսերի վրա տմբտմբացնելով՝ լուր գալիս, խսիրի վրա տեղավորվում էր նահապետի կողքին, ծխում էր, թղթեհի վրա ամեն անգամ «խեր, շառ, աստված» էր գցում՝ այնպես անելով, որ «խերի» կամ «աստվածի» վրա կանգ առնի,

պսպղուն, մանրիկ աշքերով նայում էր Նահապետին ու մրմնջում:

— Գետեր գարուն կպղտորվեն, աշուն կզուլալվեն, մի օր մուժ ու դուման կեղնի, մեկել օր երկինք գետինք կիստակվեն, մի օր ուրախություն կեղնի, մի օր տիրություն: Աշխարհ լե, մարդ լե, եղանակ լե փոփոխական ին, մեր կամք չէ...

Այդպիսի խոսքերից Հետո երկար լուսմ էին: Մովսեսը նոր «ջղարա» էր փաթաթում ու «զութին» պարզում էր Նահապետին: Նահապետն իր թութունի տոպրակն էր բացում, դնում խոտի ջովից հյուսած աթոռակի վրա: Հետո Մովսեսը հարցում էր, թե ինչ լուր ու խաբար ունի Ափրոյից, Անթառամքույրիկից:

— Հալալ եղնի քու կաթ քըզի, Ափրո՝, — ասում էր Մովսեսը, — ի՞նչ կեղներ, որ քու նման շատ մարդիկ ապրեն աշխարհի վրեն: Ի՞նչ կըսիս, Նահապետ, հորի՛ Ափրոն չի գա հուղա, գլուխ խա՞ռն է, շատ գո՞րծ ունի: Ի՞նչ կարծիս դու, Նահապետ...

Նահապետը լուր ցնցում էր ուսերը: Մերունի Մովսեսը շարունակում էր.

— Մի պատահմունք չեղնի՞: Հեռի իրնե, Ափրոն ափսոս է: Հալքաթ շատ գործ ունի: Ես չհավատամ, որ Ափրոն քըզի մոռնա: Յոթ սարի ետև լե եղնի, յոթ քարի տակ լե եղնի, էսօր վաղ ձեն կիգա հհասնի մըզի... Քույրիկ Անթառամի սիրտ լե էղքան չհամբերե, կերկի կպատրաստվին որ գան: Ես լե, որ ազգական, հարազատ շիմ, կարոտցեր իմ Ափրոյին...

Նահապետը հավանություն էր հայտնում՝ գլուխը դանդաղ ու ծանր շարժելով: Սրտում եղածն ասելով, Մովսեսն ապա հաղորդում էր գյուղի նորությունները: Նորից հողաբաժնություն է: Հողը բաժանում են ըստ շնչի: Ի՞նչ է մտածում Նահապետը: Մի շնչապատկան հողը շատ քիչ կլինի ապրելու համար...

Նահապետը հասկանում էր, թե մշեցին ինչ է ակնարկում ու շարունակում էր լուր մնալ:

— Էսօր Ղուկաս հարցուց քըզի: Կսե հորոխակեր Նահա-

պետ ի՞նչ կմտածե, հորի՝ չի գա գրասենյակ, տեսնենք ինչ
պակասություն, ինչ կարիք ունի: Կըսիմ հորի դուք շատ մա-
կուլ իք, նախագահ ջան, հորի՝ դուք չի գաք նահապետին տե-
սության:

Նահապետը գարմացած նայեց Մովսեսին: Ինչո՞ւ է նա
այդպիսի բան ասել գյուղի մեծավորին, ինչո՞ւ նա պիտի գա
իր մոտ, գա ի՞նչ տեսնի: Լավ չի արել Մովսես ախապերը:

Հետեւալ օրը Ղուկասն իսկապես եկավ նահապետի տունը:
Մոտ երեսուն տարեկան, թուխ, լիք դեմքով, բարակ, սև բե-
զերով, գալիֆե շալվարի վրա նեղ սապոգներ հագած մի գու-
րեկան երիտասարդ էր նախագահ Ղուկասը:

— Հորոխպեր,— բարե տալուց հետո դիմեց նահապե-
տին,— Հողաբաժանություն է, կոկվ կենին, կքրֆին ընձի,
ամեն մեկ իր համար լավ տեղ կուզե, բա դու հորի՝ շիգառ
քըզի հող ուզիս...

Նահապետն ուսերը թոթվեց, շիբուխը տարավ բերնին:

— Հող շնչներու վրա կրածնին,— բացատրեց Ղուկասը՝
գլխարկը հանելով ու սանրելով խիտ, սև մազերը,— մի հոգու
հող տանք քըզի քիչ է, հորոխպեր, բա իմա՞լ էնինք....

Ծերունի Մովսեսն էլ եկավ խոսակցությանը մասնակցելու

— Ղուկաս ջան,— ասաց նա,— կուզիս ես քըզի ստորա-
գրություն տամ, որ նահապետ գարուն շեղավ, ամառ, յա
աշուն կեղնի երկու շունչ, մենակ շմնա, կուզիս թուղթ բեր,
ձեռ քաշիմ վրեն...

— Դու ձեռ կրաշիս, հմա ինք ձեն չէնե,— ծիծաղելով ա-
սաց Ղուկասն ու կրկին դիմեց նահապետին:

— Ի՞նչ կըսիս, հորոխպեր նահապետ, երկու շունչ հաշ-
վի՞նք քըզի, հող շափի՞նք: Քու պատասխանին կսպասիմ, հո-
րոխպեր...

Նահապետը ծարավի պես խմեց թութունի ծուխը:

— Բնձի մեկ շնչապատական հող կըհասնի և բավա-
կան ի...

Նախագահ Ղուկասն ու ծերունի Մովսեսն իրար նայեցին:

— Լավ, հորոխպեր,— ասաց Ղուկասը,— որ շատնաս,
հող լե կշատցունք, խորհրդային իշխանություն որ եկեր է, քու

Համար է եկեր: Լենին պատվեր է տվեր, որ քու նման մարդոց օգնություն էնինք, ձեռք բռնինք, ընկած տեղից հանինք, կայ-նըցունք ոտիի: Ես կուզիմ քըզի հող շատ էղնի, որ շուզիս հիմի՝ քու կամքին է, հորոխապեր, թող քու ցանկությունով էղնի: Քըզի որ մի բան պետք էղնի, ընծի ձեն տուր, կիգամ, քու համար ես պատրաստ իմ...»

— Շնորհակալ եմ, պարոն Ղուկաս, քու արև երկեն էլնի...

— Ես պարոն չեմ, հորոխապեր,— ծիծաղելով ասաց Ղուկասը...

— Ինչ էլ էլնես, ապրի՞ս, գորանա՞ս: — Շնորհակալ եմ..., — մրմնջաց նահապետը:

Դրանից հետո թե ինչ էր անցնում-դառնում գյուղով, նահապետն անտեղյակ շմնաց, նույնիսկ Մովսեսի պատմությունները նրա մեջ հետաքրքրություն էին շարժում, ով ինչ-քան հող է ստացել, ով իր երեխա տղային ամուսնացրել է, որպեսզի ավելի հողաբաժին վերցնի, ով է առուների ու թըմքերի եզրերը միացրել իր շնչապատկանին: Ասում, խոսում էին այդ մասին, չարախոսում, բամբասում էին՝ հարեան-հարեանի, նույնիսկ քավորը սանահոր, խնամին խնամուն: Այդ ամենը հասնում էին նահապետին՝ Մովսեսի, նրա տղաների, նույնիսկ կնոջ միջոցով: Լսում էր նահապետը, զարմանալով զարմանում էր և գլուխը շարժում: Նա գոհ էր միայն, որ Մովսեսն ու իր ընտանիքն այդ վեճ ու կովին չէին խառնվում, նրանք նույնպես լսում ու դատապարտում էին մարդկանց: «Մարդն ազահ, անկուշտ ի, — մտածում էր նահապետը, — իրենց երկիր, անուշ հող ու ջուր կորցրիր են, էսա քարոտ, քարքարոտ, չոր հողերաց համար կոհվ-կալմակալ կենեն: Ձուր զաղաց տարեր ի, շախչախի համար նստիր են կովան»...

Գարունն արդեն մոտենում էր, խոտն ու դարմանն սպառվել էին, դաշտերը սկին էին տալիս, ձյան շերտերը հեռացել էին դեպի Արագածի վերին լանջերը: Արարատյան դաշտը վաղ առավոտյան կապույտ մշուշով լցված՝ նման էր ծովի: Մեկ-մեկ կանուխ արթնանալիս, նահապետին այնպես էր թվում, թե Արտամետից ծովին է նայում և հանդիպակաց նրա ափից է երկինք է հասել Սիփանի սիվտակ գագաթը:

Մի ձմեռ էլ անցավ, էլի նոր մի գարուն էր գալիս, և ոչ
մի լուր չկար երկիր վերադառնալու մասին։ Թրա համար էր,
գուցե, որ մարդիկ մի թիզ հողի պատճառով կովում էին,
իրարից խռովում, պատրաստվում էին՝ ով արորով, ով գու-
թանով՝ վարել իրենց հողերը, գարի ու կորեկ ցանել, որ պա-
հեն պահպանեն երեխաներին։

Գարնանացանի օրերն արդեն մոտեցել էին, որ Ափրոն
ու Նորայրը, մի նոր ավանակ առաջները գցած, Արագածի լան-
ջի այդ գյուղը մտան։ Հանդիպողին բարե էր տալիս Ափրոն,
ծանոթների, անծանոթների որպիսությունն էր հարցնում,
ամեն մեկի հետ մի րոպե կանգնելով, հետո գնդակի պես
գլորվում, վազում հասնում էր իրենից հեռացած Նորայրին։
Ու դարձյալ կանգ էր առնում՝ նոր ծանոթի հանդիպելով։

— Բարով տիսանք, Վրեժ տղա, ինչպե՞ս ի քո պատվական
հայրիկի առողջություն։ Լա՞վ ի։ Մովսես խոցեն ազիզ մարդ
ի, տղա՛, լավ շահեք-պահեք, մեղք շառնեք ձեր վիզ... էս եր-
կօր նահապետ ախառը տեսի՞ր եք, աղեկ ի՛՛ է՛, որ լավ ի,
փառք աստծու։ Նորայր, հուշիկ գնա, իրար հետ հասնենք...

Ու էլի գլորվելով վազում էր որդուն հասնելու ու լսածը
հաղորդում էր նրան։

— Քեռին լավ ի, կասեն, գոհություն աստծու, ողջ-ա-
ռողջ ի...

Մինչև նահապետի տունը կհասնեին, նրանց գալստյան
լուրն արդեն հասել էր նահապետին ու ծերունի Մովսեսին, որ
դուանը կանգնած՝ ծխում էին։ Նրանք արդեն սովորել էին իրար
ու հաճախ էին միասին լինում։ Լուռ իրար կողքի նստած՝
ծխում էին, լուռ կանգնում իրար կողքի՝ ծխում էին, լուռ քայ-
լում էին կողք-կողքի՝ ծխում էին։ Մովսեսը խոսում էր սկըզ-
բում, խոսում, ու լսելով իր խոսքերի, մրմունջների ու հա-
ռաշանքների արձագանքները, հիմա արդեն սովորել էր նահա-
պետի պես լուռ մնալ, խոսել իր հոգու հետ նրա նման։ Հիմա
էլ իրար կողքի կանգնած, մեկը բարձրահասակ, նիհար, չոր
կերպարանքով, մեծ գլուխն ուսերին, խոշոր, սև, խոր գնացած
աշքերով, մյուսը միջահասակ, նույնպես շոր, փոքրիկ ու միշտ
շարժվող գլխով, մանրիկ աշքերով՝ լուռ ծխում էին ու անձայն

խոսում իրար հոգիների հետ։ Ափրոյին տեսնելով, պսպղացին Մովսեսի մանրիկ աշքերը, իսկ Նահապետի դեմքի վրա, նրա մթին աշքերի մեջ ոչ մի փոփոխություն չառաջացավ։

Մոտենալով՝ Ափրոն արագ վազեց, առաջինը թոթվեց մշեցի Մովսեսի ձեռքը, որովհետև տարիքով նա շատ մեծ էր Նահապետից։

— Բարով տիսանք, մեծ ախպեր, գոհություն, որ դարձյալ արժանացանք իրար տեսության...

Ապա երկու ձեռքով գրկեց Նահապետին ու երկար, երգեցիկ ձայնով արտասանեց նրա անունը։

— Նա՝ Հա՝ պե՛տ, ողջություն, կենդանություն... քո գույն ու տեսք էս հետ լավ ի, Նահապե՛տ...

Դարձավ որդու կողմը։

— Տղա՛...

Նորայրը սպասում էր, որ հայրն ավարտի իր խոսքն ու խնդությունը, հերթն իրեն տա։ Հիմա էլ նա մոտեցավ քեռուն ու նրա հարեան ծերունուն։ Զեռք տալով, համբուրեց նրանց շոր ձեռքերը ու մի երկու քայլ ետ քաշվեց։

— Զեր ծառեն ի, — ասաց հայրը ու դիմելով տղային՝ ավելացրեց, — ավանակի վրայեն տնկիներ իշեցու գետին, նորայր, թող հայվան երթա իր համար արածի... Տես ի՞նչ ենք քերեր քո համար, Նահապե՛տ։ Արտամետի խնձորի ու նուան տեսակներից ի, կուտեր ցաներ եմ իմ ձեռքով և իմ ձեռքով պատրուսեր եմ... ինչ հողի վրա որ կապրենք, պարտական ենք, որ էղ հող զարդարենք... Քո գործն ի էղ գործ։ Նահապետ։ Արտամետու խնձոր թող շկորսվի, ափսոս ի, նուո՛ նմանապես...

Նույն օրն էլ առանց սպասելու, հայր ու որդի բահեր ճարեցին ու սկսեցին փորել Նահապետի տան առցեկի փոքրիկ տարածությունը։ Մովսեսն ու իր տղաները զարմացան, թե ինչո՞ւ են փորում, կարելի է արորով վարել։ Երեկոյան նրանք օգնության եկան, մի բահ էլ ճարեց Նահապետը։ Առաջին անգամ այս գյուղում նա սկսեց աշխատել ուրիշների ներկայությամբ։ Նրա երկար, չոր հասակին չէր սազում կուանալ, բահով կտրված հողը շուտ տալ, կարծես մարմինը երկտակվում էր։

Մովսեսն ու իր տղաները քանի անգամ խնդրեցին, որ գործի կեսն էլ թողնեն հետևյալ օրվան, Ափրոն շմեց ու շընդհատեց աշխատանքը: Լուսնյակ երեկո էր: Փորեցին մինչև կես գիշեր ու ավարտելով գործը՝ գնացին քնելու: Առավոտ վար արթնացան՝ Ափրոյի բերած խնձորների ու նուան ծառերը տընկելու: Հիմա արդեն նահապետն էր ցույց տալիս, թե ինչպես պիտի տնկեն՝ արմատներն ինչպես դնեն հողի մեջ, ինչ խորովթյան վրա, ճյուղերի ծայրերն ինչպես կտրեն, ինչքան ջուր տան...»

— Ե, դուք կհավատա՞ք, որ էս քար ու քոի մեջ խնձոր կէղնի, — հարցնում էր Մովսեսը:

— Անպատճառ կէլնի, — ասում էր Ափրոն, — երկու տարի հետո քու աշքերով կտիսնաս, Մովսես ախապեր: Կհասնի, կքաղցրանա, կասկած չկա:

— Կհասնի, — հաստատեց նահապետը:

— Իսկ նուռ եկող գարուն պտուղ կիտա, — ասաց Ափրոն,

— տնկին մեծ ի, փորով էրնջու պես ի...

Ճյուղացիները հավաքվեցին նայելու:

Մերկ էր Արագածի լանջի այդ գյուղը: Շուրջը մերկ, լերկ քարեր, որ նույնիսկ չէին մամոռուսմ, որովհետև օդի մեջ ոչ մի խոնավություն չկար: Եվ հիմա այդ արտամետցիներն ուզում էին խնձորի պարտեզներ գցել այս գյուղում: Մշեցիներն ու սասունցիներն իրար աշքով էին անում, ծիծաղում, մանավանդ այն րոպեներին, երբ Ափրոն ու իր տղան սկսեցին մոտիկ առվից կժերով ջուր բերել ու ջրել նոր դրված տունկերը.

— Ներողություն կենիս, Ափրո ախապեր, — հարցրեց մեկը, — դու տեսե՞ր իս, որ դավեն ֆինջնով ջրին...

Ափրոն հասկացավ, որ ծաղրում են իրեն, Բարեմիտ ժըպտաց ու նայելով հարցնողին՝ պատասխանեց:

— Տեսիր ե՞մ: Դավեն հասկցող կենդանի ի, ֆինջնով ջուր կխմի: Դավեն մշու ծուռ գոմեց չի, որ ինչ տիսնա, ջոջ գլխով զարկի շարդի, շարդ ու փուրդ անի...

— Կերա՞ր, Մանո՞ւկ, քու պատասխան առա՞ր, — ճայն տվեցին էս ու էն կողմից:

— Վայ դու կրակ չուտիս, Ափրո, կրակ չուտիս դու, — ասաց ծերունի Մովսեսը՝ Ափրոյի պատասխանից հիացած, — վայ կրակ չուտիս դու...

— Իսկ ծառ կժով կըրի՞ն, Ափրո ախապեր, — այս անգամ արդեն ուրիշ եղանակով հարցրեց մի ուրիշը:

— Թազա ի տնկվեր, առուն բացես վրեն՝ հող կքշի կտանի: Որ պինդ կպնի, էն ժամանակ կարելի ի, որ առվով ջուր տաս...

Այդ խոսք ու կատակի ժամանակ նահապետը ներս էր գնացել ու նստած ծխում էր: Ամեն անգամվա պես նա փախել էր մարդկանց հարցուփորձից:

— Մովսես ախապեր, քեզնեն մի խնդիր ունեմ, — ասաց Ափրոն, — Երբ բոլոր տնկիները ջրել, պրծել էին, — Նահապետին պիտի տանեմ իմ հետ, քուր կանչիր ի, իմ խնդիրք էն ի, որ ձեր աշք էս տնկիներաց վրեն պահեք, շթողնեք, որ անասուններ ուտեն, կամ երեխեք կոտրտեն, մինչև նահապետ դառնա ետ գա...

— Իմ ազից վրեն, Ափրո: Բնձի ամանաթ թողեք ու գացեք, ոչ մի կասկած լե չէնիք, — պատասխանեց Մովսեսը:

Նրա գլուխը քանի գնում, ավելի նկատելի էր պարում ուների վրա:

Նորայրը մի կուժ ջուր էլ բերեց: Ափրոն երկու ձեռքը բուռ արած՝ ջուր էր վերցնում և ցանելով նորատունկ խնձորենիների ու հողի վրա, աղոթքի պես ինչ-որ խոսքեր էր մրմնջում: Կուժը դատարկելուց հետո թաց ձեռքերով շփեց դեմքն ու աշքերը և ամեն ինչ ավարտված համարելով՝ գլուխ տվեց ներկաներին ու ներս գնաց նահապետի մոտ:

— Դե, նահապետ ախապեր, պատրաստվի, որ ճամփարնենք... Գործի ժամանակ քեզի շասեցի, հիմա պիտի ասեմ: Քո քուր հիվանդ ի, կուզի քեզի տիսնա: Վտանգավոր բան չի, բայց դե, մեծ կնիկ ի, տկար ի...

Նկատելով, որ նահապետի սառած դեմքի վրա այս անգամ շփոթմունք երևաց, Ափրոն, ինքն իր մեջ ուրախանալով, ավելացրեց.

— Վկա նորայր, որ վտանգավոր շի, ճշմարիտ կասեմ, դարդութ քուր ի, ախաղոր կարոտցեր ի...

Մյուս օրն Արագածի լանջի այդ գյուղից, որ ավելի Մանթաշին էր մոտիկ, քան Համբերդին, ճամփա ընկան դեպի էջմիածնի կողմերը:

6

Լուսաբացից մինչև երեկո ճանապարհ էին գնում: Անցան Սև ջրի մոտով, գնացին էջմիածնի կողմը: Հեռվից երեսում էին արդեն վանքերի գմբեթները՝ սուր վեղարներով: Թեքվելով ձախ՝ բարձրացան Ուզան ու Կոշ գյուղերը: Ու գնալով դեպի արևելք, իրիկնամուտին հասան այն գյուղը, ուր եկել, իրար գտել էին արծկեցիներ, կոճերեցիներ ու առենցիներ և մի քանի գերդաստան էլ Արտամետից կային, որ կամ «մեծ դեպքերից» շուտ էին գաղթել այս կողմերը, կամ հրաշքով փրկվել էին, կոտորածից առաջ՝ Արտամետից անցնելով Առենի կողմերը:

Անթառամը ողջ-առողջ, ոտքի վրա, վազեց եղբորն ընդառաջ.

— Իմ պատվական ախաղեր, Նահապետ, գոհություն, որ կտիսնեմ քեզի սաղ-սալամաթ, մատաղ էլնեմ քո բոյ բուսաթին, իմ իշխան ախաղեր, իմ թագավոր ախաղ' ր...

— Ներս մտնենք, Անթառամ, տուն մտնենք,— կնոջն ընդհատելով, նրան ու եղբորն իր կարճ թևերով գրկեց Ափրոն,— ինչ որ կասես, ներս մտնենք, ասա, Անթառամ... Քո թագավոր ախաղեր, քո վազիր, թե նազիր մարդ, քո իշխանաճուտ տղեն անոթի են, դադրիր են, բեզարիր են, նե՛րս մտնենք...

Ներս մտան ու անմիջապես հացի նստեցին: Անթառամն այսօր սպասում էր նրանց: Սուփրան գետնին, խսիրի վրա փոելով՝ նստեց եղբոր կողքին ու գրկեց նրա ուսերը:

— Անթառամ, բավական ի,— նկատեց Ափրոն,— թող Նահապետ հաց ուտի: Ուտի, սեղանեն վեր կենա, նոր ինչ կասե՛ս, ասա՛...

Հնթրիքից հետո տան վերին պատի տակ փոված թաղիքին

Անթառամը բարձեր դրեց։ Նահապետն ու Ափրոն իրար կողքի թիկնեցին բարձերի վրա, ու Նահապետը թութունի տոպրակը գոտու միջից հանեց։

Անթառամը գլուխը կապեց, երկրի կոնդորաների նման ծանր ոտանամանները հագավ ու դուրս գնաց։ Ափրոն նորայրին էլ ինչ-որ գործով տեղ ուղարկեց։ Մնացին ինքն ու Նահապետը մենակ։

— Հո շատ չե՞ս դադրեր, Նահապետ, — հարցրեց աներորդուն։

Նահապետը գլխով բացասական պատասխան տվեց։

— Գիտեմ, որ մտքիդ մեջ կասես, թե Ափրոն ինչի՞ քեզի խարեց, Նահապետ։ Ասեցի որ Անթառամ հիվանդ ի, քեզի կլանչի, բայց Անթառամ առողջ ի։ Պիտի հարցնես, թե էդ ի՞նչ պատմություն ի։ Ճշմարիտ ասեմ, Նահապետ, եթե խարիր ենք, մեղավոր առաջին Անթառամն ի, առաջին մեղք ինորն ի, երկրորդ իմն ի։ Բայց նպատակ բարի ի, Նահապետ, քո քուր ու քո պստիկ ախապեր, որ Ափրոն ի, քեզի բարի կկամենան…

Ու պատմեց Ափրոն, որ Անթառամը հաստատ որոշել է Նահապետին կարգել։ Նուրարը շատ ու շատ լավ կին է, բարի սիրտ ունի, շենք ու շնորհքով է, օտար ու անծանոթ չէ… Կոճերեր գյուղից է, Նահապետի պես մենակ մնացած։ Բոլոր հարազատները նահատակվել են…

— Բոյով, բուսաթով Անթառամի նման ի, կասես հալալ քուր էլնեն, բայց տարիքով փոքր ի ու շեկ գույն ունի, և բնությունով էլ քեզի ի նման։ Աստված էնպես ի կամեցեր, որ դու ու Նուրար իրար հանդիպեք…

Նահապետի համար ամեն ինչ պարզ էր այն պահից, երբ քրոջը ողջ առողջ տեսավ։ Հիմա նա կարծես չէր լսում Ափրոյին և մտքերով տարված՝ ծխում էր։

Իսկ Ափրոն շարունակում է։

— Ինչպես որ քամին ու փոթորիկ կուգային, Արտամետի խնձորների ծաղիկ ու կանաչ պտուղ կթափեին, ճյուղքեր կկորտեեին, բայց մյուս տարի ծառեր դարձյալ կծաղկեին ու խնձոր կիտային, էղպես էլ դու պարտական պիտի էլնես, որ

ժաղկես, պտուղ տաս: Արտամետի այգիներ պետք չի', որ շուրանան...»

Այդ ժամանակ Անթառամը Նուբարի տանը նստել, նրան խնդրում էր, որ գա այսօր օգնի իրեն՝ խմոր անեն, վաղը պիտի հաց թիի: Նուբարը վեր կացավ, սուս ու փուս, հնամաշ շալը կապեց գլխին, հնացած շուատերը հագավ ու Անթառամի հետ դուրս եկան: Ճանապարհին նա միայն գլխի շարժումներով էր պատասխանում Անթառամին, կարծես համր լիներ: Բուրձը էր հասակով, շեկ էր, աշքերը կապտավուն, որ միշտ վախեցած, խրտնած երինջի հայացքով էին նայում մարդկանց ու աշխարհին: Մինչև ներս մտնելը նա հավատում էր; որ իսկապես Անթառամը օգնելու համար է կանչել իրեն: Երբ շեմից ոտքը ներս գցեց ու Ափրոյի հետ բարձերին թիկնած տեսավ անծանոթ տղամարդուն, հայացքն այդ տղամարդու վրա ընկավ թե չէ, ամեն ինչ հասկացավ ու մարմնով սառը մի դող անցավ.... Տղամարդն այնքան նման էր Անթառամին, որ դրսում էլ եթե պատահաբար Նուբարը տեսներ, կիմանար, որ նրա եղբայրն է:

Մեխվել, կանգնել էր տեղում, հայացքը շուր տված պատի կողմը:

— Արի', Նուբար քույրիկ, արի', մի' ամշնա: Մեր հուրն օտար չի, Անթառամի ու իմ ախպերն ի...

Նահապետն էլ միայն մի րոպե նայեց այդ կնոջն ու հայացքը գցեց գետնին փոված խսիրին:

— Դուք մի քիչ գնացեք, ման եկեք, մենք խմոր պիտի անենք,— ասաց Անթառամն՝ անհարմար դրությունից դուրս գալու համար,— Նուբար իկեր ի, որ ընձի օգնի...

— Է', որ էղպես ի, դուրս երթանք, Նահապետ,— ասաց Ափրոն:

Նուբարը փոքր աղջկա նման ամոթից իրեն կորցրել էր, քիչ էր մնում թաքնվի Անթառամի թիկունքում: Տղամարդիկ գնացին դուրս: Անթառամի համար այդքան էլ բավական էր, որ նրանք իրար տեսան, թեկուզ մի րոպե: Այնուամենայնիվ նա մեծ, փայտե տաշտը դրեց թոնրի մոտ, ալլուրը բերեց: Պետք է խմոր անեին:

Մյուս օր արդեն այդ գյուղում բոլորն իմացան, որ Ափրոն
ու Անթառամն այրի նուբարին պիտի պսակեն Անթառամի
եղբոր՝ արտամետցի նահապետի հետ:

Լուրջ լսեց նաև արտամետցի խելագարված ծերունի Հա-
կոբը, որ ապրում էր այդ գյուղում, երբեմն հանդարտվելով,
երբեմն մոլեգնած.

— Իյա՛, նահապետ սա՞ղ ի, — հարցրեց նա գյուղամիջում
այդ մասին խոսողներին, — Սերոբի ու Հայրոյի ախաղեր նա-
հապե՞տ... Շուն շան որդիք, սուտ կասեք, նահապետ իմ սա-
նիկ էր, վաղուց մեռեր ի, մարմին ծովու ձկներ կերիր են,
հոգին հայր Արքահամու գիրկն ի... նահապետ չկա'...

Մահակը ձեռքին, ծերունին գնաց դեպի Ափրոյի տունը:

— Նահապե՞տ, նահապե՞տ: Իմ ազիզ սանիկ հարություն
ի առեր, երկնքեն իշեր ի երկիր... երթամ Ափրոյի մոտ տիս-
նամ նահապետին...

Խոսելով գնում էր ու ապա, կանգ առնելով, ինքն իրեն
հարցնում էր:

— Ճշմարի՞տ ի: Վայ թե ճշմարիտ ի: Որ ճշմարիտ ի, էր-
թամ Արտամետի խնձորի կուտ տամ, տանի փրկի Արտամետի
խնձոր:

Շոշափեց փոքրիկ տոպրակը, որ պահում էր ծոցում: Նրա
մեջ Արտամետի խնձորի կտեր էր պահում ու ամեն արտա-
մետցու հանդիպելիս, տոպրակից երկյուղածությամբ հանում
էր երկու կուտ ու պարզում նրան:

— Տար, Արտամետի խնձոր փրկի...

Տոպրակը ծոցումն էր: Մահակը թափահարելով, կրկին
սկսեց բարձրածայն խոսել ինքն իր հետ, գնաց Ափրոյի
տան կողմը, դեռ հեռվից կանչելով.

— Նահապե՞տ, նահապե՞տ, կուգամ, որ քեզի տանեմ
էջմիածին, կնքենք, մեռոն քսենք քու ճակատ... Ափրո՞՛, Ան-
թառա՞մ, իմ սանիկ ո՞ւր ի... իմ սանիկ ի՞նչ կուզի՝ հույս,
հավատ և մկրտություն կուզի իմ սանիկ...

Նա, իսկապես, նահապետի քավորն էր եղել: Քսանհինգ
տարեկան էր, որ գրկել էր նահապետին նրա մկրտության օրը,
և անունն ինքն էր կնքել՝ նահապետ:

Նահապետը շիրուխը հանեց բերնից ու ականջ դրեց գրսից
եկող ձայնին: Խոպոտ, ծերունական այդ կանչերը ծանոթ
թվացին նրան: Մարմինը փշաքաղվում էր: Սիրտն սկսեց արագ
խփել:

— Էղ ո՞վ ի, իմ անուն կուտա, ընձի կկանչի,— հարցրեց
նա՝ ուղիղ նայելով Ափրոյի աշքերին: Մինչ այդ րոպեն նրան
չէին ասել, որ իր քավոր Հակոբն ապրում է: Զէին ասել, որով-
հետև պիտի ասեին նաև, որ նա խելագարվել է: Խսկ դա ի՞նչ
հաճելի՞ բան էր, որ հայտնեին նրան քույրն ու փեսան, երբ
վախենում էին, թե նահապետին էլ մի այդպիսի դժբախտու-
թյուն կարող է պատահել: Հիմա այլևս չէին կարող թաքուն
պահել:

— Ո՞վ ի,— հարցրեց կրկին նահապետը:

— Քու քավոր Հակոբն ի: Առաված պատժեր ի...

Նահապետը գունատվեց: Վեր կացավ տեղից, չիրուխը
դրեց գոտու մեջ:

— Սանի՞կ նահապետ, իկեր ես, քու քավոր չե՞ս ուզե-
տիսնաս, բերախտ սանիկ, ուրացող, դավաճան նահապետ...

Նահապետը գուրս եկավ: Շեմի վրա կանգնած էր ցնցոտի-
ներ ու պատառութված շարուխներ հագած, գլգղված մազերով,
ակնակապիճներից գուրս ցցված, սարսափելի աշքերով մի
ծերունի: Առաջին րոպեին թվաց թե անծանոթ, դժբախտ, ան-
տեր մի մարդ է, այլանդակ կերպարանքով մի մուրացկան:
Ծերունին նույնպես քարացած նայում էր նրան:

— Նահապետ, սանի՞կ...

Նահապետն ամբողջ մարմնով դողաց... Կնքահայր Հա-
կոբն էր այդպես այլանդակված կանգնել իր դիմաց: Նա էր իր
անունը տալիս, նրա ձայնն էր դա: Լա՞ց էր այդ ձայնը, թե
աղաշանք: Նահապետը երկու ձեռքով աշքերը փակեց: Ափրոն
ու Անթառամը տեսնում էին, թե ինչպես ցնցվում է նրա նի-
հար մարմինը...

— Նահապետ, սանի՞կ, իկիր ե՞մ, որ քո հարսնիս
անեմ...

Ափրոն ներս հրավիրեց ծերունուն:

— Երթանք տուն, Հակոբ հայրիկ, համեցե՞ք, նե՞րս արի...

— Ներս չեմ գա, իմ տուն դուրսն ի, իմ հառիք երկինքն ի... Ներս որ գամ, ընձի կիսեղգեք դուք, ձեր միտք կհաս-կընամ: Ես իկեր եմ իմ սանիկ տիսնամ... Նահապետ, քու աշքեր բաց, տիսնում դո՞ւ ես, թե սուտ ի կասեն... Նահա-պե՛տն ի... մատաղ էլնիմ քու աշքերուն, սանի՛ կ...

Սոցից հանեց իր տոպրակը, նրա միջից դողդողացող ձեռ-քով խնձորի մի քանի կուտ հանեց, դողդողացող ձեռքով պար-զեց Նահապետին.

—Ա՛ռ, Նահապետ, տար փրկի Արտամետի խնձոր... Թուրքեր կացիններ առեր են, կկտրտեն մեր խնձորի ծա-ռեր... արուն կիգա արմատներից, կուլան ծառեր, կմեռնեն ճյուղեր, փրկի էնոնց կյանք, Նահապետ... Հույս քու վրա ի մնացեր... Առ էսա կուտեր, տա՛ր, փրկի՛...

Նահապետը զույգ ձեռքերը պարզեց, բռնեց իր քավորի ծերացած թաթերն ու կոացավ, համբուրեց այդ շոր թաթերը: Ու առաջին անգամ իր կյանքում ուրիշների ներկայությամբ փղձկաց: Հոնգուր-հոնգուր, վիրավորված երեխայի նման լաց էր լինում, խելագարված Հակոբի ձեռքերը մեկ իր շուրթե-րին, մեկ աշքերին սեղմելով:

Դժբախտ ծերունին կարծես այդ վայրկյաններին ուշքի եկավ, սթափիվեց: Աշ ձեռքն ազատելով Նահապետի ձեռքե-րից, գրկեց նրա գլուխը, սեղմեց կրծքին ու մրմնջաց...

— Մի լա, մատաղ էլնեմ քեզի, Նահապե՛տ, քեզի մի՛ տանջի, հեյրան:

Ափրոն, Անթառամը, Հրայրն ու մոտիկ հարևանները զար-մանքից քարացել էին: Խելագար ծերունին բաց չէր թողնում Նահապետի գլուխն ու խոսում էր՝ ցածրաձայն, խելամիտ, մտերմիկ շեշտով:

— Անցածն անցեր ի արդեն, սուգ ու շիվան, լաց ու կոծ պրծիր են: Գնա քու տուն հիմա, Նահապետ: Գնա, խնձորի ծառտնկի, շուտ-շուտ զրի, որ շծարավնան, ապրեն, մեծանան, բազմանան հուր հավիտյան...

Վերջին բառերն արտասանելուց հետո գլուխը գետնին խո-նարհեց, երկար այգակա լուր մնաց ու հանկարծ շուր գալով գնաց գեպի հարթավայրը: Քայլում էր աշխույժ, արագ, մա-

Հակով խփելով ճամփեզրի խճերին։ Արդեն բավականին հեռացել էր, որ ետ դարձավ ու կանչեց։

— Կերթամ սուրբ էջմիածին, աղոթեմ նահատակներաց հոգու համար... Զմոռանաս ծառեր ջրես, նահապե տ.։։

Դարձյալ շուր եկավ ու քայլերն ավելի արագացնելով գնաց, ու այս անգամ այլես ետ չնայեց։ Հեռվության մեջ երեսում էին էջմիածնի վանքերը։ Նրանցից այն կողմ Արարատներն էին կանգնած՝ սպիտակ գլուխները անամայ, կապույտ երկնքի խորքում։ ~~Խ~~

Նահապետն այնքան նայեց այն կողմը, մինչև քավոր Հակոբի կերպարանքը կորավ տեսողությունից։ Ներս եկան, հացի նստեցին։ Ոչ մի պատառ բերանը դնել չկարողացավ։ Քավոր Հակոբը չէր հեռանում նրա աշքերի առաջից։ Գույգ ձեռքով աշքերը փակելով տեսնում էր նրան մեկ ծովափի իր խնձորի այգում, ձեռքերը մեջքին դրած զրոսնելիս, մեկ գորգերի վրա նստել, Շամզիրանի թութուն էր ծխում, մյուս ձեռքին քյահրուբարի թզբէհը, մեկ՝ շուրջպարի գլխին, գույնըզգույն թաշկինակը թափահարելով, ծանր պարում է, իր ետեկց նառ ուղտի նման տանելով պարողների շարանը։ Գյուղի ավագն էր, բոլորի հայրն ու բոլորի մեծը։

Բարի մարդ էր, բոլորի հետ լաց էր լինում ու բոլորի հետ ուրախանում։ Նորածիններին մկրտող քավոր էր, պսակվողների գլխին՝ խաչ բռնող, զարիբության գնացողին բարի ճահապարհ, վերադարձողին առաջինը բարի գալուստ մաղթող էր։ Փորձանքի հանդիպածին օգնության էր հասնում, հաջողության համար ուրախանում էր։ Վատերից իրեն հեռու էր պահում, լավերին կանչում էր իր սեղանի ու սուփրի մոտ։ Ու հիմա՞...

— Նահապետ, մի կտոր հաց դիր քու բերան, էղպես չէլնի, — խնդրում էր Անթառամն ու բարկացած նայում էր Ափրոյին։ Ինչպես Ափրոն չկարողացավ նահապետին հեռու պահել քավոր Հակոբին հանդիպելուց ինքը գիտեր, որ եթե նահապետն իր քավորոց տեսնի, «կմալուկի, մաղղեն կփախնի։ Նահապետի սիրտ շատ փափուկ ի, ինչե՞ր չի տիսեր նահապետի խեղճ, տանջված սիրտ»...

Խմբով նստել էին թոնրի քուրսու շուրջը և ամեն մեկը նույն բաների մասին էր մտածում, ավերված վաթանի, կորած հարազատների, և Հակոբի, խելագարված Հակոբ ծերունու մասին, որ դարձյալ գնաց էջմիածին, «նահատակներաց հոգու համար» աղոթելու Հաճախ էր Արագածի լանջերից իջնում հարթավայրը, գնում էջմիածնի կողմերը, մեկ-երկու, երեմն երեք շաբաթով։ Ու վերագառնում էր զվարժացած, աշխուզժ, ուրախ։ Հաստատ հավատացած էր լինում, որ իր աղոթքները մայր տաճարից երկինք են հասել, որ, «նահատակներաց հոգիներ պիտի դրախտ գնան»...

— Նահապետին ու Նուբարին ճամփու գիր, թող երթան, բավական ի էստեղ մնա, սիրտ տրորվի, — ասաց Անթառամն Ափրոյին, — էսօր վաղ, որ քավոր Հակոբ էջմիածնեն դառնա, լավ չէլնի...

Երկու օր էլ Նահապետը մնաց այդ գյուղում։ Տնից գուրս էր գալիս, իջնում էր գյուղի մոտի ժայռեղեն ափերով խոր ձորը, այնտեղ նստում էր հին մատուի առջև, մամոռու քարերի վրա ու ծխում էր։ Կամ Ափրոյի հետ միասին մարգեր էր շինում նրա այգում, բաժակներ էր սարքում ջահել խնձորենիների բների շուրջը, նայում էր հանդիպակաց սարերին, կապույտ, թափանցիկ, մշուշով լցված դաշտավայրին։

Այդ երկու օրվա ընթացքում անընդհատ նրա ականջին հնչում էր քավոր Հակոբի ծերունական, զարզանդ ազդող ձայնը, լսում էր նրա խոսքերը։

Չորի մատուի մոտից կամ պարտեզից տուն էր գալիս, Ափրոյի ու Նորայրի հետ հացի էր նստում։ Անթառամն ստիպում էր, որ Նուբարն էլ գա իրենց տունը հացի։ Նուբարն ամաշում էր տղամարդկանց հետ սուփրայի շուրջը նստել։ Երեք օր էր, որ Ափրոյի տանն էր նա, բայց Նահապետը դեռ նրա ձայնը չէր լսել։ Գիշերը Անթառամն ու նա գնում, նրա տանն էին քնում Նորայրի հետ, առավոտ մութ-լուսին վերագառնում էին։ Նահապետն ու Ափրոն էլ իրար հետ էին քնում թոնրի շրթին։

— Դե, Նահապետ ջան, լուսուն կանուխ ճամփա կէլնեք

Նուրարի հետ,— ասաց Անթառամը երեկոյան,— Ափրոն սել ի ճարեր, կնստեք սել, կերթաք...

Նահապետը համաձայնություն հայտնեց գլխի ծանր ու դանդաղ շարժումով: Նուրարը, ձեռքերը կրծքին խաչած, կանգնել էր Անթառամի կողքին: Բարակ ու բարձր, շիկավուն դեմքով, կապույտ աշքերով, կեռ քթով: Աշքերը կարծես միշտ լի էին արցունքով, որ միշտ մի առիթի էին սպասում թափվելու:

Ափրոն ու նորայրը տանը չէին:

— Իմ ազիզ ախապեր քեզի ամանաթ կուտամ, Նուրար,— ասաց Անթառամը՝ Նուրարին գրկելով,— Նահապետի հոգին շատ ի տանջվեր: Դու նմանապես հոգով մարմնով տանջվեր ես, գառ ջան, հույս ունեմ, որ իրար սիրու ու հոգին լավ կհասկնաք...

Նուրարը գլուխը կախել էր կրծքին ու հնազանդ լսում էր Անթառամին:

Դրսից Ափրոն կանչեց կնոջը: Անթառամը գնաց: Նահապետն ու Նուրարը տան մեջ մնացին մենակի երկուսն էլ շփոթվեցին: Նահապետը հիշեց, թե ինչպես առաջին անգամ մենակ մնացին Մանուշակի հետ յոթ-օր, յոթ գիշերվա հարսանիքից հետո, ինչպես ինքը գրկեց նրա դալար մեջքը, համբուրեց թուխ աշքերը, երգում կերավ, որ հուր հավիտյան կսիրի, մինչև գերեզման ծաղկի պես կպահի: Հիմա ի՞նչ խոսք ասի էս խեղճ Նուրարին, որ քարի պես լուռ կանգնել է թուրատան մեջտեղում: Երեսուն տարի առաջ սեր կար, սիրու կար, լեզու ուներ, հույս կար: Հիմի ի՞նչ է մնացել, որ ի՞նչ ասի: Երկուսն էլ գժբախտ են, երկուսն էլ մենակ, երկուսն էլ մեղք են:

— Նստի՛, Նուրար,— շշնչաց նա,— նստի, ինչո՞ւ ես կայներ, նստի, մի ամշնա. միգուցե մեր ճակատագիր ու բախտ էս ի... Աստված որ էսպես ի կամեցե՛ր, մեր պարտքն ի, որ ենթարկվենք, հակառակ չէլնենք: Նստի, Նուրար...

Տեղից վեր կացավ, ձեռք տվեց:

— Նստի, Նուրար... Երկու խեղճ հոգին որ իրար կողքի էլնեն, կթեթենան, ճշմարի՛տ...

Ենթարկվելով նրան, Նուրարը հանդարտ նստեց.

— Աշխարքովի ի, մենակ մեզնով չի, — ասաց Նահապետը, նստելով Նուբարի կողքին, — թուրք կասի, գեթտի գյուլ, գեթտի բյուլբյուլ, իսթար աղլա, իսթար գյուլ¹: Թուրքն անիծած, խոսքն օրշնած: Իր խոսք ճշմարիտ ի, բայց իր հոգին կեղծ ի, գործն ստոր ի: Վարդն էլ ի անցեր գնացեր, բիլբուլն էլ: Որ լաց էլնենք, մեր գլուխ ծեծենք, ետ չեն դա: Աշխարքովի, մենակ մեզնով չի...

Ներս գալով, Անթառամն ուրախ զարմանքով տեսավ Նուբարին ու իր եղբորը՝ կողք կողքի նստած: Մեխվեց իր տեղում ու գոգնոցի փեշով սրբեց արցունքները.

— Փա՛ռք քեզի, աստված, քու բարություն առատ ի, ծով ի...

Նուբարը շփոթված, արագ ոտքի կանգնեց, ձեռքերը դարձյալ խաշելով կրծքին ու գլուխը խոնարհելով ցած:

Անթառամը մոտեցավ, նրա ձեռքերն իրարից զատեց, քնքշաբար ծնոտը բռնելով, գլուխը բարձրացրեց վեր:

— Քու ձեռքեր էլ մի խաշի քու գոշին, Նուբար, քու գլուխ մի կախի: Դու սգվոր չես, անտեր չես, դու գլխավոր ունես, Նուբա՛ր...

Նահապետը գլուխը թեթև շարժելով հավանություն էր տալիս քրոջ ասածներին և ապա խոսքով էլ հաստատեց իր վերաբերմունքը:

— Ճշմարիտ ի, Անթառամ, ճշմարիտ կասի, Նուբար...

Զ

Աստղերը դեռ շխամրած, Ափրոն զույգ ջահել եղները լծեց փոքրիկ, երկակնանի սայլին, մի երկու խուրձ խոտ դրեց սայլի վրա, Նուբարի մանր-մունր իրերի կողքին և հրավիրեց Նահապետին ու Նուբարին նստելու:

Անթառամը զրկեց, համբուրեց Նահապետին, հետո Նուբարին ու մի անգամ էլ կրկնեց.

1 Գնաց վարդը, գնաց սոխակը, ուզում ես լաց եղիր, ուզում ես ծիծաղիր:

— Իմ ախպեր քեզի ամանաթ, Նո՞ւբար ջան, մատաղ էլ-նեմ քո հոգուն...

Նահապետն ու Նուբարը նստեցին խոտի վրա, իրար կողքի ու Ափրոն առջևում տեղավորվելով, փափուկ վարոցով խիեց եղների գեր գավակներին.

— Հո՞ բալա՛, հո՞, երթա՛նք...

Եղները՝ գիշերը հանգստացած, կուշտ կերած, ուրախ՝ սայլը թոցրին իրենց ետևից:

Անթառամն ու Նորայրը կանգնած նայում էին: Արագածի վերին լանջերից ներքև սուլում էր վաղորդայնի ցուրտ քամին, արևելքն սկսում էր կարմրել: Դեռ արկար ժամանակ լսվում էին անիվների ղրնգոցները ճանապարհի սալերի վրա:

Քյուղից դուրս գալով՝ Ափրոն վարոցը տվեց Նահապետին ու ցած իշավ սայլից.

— Դե՛, գնացեք, Նահապետ, ձեր միություն՝ հաստատ, ձեր ճանապարհ՝ բարի էլնի... Էսօր, վաղ, մեկել օր գործեր ունեմ ես: Էն մյուս օր կիգամ սելի ու եղների ետենն: Գնացեք, ճամփեն բարի էլնի, ամե՛ն...

Նահապետը վարոցը ճոճեց օդում: Եղները կրկին թոցրին սայլն իր բեռով:

Նուբարը, մի հին շալով փաթաթված, լուռ նստել էր խոտի վրա ու նայում էր հեռուն: Սարերի գագաթներին խաղում էին արեի ցոլքերը, դաշտերը գեռ ստվերի մեջ էին: Նուբարին թվում էր, թե երազ է տեսնում, թե ամուսինը սայլով ուխտ է տանում իրեն սուրբ Կարապետի վանքը: Առաջին երեխան որ մեռավ, մատաղ խոստացան Մշու Սուլթան սուրբ Կարապետին ու երբ աշունը եկավ, երկու գառան ոտքերը կապեցին, դրին սայլի վրա ու լուսուն շուտ շարժվեցին: Մշու կողմ... ինքն այսպես նստել էր սայլին, իր աջ ու ձախ կողքին՝ երկու գառները, որ մեկ-մեկ տնքում, մայում էին, և Նուբարը շոյում էր նրանց գլուխներն ու աշքերը: Մուշեղը վարոցը ճոճում էր օդում, բայց չէր խփում եղներին, որ առանց վարոցի էլ արագ էին գնում: Նուբարը Մուշեղի մեջքն էր տեսնում, նրա ամուր ուսերը, լիքը ծոծրակր: Խսկ նա ինչ-որ երգ էր գնդնում քթի տակ ու խոսում էր Նուբարի հետ:

— Որ մեր ուխտ ընդունելի էլնի, նուբար ջան, երեխով մնաս, մե թաղան տղա բերես, քեզի մախմուրե գերյա կառնեմ, կերթամ Ստամբոլ, կդատեմ, կբանեմ քո համար, ետ կիդամ փողով, բարաքեթով, որ դու խանմի պես ապրես: Իմ կյանք, իմ ուժ ու իմ վաստակ քոնն ի, նուբար, իմ սեր, իմ ապավեն դու ես, աշխաճքի վրեն էլ ուրիշ ուրախություն ու հույս շունեմ...

Խոսում էր այդպես Մուշեղը: Եզներն աշխուժ գնում էին, իսկ նուբարի սիրտն ուրախությունից խփում էր արագ-արագ. թող երեխով մնա, մի տղա պարզեցի Մուշեղին, ուրիշ բան աստծուց չի խնդրում, ոչ մախմուրե շորեր, ո՛չ մեղը ու կարագ: Թող հագածը հին չիթ լինի, կերածը վոկի ու շորվա, Մուշեղին էլ ոչ մի տեղ չի թողնի գնալու, ոչ Մուշ ու Բիթլիս, ո՛չ Արգրում ու Ստամբոլ: Մուշեղը քշում էր եզներին ու քթի տակ էլի գնդնում:

Երթամ Ստամբոլ, դատեմ փարա բոլ՝
իմ յարոշ համար առնեմ շուխտ ըմ սոլ...

— Նուբար,— հարցրեց Մուշեղը,— մեր ուխտ անպահճառ ընդունելի էլնի, լավ երազ եմ տեսեր...

Ինչ սիրուն երազ էր տեսել Մուշեղը իր ու նուբարի վրա: Սայլի գողերը զնդում էին՝ ճանապարհի քարերին կպշելով, և Մուշեղն իր երազն էր պատմում նուբարին: Հեռվում շողջողում էր Սիփան սարը, աջ կողմում Վանա ծովն էր ուրախ ճողփյունով խփում իր ափերի բարձր, ավագե փլերին... Շիկավուն, թափանցիկ կոպերը գոցում էր նուբարը, և նրան թվում էր, թե ուխտ են գնում, առջեռում նստած է Մուշեղը, աջ ու ձախ կողմերում սայլին պառկած թեթե տնքում էին մատադի գառները, ու խշշում, ճողփում, ափերին է խփում Վանա ծովը...

Նուբարի աշքերի առաջ բոցեր խայտացին: Արևի շողքերն էին ընկել նահապետի թիկունքին: Նահապետը ետ նայեց նուբարին: Այս անգամ նրա գեմքը բռնկվեց շիկավուն բոցերով:

— Յուրտ ի, նուբար, կմրսես...

Ի՞նչ բարի գեմք ուներ այդ րոպեին Նահապեալը։ Բարի էին աշքերը, բարի էր ձայնը։

Հանեց մաշված, հին պիջակը.

— Գցի քո մեջքին, Նուբար, պաղ քամի կուգա սարեն...

— Զէ՛, ես չեմ մրսի, — ամաշելով պատասխանեց Նուբարը, ձեռքերով ետ հրելով պիջակը, — ես չեմ մրսի, դու կմրսես...

Բայց Նահապետն առաջ եկավ, պիջակը գցեց նրա մեջքին ու շուր եկավ, վարոցը ճոճեց օդում։

— Հո՛, հո՛, եզ ջան, երթանք, ճամփեն երկեն ի...

Հիմա դարձյալ մեջքը Նուբարի կողմը շրջած, Նահապետն ավելի նիհար էր թվում, ավելի ջահել։ Արևը խաղում էր նրանց մեջքերին, տաքացնում էր երկուախն էլ։

— Ի՞նչ արդար օր ի, Նուբար, — ասաց Նահապետը՝ կապույտ երկնքին նայելով ու, մի պահ լոելով, ավելացրեց, — աստված բարի աշքով կնայի մեղի, աստծու սիրտն էլ գութ ի ընկեր էսօր..

Նուբարը լսում էր ու չէր պատասխանում։ Ավելի ու ավելի բարի էր թվում նրան Նահապետը, հոր պես մեղմ, հոր նման բարի։ Մուշեղն էլ այդպես բարի էր նրա հետ, բայց նա ուրիշ էր, Նահապետն՝ ուրիշ։ Մուշեղը հոր պես չէր, եղբոր նման էր։ Եվ դեմքով էլ նման էր Նուբարի եղբորը։ Իրար կողքի որ քայլում էին Վանա միջով, տեսնողները կարծում էին, թե քույր ու եղբայր են։

Իե՛ զՃ Մուշեղ։ Մուրազ ուներ, որ տղա որդի ծնվի։ Ծնվեց։ Անունը Կորյուն դրեց։ Իմ լաճ— ասում էր, — առյուծ պիտի դառնա։ Ու երկու տարեկան էլ չկար Կորյունը, որ մի իրիկուն հիվանդացավ, լույսը գեռ չէր բացվել, մեռավ։ Մուշեղը շիմացավ իր Կորյունի մահը։ Լավ էր որ չիմացավ։ Պաշարված Վանի պաշտպանների հետ կովում էր դիրքերի վրա, իսկ Նուբարը գյուղերից Վան փախած գաղթականների հետ քյահրեղների մոտ էր։ Կորյունը մեռավ, լաց ու կոծ արին, թաղեցին, երեք օր շանցած, զինվորները դիրքերի կողմից Մուշեղի դիակը բերեցին...»

Նահապետը մեկ էլ շուր եկավ նայեց Նուբարին ու հան-

կարծակի եկավ։ Նուբարը գոգնոցով արցունքներն էր սրբում։

— Նուբար, կուզա՞ս ինչի՞ կուսա, Նուբա՛ր, — գողացող ձայնով հարցրեց Նահապետը։ Նուբարը հիմա գոգնոցով ժածկել էր դեմքը։ «Կորսուցած կհիշի, — մտածեց Նահապետը, — սրտի վերքն ի բացվեր քամու առեջ, սրտեն արուն կուգա և եղանակ ի Բայց ո՞վ խեղճ չի էս շար աշխրքի վրեն։ Լաց ու կոծ չօգնի»...

Այդպես մտածելով՝ նա կրկնեց նույն խոսքերը Նուբարի համար։

— Լաց ու կոծ չօգնի, Նուբար, անցած անցեր ի, անցածն անցյալ ի, ետ չի գա... Մարդու արցունքն էլ աղի ի, յարեն ավելի շատ կմրմոցնի... Մի՛ լա, Նուբար...»

Բայց այդ խոսքերից Նուբարը ավելի զգացվեց։ Ցնցվում էր ամբողջ մարմնով, գոգնոցը չհեռացնելով աշքերից։

— Կուզե՞ս, Նուբար, սել թող կայնի, նստենք իրար հետ մինչև իրիկուն լանք ու լանք, մեր գլուխ ծեծենք... Ի՞նչ կառնենք աշխարքեն, ի՞նչ կշահենք... Էն մեծ-մեծ, պետ-պետքարեր կտիսնա՛ս, աշխարհք էդպես ժեռ քար ի, քու արցունքներից չի կակղի...»

Նուբարը սրբեց արցունքներն, ու գոգնոցը ետ տանելով աշքերից՝ նայեց հեռու սարերի կողմք։ Դեմքը տխուր էր, աշքերը դեռ թաց էին արցունքով։ Եզները քայլում էին դանդաղ, կարծես մտածկոտ, տխրած։ Դաշտից ցրվում էր առավոտյան կապույտ մշուշը։ Երկիրը ողողված էր արևի շողքերով, հարթավայրերն ու լեռնալանջերը, հող ու քար տաքացել էին։

Նահապետը գլուխը ներքե հակած, մտածում էր։ Չինի՞ թե Նուբարը զղացել է, որ համաձայնեց, եկավ իր հետ, գուցե՞...

— Քշի սել, Նահապետ, եզներ կայներ են, — շշնչաց Նուբարը, առաջին անգամ Նահապետի անունը տալով և առաջին անգամ արցունքներով լի, կապույտ, խոշոր իր աշքերով նայեց Նահապետի աշքերին։

Նահապետը վարոցը ճոճեց իր գլխավերեկում ու հարվածը պահեց օգում, շխփեց եզներին, ինչպես Մուշեղն էր անում, երբ Նուբարին տանում էր Մուշ առաքելոց վանքն ուխտի։ Եզները սթափվեցին, աշխաւժացան ու վագեցին առաջ։ Հիմա

Նահապետի հոգում ոչ մի կասկած ու տարակուսանք չկար «Ճիզյարով ինիկ ի, — մտածում էր նա նուբարի մասին, — որ իր սեր շմոռնա, հոգով հավատարիմ կմնա, ազնիվ ի, սիրտ մաքուր ի, հալալ կաթնակեր ի»...

Նա էլ հիշեց Մանուշակին: Բոյով բուսաթով նուբարի պես իր, բայց առավել սիրուն էր, որովհետև ջահել էր «ամեն աշք մի արեգակ էր: Որ կխոսեր, աղբյուրի ձեն կլսեիր, որ կքելեր, զով ու հով կիտար քեզի»... Պատրանքն այնքան հստակ, այնքան պարզ էր դառնում, որ թվում էր, թե իր թիկունքի մոտ հստել է Մանուշակը՝ Ժիրայրին ու Հրայրին գիրկն առած: Երեխաները փակել են աշքերը, արեկի շողքերն ընկել են նրանց դեմքերին: Հետո աղունիկների պես գուղգուղում են երեխաները, և Մանուշակը կուրծքը բացում է, ծիծ է տալիս երկուսին էլ ու նահապետին խնդրում է.

— Քշի սել, նահսապետ, էս կողմ չդառնաս...

Գնում են Արծկեի փոքրիկ լճի ու Վանա ծովի արանքով: Կղկղում են ծովի ափերից թոշող արոսները, կիվիվները սայլի առաջ կանգնում են օդի մեջ, փոփոացնում են թեերը, խոր երկնքով կոռւնկները երամ-երամ գնում են տաք երկրների կողմերը՝ թաղղաղ ու Հալեբ, Մըսրա Մալըքների երկրները: Նահապետը Մանուշակին Արտամետից հոր տունն է տանում: Սայլի վրա սակառներով խնձոր է դրված, երկու կողմի սուր ցցերից էլ խնձորով լիքը մի-մի զամբյուլ են կախել: Խնձորի հատը նրանց հետ ծովի ափերով, ծաղկած մարգագետիններով, ձորերով ու երփներանգ սարալանջերով Արտամետից Արծկե է գնում: Խնձորի՝ հոտ է դա, թե Մանուշակի հոտը: Մանուշակից միշտ, միշտ խնձորի հոտ էր գալիս, նրա շորերից ու ձեռքերից, նրա թեերից ու անկողնուց, գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ, միշտ խնձորի հոտ էր գալիս Մանուշակից, երեխաներից, իրենց տնից խնձորի բույր էր ջնշում նահապետը: Իր երիտասարգության օրերի բույրե՞րն էին այդպես մնացել նրա հիշողության մեջ, թե իսկապես միշտ խնձորներ էին բույրել նրա համար, նրա հոգու մեջ... «Մանուշակ հրեշտակ էր, — խոսեց նա ինքն իր հոգու հետ, — հրեշտակ էր Մանուշակ, համբարձվեց երկինք և իր հետ տարավ անմեղ ճժերաց: Ողոր-

մի՞ քեզի, Մանուշակ, հազար ողորմի: Եթե հիմի երկնքից կնայես ընձի, կտիսնաս՝ թռղովթյուն արա, Մանուշակ: Եզի խեղճ նուբար նույնպես մեղք չունի: բարի մարդերաց ու աստծու կամքով ի մեր շարժմունք, և անբախտ նուբարին նմանապես թող ների քո սուրբ հոգին, Մանուշակ...»:

Նահապետն աղոթում էր: Նուբարը լսում էր նրա մրմունչ-ները: Օդի մեջ երգում էին արտույտները, ճանապարհի երկու կողմերից լսում էին ծղրիդների ճոռոցները: Եզները գնում էին ոչ շտապելով, ոչ էլ դանդաղ: Քայլում էին հանդարտ, գլուխները լուծերի տակ բարձր պահած, հպարտ: Կարծես զգում էին, որ կարեոր, շատ կարեոր մի գործ են կատարում այսօր:

Գնում էին արևելքից արևմուտք, միշտ Արագածի փեշերով: Արեք հիմա նայում էր նրանց ձախ կողմից: Վերեկից զոփ քամին շէր փշում այլես: Երկիրը տաքացել էր: Մոտենում էին Թալիշի ձորաբերանի այգիներին:

— Զկանգնե՞նք էստեղ, նուբար: Մենք՝ մի քիչ հաց, եզ-ներն էլ մի քիչ խոտ ուտեն, դադրիր են, հանգստանան... Ի՞նչ կասես...

Նուբարը ցնցեց ուսերն ու շշնչաց.

— Դու գիտես, նահապետ...

Նահապետի սե, խորունակ աշքերը թեթև ժպտացին:

— Կանգնենք... Հո՛, Հո՛, եզնե՛ր, կանգնե՛նք, բարո...

Եզները հնազանգ կանգնեցին: Նահապետը ցած իջավ:

— Իմ ձեռք բռնի, նուբար, իշի...

Նուբարը ձեռքերը հենեց նրա ձեռքերին ու հանդարտ, թեթև, փոքրիկ սայլից թռավ գետնին:

Նահապետը եզներն էր արձակում. Նուբարը սայլից իշեցրեց մի խուրձ խոտ ու բերեց դրեց նրանց առաջ: Նայելով նուբարին՝ Նահապետը մտածեց. «Աստված բոյ ի տվեր, չի խնայեր»:

— Բոխշեն բեր, նուբար, բացի, մենք էլ մի քիչ հաց ուտենք...

Նստեցին ձորափին, մեծ մի ընկույզենու տակ, բացեցին կապոցը: Անթառամը երկու եփած հավ էր դրել, պանիր, լոշ

Հաց, հինգ-վեց հատ «երկրի կլոն», խաշած ձվեր: Նուբարք, բացելով հացերը, հավերը դրեց նահապետի առաջ ու ձվերն էլ կճպելով, նույնպես նրա առաջ դրեց: Նահապետը պոկեց մեծ հավի երկու բղերը, պարզեց նուբարին.

— Կե՛ր, նուբար...

Նուբարն ամաշեց: Երկրում համեղ պատառները միշտ տղամարդկանց առաջ էին դնում: Հակառակը չէր տեսել:

— Մի՛ ամշնա, նուբար, — կրկնեց նահապետը: Այդ խոսքերից նուբարն ավելի ամաշեց: Այն ժամանակ նահապետը հավի բուղը վերցրեց, պոկեց վրայի միսը, փաթաթեց լավաշի մեջ ու իր ձեռքով արած բրդուցը պարզեց կնոջը:

— Թե աստված կսիրես, վերցրո՛ւ, կե՛ր նուբար...

Նուբարը վերցրեց ու շուռ եկավ, որ նահապետը շտեսնի, թե ինչպես է ուտում:

— Աշխարքի մեջ հիմի ես եմ քո համար, ոու ես՝ իմ համար, — ասաց նահապետը. — բանենք, դատենք իրար հետ, պախվենք, շախվենք իրար հետ, նուբար: Էսօրվանից իմ սիրտ քո վրեն պիտի ցավի, քո սիրտ՝ իմ վրեն: Էղպես ի իրականություն: Եվ ջահել չենք, որ մեկս մեկուց ամշնանք...

Մի քիչ թեքված, նուբարը կամաց ուտում էր նահապետի տված բրդուցն ու լսում էր միայն:

— Մարդ յոթ հարիր տարի, հազար տարի շապրի, — ասում էր նահապետը, — ես հիսուներկու տարեկան եմ, ոս դրեր եմ հիսունիրեքի մեջ: Շատ գացեր, քիչն ի մացիր: Գոնե էսօրից հետո դառնություն չտիսնանք, նուբար...

Փոքրիկ, փոքրիկ բրդուցներ էր անում նահապետը, մեկն առաջարկում էր նուբարին, մեկն ինքն էր ուտում, դանդաղ, կարծես առանց հաճույքի, որպես պարտականություն: Ամբողջ ուշադրությամբ իր սեփական խոսքի վրա էր:

— Տես էս գուզի ծառ: Քանի՛ տարեկան կէլնի: Հինգ հարիր: Արմատներ ժեռ քարեր ճղեր են, մտեր են երկրի մեջ: Շատ կայծակ, փոթորիկ ի տեսեր, բայց կանգուն ի... Մարդն էլ պիտի էղպես էլնի, նուբար...

Եզները խոտն ուտելուց հետո նստել էին իրար կողքի ու հանգիստ որոճում էին: Նահապետի հայացքն ընկավ նրանց

վրա: Նրանք էլ նայեցին նահապետի ու նուբարի կողմը՝ վճիտ, մանուշակսպույն փայլ արծակող աշքերով: Զահել, գեղեցիկ եղներ էին, համարյա արջառներ՝ լի ուժով ու կայտառությամբ: Կարծես սպիտակ ճակատովն ամաչեց, շուր տվեց գլուխն ու սկսեց լիզել մյուսի կարմրավուն ճակատը: Նրա լեզվի հետքերը նրբին ալիքներով մնում էին եղբոր ճակատին:

— Անասուն որ անասուն ի, — ասաց նահապետը, — դարձյալ ընկերոջ կարոտ ունի, սեր ու փայփայել կուզի...

Նուբարն էլ նայեց արջառներին:

— Ճամփա ընկնենք, — ասաց նահապետը երկար լությունից հետո, — դեռ երկար ի ճամփեն...

Նուբարը սուփրան կապեց, հասավ նահապետին օգնելու, որ եղները լծի: Նահապետը սպիտակ ճակատով արջառի սամթելը կապեց ու գրկելով նրա գլուխը, ամուր համբուրեց երկու մեծ աշքերը:

— Սիրուն անասուն ի...

Արեն արդեն իշել էր լեռների սուր գագաթներին, երբ մոտեցան նահապետի գյուղին: Թալիշի ձորափին հանգստանալուց հետո՝ էլի հինգ-վեց ժամ ճանապարհ էին անցել: Հիմա արդեն եղները հոգնել էին: Նահապետն ու նուբարն էլ էին հոգնել:

Շուայլ գույներով վերջալույսը գրկել էր ողջ աշխարհը: Երկիրը կարծես բոցերով պատած՝ վառվում էր, ու հրացոլքը ծիրանիով պարուրել էր նաև երկինքը՝ հորիզոնից հորիզոն:

— Նո՞ւար, ինչ սիրուն ի արևմտոց, — շնչաց նահապետը ու ետ նայեց նուբարին, — ճշմարիտ, որ էսօր արդար օր էր...

Եղները, չգիտես ինչու՝ կանգ առան:

— Արի արձկենք եղներ, նուբար, թող արածեն: Արդեն հասեր ենք գեղ, արդեն տուն ենք...

Եղները ձգվեցին, ծմրկացին լծերի տակից գուրս գալով, ու իրար կողքի կանգնած մնալով, նույնպես նայում էին հրդեհված արևմուտքին:

Նահապետն ու նուբարը նստել էին ժայռի վրա ու լուս նայում էին լեռների ետևում սուզվող արմին: Աստիճանաբար խսմբեցին վառման գույները, երկինքը հետզհետե գորշացակ

և հանկարծ երկուառվ միասին նկատեցին, որ արևելքից իրենց է նայում կիսալուախնը:

— Երթանք, Նահապետ, — շշնչաց նուբարը:
— Եղներ մեղք են, դադրեր են, — ասաց Նահապետը, — թող քիչմ էլ արածեն: Տես ինչքա՞ն խորոտ ի լուսնյակ, նուրար: Նայի, մեր երկրի մեծ, սիրուն լուսնկան ի, որ երկինքն կիցներ Վանա ծովու մեջ ու ծովու մեջեն երկնքին լուս կուտար...

Այդքան գեղեցկություններ մի անգամից վայելելը շատ էր նահապետի համար: Եվ նա ինքնաբերաբար մի պահ աշքերը փակեց: Աշքերը խփեց ու խնձորի բույր զգաց: Նրան թվաց, թե նուբարից խնձորի հոտ էր գալիս, Արտամետի խնձորի ծանոթ ու կենդանություն տվող հոտը...

Է

Հասան գյուղ, երբ արդեն ուշ երեկո էր: Բոլորը քնել էին խաղաղ քնով և ամեն տան երդիկից լուսե մի սյուն էր իջել թոնրի վրա: Լուսնյակն էր ներս նայում երկնքից:

Մայլն արձակեցին իրենց տան առաջ: Նահապետը եղները տարավ Մովսեսի թավլայում կապեց, դարման լցորեց առաջներն ու վերադարձավ:

Նուբարը նստել էր օթախում մենակ, լամպի ապակին հանել, շորով սրբում էր: Հետո ասեղով քշիորեց պատրույգը, մի քիչ դուրս քաշեց, բոխչի միջից մկրատ հանեց, պատրույգի վերկի սեացած մասից ուղիղ կտրեց մկրատով ու վառելով՝ ապակին դրեց վրան: «Օթախը» մեկեն լուսավորվեց, կարծես նույնիսկ տաքացավ...

— Տանտիկին դու ես, նուբար, — ասաց Նահապետը, — տուն-տեղ, զուլ-փալաս, քոնն ի, ես էլ քո աշխատավոր: Կառավարի, ինչպես քո խելք կկտրի...

— Տան գլխավոր դու ես, Նահապետ, — ասաց նուբարը:

— Փիթակի կառավարիչ մայր մեղուն ի, — պատասխանեց Նահապետը, — ես քո աշխատավորն եմ...

— Դու իմ գլխավորն ես, — կրկնեց նուբարը:

Նայեցին իրար: Ժպտացին: Նահապետին թվում էր, թե վաղուց, շատ վաղուց է ճանաչում նուբարին, օրորոցում օրորել է նրան: Երբ փոքրիկ աղջիկ էր՝ սարի ծամոն էր տալիս նրան, կարմիր խնձորներ: Ծառերից կապած ճլորթի մեջ գցելով՝ ճոճել է նրան պարտեզում, շատ մոտիկ աղջական է եղել: Հեռացել, մոռացվել էր և ահա կրկին հայտնվել է: Փոքրիկ աղջիկ էր, հիմա մեծացել, պարթևահասակ կին է դարձել, հասակը բարձր, վիզն ուսերից մի քիչ վեր ճգված, դեմքը քիչ երկարավուն, աշքերը գիշերվա երկնքի պես մուգ կապույտ: Երբ լուսնյակ չի լինում ու միայն աստղերն են շողջողում, եպկնքի գույնն այդպես մուգ կապույտ է լինում, անտակ ծովի պես խոր:

— Էրապի պես ի, նուբար, չեմ հավատա իմ աշքերուն...

Նուբարը ճեզ ու խոնարհ ժպտում էր: Նայում էր նրան: Նահապետի դեմքը նման էր սրբի նկարի, աշքերը թուխ էին ու խոր ընկած, կարծես ներսում մութ ձորեր կային: Խեղճ էր Նահապետը, շատ խեղճ էր: «Տանջվեր ի, մղկտացեր ի, — մտածում էր Նուբարը, — Նահապետ մեղք ի»: Նահապետն էլ նրան էր մոտիկ ու հարազատ թվում, նույնպես վաղուց կորած ու հիմա գտնված հարազատ, որ Նուբարի օգնության ու փայփայանքին է կարոտ, չի ապրի առանց նուբարի խնամքի:

...Առավոտյան շուտ արթնացան: Նահապետը փայտ բերեց, վառարանը վառեց ու գնաց եղներին նայելու Նուբարն ամժանները լվաց ու փոքրիկ մի պղինձ դրեց վառարանին կերակուր եփելու:

Նահապետը վերադարձավ տուն: Օթախը մաս-մաքուր էր արդեն: Հաց կերան, իրար երեսի նայեցին:

— Հիմի ի՞նչ պիտի անենք, — հարցրեց Նահապետը: Կարծես միշտ ինչ որ արել, իրար հետ էին արել, միայն երեկ մոռացած են եղել այսօրվա անելիքը որոշելու: Կարծես ապրել էին իրար հետ հիսուն տարի:

Նահապետը գրպանից հանեց փոքրիկ լաթի մեջ փաթաթված՝ խնձորի սև հունտերը, որ մի քանի օր առաջ տվել էր նրան խելագարված քավոր Հակոբը. «Տար, Արտամետի խնձոր փրկի», — ասել էր նա Նահապետին:

Հիմա էլ սարսուռ էր նրա մարմինը քավոր Հակոբի ձայնից:

— Էս կուտեր տնկենք, նուբար, և լավ խնամենք, որ անպատճառ ծիլ տան... Դուրս գանք, լավ տեղ ջոկենք, որ հավու ճիգ չփշացնի:

Դուրս եկան միասին:

— Էստեղ լավ ի, բառոժ ի: Չորս բոլոր շափար կքաշեմ: Մեր բան որտե՞ղ ի, բեր տիսնամ, նուբար...

Նուբարը շհարցրեց, թե նահապետն ուր է դրել բահը, բահունի թե չունի, գնաց որսնելու ու քիչ հետո գտավ, բերեց.

— Ա'ո...

Նահապետն սկսեց փորել.

— Է, քավոր Հակոբ, — խոսեց նա ինքն իրեն, — մենք բոլորս դիմացանք, քո պատվական, ազնիվ հոգին զդիմացավ... կտիսնա՞ս նուբար, խելքն աստված առեր էր, բայց ինք մի քիչ պահել էր իր մոտ: Կհիշի մեր Արտամետ, խնձորի կտեր թաքցուցեր ի իր ժոցի մեջ: Քավոր Հակոբ, հե՞յ քավոր Հակոբ:

Փորեց փոքրիկ մի տարածություն: Բահը ցած դրեց, մեղքը շտկեց, նայեց նուբարին:

— Ի՞նչ պիտի էլնի խալիվորի հալ, նուբար...

Քիչ լուսիթյունից հետո շարունակեց.

— Մեծատուն էր, հիմի դռնեղուու ման կուպա: Կասեմ՝ շբերե՞նք պահենք, նուբար...

Նուբարը մտածեց.

— Քո կամքն ի, — հետո ավելացրեց, — Տշմարիտ որ մեղք հալիվոր ի...

— Տիսնանք ինչպես անենք... Քանի օր ի, նրա դեմքն ու կերպարանք իմ մտքեն չելնի, երազ կուգա ընձի: Երթամ, երթամ Մովսես ախպորից փոցիս բերեմ, հող փոցիսնք: Մովսես մեր ամենեն մոտ դրկիցն ի, նուբար, լավ մարդ ի...

Նահապետը գնաց փոցիս բերելու: Նուբարը բահը վերցրեց ու սկսեց փորելով կլորացնել փորված տարածությունը, որ հարմար լինի հետո շափար քաշելու շուրջը:

Փոցիս ձեռքին վերադառնալով Մովսեսի տնից, նահապետը դեռ հեռվից կանչեց.

— Եղի՞նչ ի կանես, Նուբա՞ր: Քո ի՞նչ գործն ի, բահ դիր գետին...

Մոտենալով շարունակեց իր նկատողությունը.

— Եղակես գործերի դու մի խառնվի, Նուբար, դու աշխատավոր ունես: Կուժ առ, գնա ջուր բեր, առուն ա'յ էնտեղ ի... Իրար հետ երթանք: Ես էլ մի պարկ ավազ բերեմ: Խնձորի կուտ ավազ կսիրի: Ավազ հողից շուտ կտաքանա: Ծիլ որ մի թիզ քշեց, կփոխենք սրսուռ հողի մեջ:

Առվի ափից նահապետը պարկով ավազը վերցրեց, Նուբարը՝ կժով ջուր: Եկան, ավազը լցրին հողի վրա, տնակի հարավային, արևկող պատի տակ, փոցխեցին, խնձորի սերմերը ցանեցին ավազախառն հողի վրա ու ավազախառն հողի նոսր շերտով էլ ծածկեցին:

— Անպատճառ կծլի,— ասաց նահապետը ու սկսեց «օթախից» ավելացած աղյուսները բերել, շարել շուրջը, որ ոտի տակ չգնատ:

Նուբարը մի կուժ էլ ջուր բերեց, մի կուժ էլ ջուր լցրին սերմերի վրա:

Եկան ծերունի Մովսեսն ու իր կինը: Ցույց տալով նուբարին, նահապետն ասաց.

— Իմ նշանածն ի...

Ներս հրավիրեց հարևաններին: Նուբարը սուփրա բացեց, սեղանին մի կուլա գինի դրեց, որ Անթառամն էր դրել նրանց հետ: Ծերունի Մովսեսը, գավաթը վերցնելով՝ օրհնանքի խոսքեր ասաց, խրատներ կարդաց նուբարին:

— Կերեա դու հալալ կաթնակեր իս, հարսե ջան: Որ Ափրոն ձգի կամեցեր է իրար, ուրեմն աստծուն լե ընդունակ է: Նահապետ լավ մարդ է, հոգին շատ տանջվեր է, միխթարող էղնիք իրար: Հավք, որ հավք է, էլի մենակ շապրի, անասուն լե, գազան լե, մենակ շապրին, մենակ ման շիգան: Ես լե ձեր դրկիցն իմ, հարևան ինք, իմ սիրո ուրախացեր է էսօր, որ նահապետ մենակ շմնաց, աստված քրզի պես ընկեր ճամփեց նահապետին, հարսո ջան: Զըզի առողջություն ու երկար կյանք կցանկամ...

Հուրն ինչպե՞ս էր անցել ամբողջ գյուղով, թաղեթաղ; իրար ետեկից սկսեցին գալ նահապետի տարեկիցները, գավաթներ վերցրին, շնորհավորանքի ու օրհնանքի խոսքեր ասացին, շատերին նահապետն առաջին անգամ էր տեսնում, բայց նրանք խոսում էին հին ծանոթի ու բարեկամի պես:

— Իմ անուն լե նահապետ է, նահապե՛տ ախապեր,— ասաց մեկը, — բայց ընձի նհո կըսին: Ես շատ ուրախ իմ, որ դու կարգվեր իս, քովֆաթ իս բերեր քո տուն: Որ էն հոլիկի մոտ օթախ շինեցիր, ըսի՝ վալա՛ նահապետ կապրի, շմեռնի: Հիմի լե, որ կարգվեր իս, մարդուն լե ընդունակ է, աստծուն լե: Զեր կենաց կիսմիմ. կցանկամ առողջություն, երկար կյանք, ինչ նպատակ որ դրեր իք ձեր առաջ, աստված լսող, կատարող էղնի: Նահապետ ախապեր, քու պես մարդու նպատակն լե որ աստված շաբեր ու շկատարեր, մենք էղ աստծուն շճանչնենք...

— Հո՞րի ամբաղ-զամբաղ կիսոսիս, նհո՛, — ընդհատեց Մովսեսը:

— Նհոն էլման ծուա՛վ, — ձայն տվին մյուսները...

— Չէ՛ ճշմարիտ կըսիմ, — համառեց նհոն, — որ աստված նահապետի պես արդար մարդուն բարի աշքով չնայե, աստված թուրք է...

— Ծուա՛վ, խելուա՛վ, — կանչեցին շորս կողմից:

Նհոն, ավելի համառելով, շարունակեց.

— Աստված որ թուրքի թուր կորշնե, հայու գութան կանիծե, էղ աստծուն շաղոթիմ, ես կոապաշտ իմ... Ես կոապաշտ նհոն իմ.

— Նհո, նհո՛...

— Հորի՞ կծոփս, նհո՛...

— Մեղա քըզի, աստված...

Նհոն այս անգամ լուռ մնաց, մինչև աղմուկը վերջացավ:

— Մի գոմեշ կիտամ ես, մեղա շըսիմ... Նահապետ ախապեր, քուրիկ նուրար, կիսմիմ ձեր կենաց: Քուրիկ նուրար, կցանկամ, որ դու էս տուն շեն էնես, հերթիկից միշտ ծուխ հելնի, թոնիր տաք եղնի, անթեղ մշտական վառ մնա:

— Ես լե կիմիմ ձեր կենաց, Նահապեա ախապեր, քուրիկ
Նուբար, — գավաթը վերցնելով, կրկնում էր մի ուրիշը.
— Ես լե...
— Ես լե...

Մինչև իրիկնագեմ եկան-գնացին, շնորհավորեցին ու օրհ-
նեցին, վիճեցին, կովեցին ու հաշտվեցին։ Ամբողջ ժամանակ
կանգնած ոտի, Նուբարը խոնարհ գլուխ էր տալիս, Նահապե-
տը ծխում, անվերջ ծխում էր։ Երեկոյան եկավ գյուղական
խորհրդի նախագահ Ղուկասը։ Ներս մտավ թե չէ, ուրախ բա-
ցականչեց։

— Նահապետ Հորոխապեր, բա որ կըսէի քըզի երկու շնչա-
պատկան հող տանք, Հորի՝ չմահաձայնվար... Հիմի ի՞նչ կը-
սիս, ինչպե՞ս իս, որ քու հող շավելացում...»

— Ինչպես կուզես, Ղուկաս զան, էնպես էլ որոշի, բո իրա-
վունքն ի, — պատասխանեց Նահապետը։

— Ինչո՞ւ, ես հոե՞ս իմ, ի՞նչ իմ, որ քըզի զրկիմ, Հորոխ-
ապեր, — ասաց Ղուկասը, — Հլա ըսիմ, որ բարով իք եկեր, Հա-
զար բարով, ձեր միություն հաստատ էղնի, երկար կյանք
ունենաք։ Հետո հայտնիմ քըզի, Հորոխապեր, որ քու դռան հողի
շարունակություն որոշեր ինք քըզի տանք, Հորոխապեր Մովսե-
սին ուրիշ տեղից կնախատեսնինք, ա՞յ, ինք լե եկավ...»

Ներս մտավ մշշեցի Մովսեսը։ Ղուկասը նրան բացատրեց
գյուղսորհրդի որոշումը...»

— Ձեր կամքն է, — ասաց Մովսեսը, — ձեր որոշում իմ
աշքի վրեն։ Ինչ-որ տաք Նահապետին, արժանի է, հալալ
էղնի...»

Ղուկասը դարձյալ բացատրեց, որ խորհրդային իշխանու-
թյունը եկել է խեղճերին ու անճարներին օգնելու, աղքատ-
ների ու կարոտյալների ձեռքը բռնելու։ Եթե բոլշեկիկները շգա-
յին, ով գիտի, Հիմա թուրքերն ո՞ւր էին հասել, Հիմա մենք էլ
շկայինք։ Ո՞վ էր կովողը։ Ժողովուրդը սովից մեռնում էր։ Բա-
նակ շկար, դաշնակցականները Հայաստանը կտրել էին Ռու-
սաստանից, օգնող շկար։ Խորհրդային իշխանությունը եկավ,
փրկեց հայ ազգին...»

— Ճիշտ ի, ճշմարի՛տ ի, — համաձայնում էր Նահապետը:

— Ճիշտ շըսի՞մ, հորոխապեր Մովսես, — կատակով հարցուց Ղուկասը:

— Հորի՛ ճիշտ շըսիս, հալբաթ որ ճիշտ կըսիս...

— Որ վարկ ուզիս, հորոխապեր Նահապետ, վարկ լե կիտանք քըզի, մե ջուխտ եղ առնիս, ինչ օգնություն ուզիս՝ խորհրդային իշխանություն սաղ քու համար մնա...

Ղուկասի գալիֆե շալվարի վրա, բաճկոնի տակից, երեսում էր նագանը, կեպկայի տակից սև քյանքուլները իշել էին հակատին, թուկս, գեղեցիկ աշքերին...

Նա էլ գավաթ վերցրեց մյուսների նման ու երկար բարեմաղթություններ անելով՝ կրկին սկսեց պատմել, թե ինչ բարիքներ է տալու մարդկանց խորհրդային իշխանությունը, ինչ ծրագրեր ունի ընկեր Լենինը, որ եթե կատարվեն, բոլորն էլ կապրեն ազատ, անկարիք, կլինի հավասարություն, եղայրություն...

Ավարտելով իր բարեմաղթություններն ու իր քարոզները՝ Ղուկասը թեքվեց Մովսեսի կողմն ու ժամանակով հարցրեց.

— Հորոխապեր Մովսես, դու ճշմարտախոս մարդ իս, միքան հարցում քըզնե, կըսի՞ս...

— Հարցու, լառ՛, հորի՛ շըսիմ...

— Հորոխապեր Մովսես, էստեղ օտար մարդ շկա, իրարուց բան շպահինք: Ճի՛շտ է, որ խնուսու շենիկցի Ավոն մակղեր ունի: Ինչպե՞ս համոզինք, որ բերե տա...

— Խաբար շունիմ, Ղուկաս, երդում կուտիմ, որ տեղեկություն շունիմ, մեղք շառնիմ իմ վիզ...

— Կպահե հողի մեջ, կփացու, հորի՛ կպահե, — շարունակեց Ղուկասը:

«Կուզե, որ ես մատնություն էնեմ, — մտածեց Մովսեսը, — իմ տղի տեղն իս գու, Ղուկաս, ինչպե՞ս կուզիս ընձի փորձիս...»:

— Ավոն լավ մարդ է, Ղուկաս, շխաբե, որ ըսեց շունիմ, հավատա, որ շունի, Ղուկաս...

Նահապետին դուր չէր գալիս Ղուկասի այդ խոսակցություն-

Նը: Թութունի տոպրակն առաջը դրած՝ նա իրար ետևից ծխում էր ու լուս նայում Մովսեսին և Ղուկասին:

— Հավ, մոռանանք էդ խոսակցություն,— ասաց Ղուկասը, — եկեր ենք հորոխսկեր նահապետի տուն շնորհավորանքի:

— Ապրի՛ս, — ասաց Մովսեսը:

Դարձյալ բարի խոսքեր ասացին ու գնացին: Ղուկասը խոստացավ առավոտյան հողաշափի հետ զա, շափի ու տա նահապետին շնչապատկանը և մի քիչ էլ ավելի:

— Շատ և շատ շնորհակալ եմ, — գլուխ տվեց նահապետը:

Հիմա, «օթախում» տիրեց դուրեկան, երկարատև խաղաղություն: Նուբարը վառեց լամպը, փայտ դրեց վառարանը:

Ե՛վ տաք էր, և՛ լույս:

— Ժամանակ շեղավ, որ տիսնամ, թե ինչպես են կայեր հերկան խնձորի ու նոան տնկիներ, հիմա արդեն մութն ի...

— Վաղ կնայես, — ասաց նուբարը:

— Բավական հող կունենանք՝ նուբար, պիտի որոշենք թե ի՞նչ անենք: Էստեղ ցորեն կամ գարի կցանեն: Ուրիշ բանից գաղափար չունեն: Քո կարծիքն ի՞նչ ի, նուբար...

— Քո գործն ի, նահապետ: Ինչպես քո կամք կասի, էնպես էլ անենք:

— Ես կասեմ այգեստան սարքենք: Ուտելու հաց շե՞նք ճարի, կճարենք: Քո կարծիքն ի՞նչ ի:

— Քո կամքն ի, նահապետ: Ինչպես կուզես, էնպես անենք:

— Ես կուզեմ, որ քո սրտով էլնի, նուբար:

— Ինչ որ քու սրտով ի, իմ սրտով կէլնի...

— Ես կասեմ այգեստան սարքենք: Իսկ մինչեւ ծառեր մեծանան, բողկ ու գաղար, կոտեմ ու թարխուն, սոխ ու բիբար կցանենք: Տեսնենք, ինչքան հող կիտան...

Ղուցին: Հոգնել էին օրվա անվերջ խոսակցություններից: Վառարանը կարմրել էր, հաճելի տաքություն էր ափառմ շուրջը, որ թմրություն էր բերում նահապետի հոգնած մարմնին: Հիմա խաղաղություն էր պարուրել նրանց: Մարտ ամսի վերջն էր: Դրսում արդեն տաք էր: Նահապետը փոքրիկ լուսա-

մուտից նայեց երկնքին։ Մաքուր էր երկինքը, լուսնի լույսից՝ կաթնագույն։ Կռացավ թեք նայելու, որ լուսինը երևա։ Նա երեկվա պես, մտերիմի նման ժպտում էր նահապետին։

— Երկինք պարզ ի, — շշնջաց նա, — լուսնյակ ի, նուբար...

Նայելով նուբարին, որ լուս նստել էր թախտին, նույն ցածր, շշունջի պես մեղմ ձայնով նահապետն ասաց.

— Դադրեր ես, նուբար, հոգիս դուրս գա:

Նուբարն անուշ ժպտում էր...

Ը

Գյուղխորհրդի նախագահ Ղուկասն, ինչպես խոստացել էր, այնպես էլ արեց։ Արեածագին հողաշափի հետ եկավ, նահապետի տան մոտի հողը շափեցին, սահմանների վրա փայտե փոքրիկ ցցեր խփեցին։ Այդ ցցերի մոտ կանգնելով, Ղուկասն ասաց.

— Մինչեւ էստեղ քոնն է, նահապետ հորոխպեր, հալաւ էղնի քրզի, բարով մշակիս:

Նահապետը շնորհակալություն հայտնեց ու նրա գնալուց հետո ինքն էլ աշքով շափեց իր հողի տարածությունը...

— Հինգ սոմար կէլնի, նուբար, պատկանելուց ավել են տվեր...

Նույն օրը Մովսեսից արոր խնդրեց, վարեց ամբողջ տարածությունը Ափրոյի ջահել եղներով, որոնց ամեն բոպե փայփայում էր, ճակատները համբուրում։

— Հո, հո՛, բաբո՞...

Մյուս օրերին սկսեց մարգեր շինել։ Ինչքան էլ փորձեց նուբարին արգելել մասնակցելու իր այդ աշխատանքներին՝ շկարողացավ։

— Փոցինել դժվար բան չի, նահապետ, հեշտ ի, — ասաց նուբարը ու սկսեց փոցիսով հարդարել նահապետի շինած մարգերի արանքները։ «Իր ասածի կնիկ ի», — մտածում էր նահապետը և ուրախանում էր հենց նրա համար, որ նուբարն այդպիսին է, և ոչ ուրիշ տեսակ կնիկ է։

Գյուղում այդ ամբողջ շաբաթ խոսք ու գրուցի առարկան Նահապետն ու Նուբարն էին: Մի քանի օր շարունակ, զահել ու ահել գալիս, նրա տան մոտով էին դաշտ գնում, մի րոպե կանգնում, «բարի լույս» կամ «բարի աջողում» էին ասում, որ աշխի տակով նայեն Նուբարին:

— Տեսա՞ք ճգնավոր Նահապետ ինչպե՞ս կնիկ առավ,— ասում էին իրար տարեկիցները՝ ուրախացած, որ իրենց հասակի տղամարդն էլ կարող է կարգվել, նույնիսկ իրենից շահել, սիրուն կնկա հետ:

— Նահապետի հող ձեր գլխուն էղնի,— ասում էին պատերազմի, գաղթի ու թափառիկ կյանքի պատճառով դեռ շամաւնացած երիտասարդներին, — Նահապետի շափ լե շկաք:

— Ուրեմն սուտ ճգնավո՞ր էր Նահապետ, — հարցրեց մի անգամ մի զահել՝ գյուղամիջում:

— Քու բերան պատվով բաց էրա, տղա, — նրա խոսքը կտրելով վրա տվեց գյուղում հայտնի վիճող, կովարար Նհոն, — որ բոլորն էլ ճգնավոր էղնին, հիմա հայ ազգ շկարհի երեսին: Նահապետ խելքով մարդ է, թող անխելքներ երթան ճգնավոր էղնին...

— Փառք ու պատիվ քըզի, Արտամետի Նահապետ, մարտի պես կնիկ է առեր, — ասում էր մեկը:

— Խորոտիկ կնիկ է, — ավելացնում էր մյուսը:

Իսկ Նահապետն ու Նուբարը, լսելով այդ խոսակցությունները, մտքով ու հոգով հանգիստ, փորում, փոցիսում, մարգեր էին շինում իրենց հողակտորի վրա, դարձյալ փոցիսում, զարդում, մանրացնում էին կոշտերը, հողը դարձնում էին ցորենի պես սրսուու: Ամեն օր, արեք դեռ շծագած, երկուսն էլ, մեկի ձեռքին բահ, մյուսին՝ փոցիս, իրենց հողի վրա էին արդեն: Նհոն մի բահ ու մի քառեշտ բերեց նրան, Մովսեսը՝ փոքր մի տափան ու փոցիս տվեց, նրա կինը Նուբարին ձվերի վրա նստած մի գրթան հավ նվիրեց: Ամեն կին մի բան էր բերում, որ տեսնի ու խոսի Նուբարի հետ, տղամարդիկ գալիս, նայում էին, թե ինչ է անում Նահապետը հողի վրա: Նրա հետ ծխում ու թերահավատությամբ օրորում էին գլուխները: Մի՞թե այդ բարուքոի մեջ պիտի այգի ու պարտեզ լինի: Թե որ լիներ,

իրենցից առաջ այդ գյուղում ապրողները կտնկեին, բա ինչո՞ւ վերին աղբյուրի մոտի մի քանի ուռենիներից բացի, ուրիշ ծառ չկա ամբողջ գյուղում:

— Կտիսնաք, ձեր աշքերով կտիսնաք,— հավատացնում էր նահապետը:

Ցերեկն աշխատում, դադրում էին, երեկոյան կողք կողքի նստելով խորհուրդ էին անում, թե՛ վազն ի՞նչ անեն: Հողն արդեն փիսրեցրած, պատրաստ էր ցանելու, մարգեր քաշված, սահմանի վրա՝ առու բացված, «օթախն» ու հոլիկը, որ հիմա թոնրատուն էր նրանց համար՝ մաքուր էին, պղնձե ամանները ավազով շփված, լվացված, փայլում էին, թրծված կավե շեկ պուտուկներն ու քասաները կարգով դարսված էին թարեքի վրա, որ տախտակ ճարելով, երկու իրիկուն շինեց նահապետը:

— Նուբար տնարար կնիկ է, ապրի, զորանա,— ասում էին պառավ կանայք, որ հազար ու մի առիթով գալիս, գնում էին նրա մոտ:

— Լազլգու պես վիզ երկեն է,— անուն էին կպցնում զահելները:

— Ուռուսի նման շեկ է, բոյ լե կհասնի հառիք, նահապետ պետք է նոր տուն շինե...

— Ցըխկվիք լե, պատուիք լե, ձեզնե լավ է,— ասում էին Մովսեսի կինն ու նհոյի կինը,— մեկ էղնի ձրգի անուն դնե, չամշնա՞ք...

Զահելներն արդարանում էին.

— Ի՞նչ կըսինք մենք: Կըսինք բոյով է, վիզ երկեն է, սո՞ւտ է...

Գիտեն, թե նուբարը որ ժամին է գալիս աղբյուրը ջրի և արկից առաջ իրենք էլ էին գնում, որ տեսնեն, խոսեն հետք: Գալիս էր նուբարն իր՝ բարձր ուսին մեծ, երկարավուն կուժք դրած, ուրախ բարեւում էր բոլորին հին ծանոթի նման:

— Բարով, բարի լույս, հարսներ, աղջիկներ...

Ուրիշ անգամ հարցնում էր...

— Բարե, բարի լույս, ինչ բարի երազներ եք տիսեր...

Դեռատի հարսներն ու ազապ աղջիկները ծիծաղում էին,

իրար ուսի խփում ու հերթը գիշում էին նրան։ Աղբյուրը մի ծորակ ուներ, տաս-տասներկու կուժ էին նրա մոտ գալիս միաժամանակ։ Նուբարը կուժը լցնում էր, դնում ուսին ու երբ որևէ բարի խոսք ասելով՝ գնում էր, երկար ձեռքերով կուժը մեջքին պահելով, առանց կուանալու, բոլորը նայում էին նրա ետևից։

— Զահել օրերուն տղերքի սիրտ վառած կեղնի, — ասաց մի անգամ հարսներից մեկը աղբյուրի մոտ, — էդ բոյն ու էդ կապույտ աշքեր ո՞ր մեկ տղեն տեսներ, որ չժռեր…

— Իր մարդ տարիքով է, բայց էն լե խորոտ է, — լրացրեց մի ուրիշ հարս, — իրար հավասար ին բոյով բուսաթով, աշք-ունքով…

Անցել էր երկու շաբաթից ավելի, ինչ եկել էին նրանք, բայց Ափրոն դեռ չկար…

— Տեսնես ինչո՞ւ կուշանա, քո կարծիքն ի՞նչ ի, նուբար…

— Երկի գործ շատ ունի, պարապ օր չի գտնի, որ գա:

— Բայց ժամանակ կանցնի։ Ինչ կասես, ես սել չժե՞մ տանեմ։ Եվ պատրուսած տնկիներ բերեմ, գարուն կանցնի, ուշ ի։ Քո կարծիք ի՞նչ ի…

— Քո գործն ի, նահապետ, սել լծի գնա…

Որոշեցին հետեւյալ օրը նահապետը գնա, սայլն ու եզները հանձնի, ավանակով խնճորի տնկիներ բերի իր ապագա այգեստանի հիմքը գնելու։ Բայց երեկոյան անսպասելի հայտնվեց Ափրոն։ Առաջվա պես ուրախ, կայտառ, տոպրակն ուսին նա ներս մտավ «օթախը»։

— Բարեւ, բարի իրիկուն, մեծ ախպեր նահապետ, պատվական խանբազի նուբար, երկու շաբաթից ավելի ի, որ եկեր եք, ոչ լուր, ո՛չ խաբար։ Էդպես չէլնի, Անթառամ ու ես ծոանք, էդպես չէլնի…

— Դու ասիր, որ կուգաս, սել ու եզներ տանես, — ասաց նահապետը։

— Խորհուրդ արինք Անթառամի հետ, նահապետ զան, և որոշեցինք՝ ես ուշանամ, որ դու եզներ աշխատեցնես, քո հողվարես։

— Վարեր եմ, — ասաց նահապետը։

— Տեսա՞ր, — ասաց Ափրոն, — ուրեմն Ափրոն գլխով մարդի, իզուր բաներ չի մտածի: Ես ու Անթառամ որ իրար հետ կէլնենք, միասին իմաստուն ենք... Իսկ ի՞նչ պիտի անեք ձեր շնչապատկան հող...

Նահապետը պատմեց, թե ինքն ու Նուբարն ինչ են որոշել:

— Ճիշտ ի, — հաստատեց Ափրոն, — լավ այգի կէլնի, բայց կարելի ի առաջի երկու տարին ցորեն ցանեք ժառերի մեջ, քանի ծառեր չեն մեծացել, որ հացի նեղություն չքաշեք...

Դուրս եկան հողակտորը տեսնելու: Անցան նրա եզրերով, ետ դարձան տան մոտ:

— Պատվական այգի կէլնի, — ասաց Ափրոն, — երկու շնչապատկանից շատ ի... Ես լուսուն շուտ կերթամ, մեկել օր նորայրի խետ ավանակով տնկիներ կուղարկեմ: Տնկի շատ ունենք...

Ներս եկան: Նուբարը սոսիրան փոել, ուտելիքներ էր դնում քուրսու վրա:

— Ապրի'ս, խանբաջի, զորանաս, — ասաց Ափրոն, — իմ փոր անոթութենե կզրգուա...

Նստեց, սկսեց արագ բրդուզ անել:

Նահապետն ուտում էր առանց շտապելու: Ետ քաշվեցին սոսիրից:

— Ափրո, ես ու Նուբար որոշեր ենք...

— Ի՞նչ եք որոշեր, — անհամբեր հարցրեց Ափրոն:

— Որոշեր ենք քավոր Հակոբին բերենք մեր մոտ պահենք...

Ափրոն գլուխը կախեց:

— Ի՞նչ կասես, Ափրո... իմ մտքեն քավոր Հակոբ շելնի: Որ կհիշեմ, իմ մաղղեն կիախնի, քուն չի գա իմ աշքին... Քավոր Հակոբ լավ մարդ էր, շատ լավություններ ի արել բոլորին, քավոր Հակոբին մենք պարտական ենք: Կաշխատենք, կպահենք...

Ափրոն գլուխը կախ լսում էր, անսովոր կերպով չէր խոսում: Ապա ծոցի գրպանից հանեց ծալված մի թուղթ, պարզեց Նահապետին:

— Արտամետի խնձորի կտերն ի, Հակոբ տվեց, որ քեզի հանձնեմ։ Տար տուր իմ սանիկ Նահապետին, կասի։ Իմ հարստություն էս ի, կասի, իմ հարստություն ես իմ սանիկ Նահապետին կթողնեմ... Եկավ մեր տուն, տվեց, էդ խոսքերն ասաց ու դարձավ Անթառամի կողմ։ Նայեց, նայեց ու բարկացավ։ Ինչո՞ւ մի տղա ունես, ասաց, հիմար կնիկ։ շատ երեխա պիտի բերես։ Անթառամ ամշցավ։ Ամոթ ի, կասի, քավոր Հակոբ, ուշ ի, քո սանիկ պառզցիր ի... Ուշ չի, բարկացավ երանելի Հակոբ, շատ երեխա բերեք, որ ազգ ապրի, չկորսվի։ Ըսաց ու վագեց դուրս։ Խելք տեղն էր եկեր։ Բայց էն գնալն էր, որ գնաց...

— Ո՞ւր գնաց,— անհանգստացած հարցրեց Նահապետ։

— Գնաց՝ մեռավ։ Բարձր ժեռ քարից իրեն գցեք էր ձոր... Մյուս օր թաղեցինք, ողորմի իրեն...

Երկար լոեցին։ Նուբարը փեշերով արցունքներն էր սրբում։ Նահապետը դուրս եկավ օթախից։ Քիչ հետո նրա ետևից դուրս գնաց նաև Ափրոն։

Նահապետը պատի տակ նստած՝ ծխում էր։ Ափրոն նստեց նրա կողքին։

— Նրա համար մահ լավ էր, քանց կյանք...

Լուսնյակը դուրս եկավ սարերի ետևից։ Նա նվազ էր, արդեն կիսված, և նախորդ օրերի պես ժպտերես չէր...

...Ափրոն սայլով իրենց գյուղը գնաց։ Նահապետն ու Նուբարը ավազոտ հողի մեջ, օթախի արեկող պատի տակ ցանեցին քավոր Հակոբի ուղարկած կտերն էլ, ջրեցին, ողորմի տվին նրան։

Մյուս օրերին երկու կողով իրար կապած, Նահապետը դնում էր ավանակի վրա ու գնում էր դաշտերը, արեի տակ այրված շոր բշկով էր բերում հողը պարարտացնելու։ Գյուղից հեռու, ժայռերի տակ գտնում էր տեղեր, ուր ոչխարների հոտեր էին մակաղած եղել ու իր ավանակով հանգիստ, համբերատար փոխադրում էր այդ պարարտանյութը իր ապագա այգին։ Բերում, դատարկում էր կողովները, նստում էր առվի թմբին, Նուբարի հետ մի քիչ խոսում էր ու դարձյալ գնում։

Նրա գնալուց հետո նուբարը փոցխը վերցնում ու շոր գռմաղբը հավասար փոռւմ, խառնում էր վարած, փափկացրած սևահողի հետ:

Ափրոյի վերադարձի երկրորդ օրը նորայրը եկել էր, քառասուն տնկի բերել: Լավ, դալար, հասակ զցած, երկու տարեկան տնկիներ էին: Տասներկուսն էլ անցյալ աշնան Ափրոն էր իր ձեռքով տնկել:

Ամեն առավոտ մեկիկ-մեկիկ զննելով նորատունկ ծառերը, քնքղորեն շոյելով նրանց մատաղ բողբոջները՝ նահապետն ազատ շունչ էր քաշում: Հետո գալիս, կռանում էր տան պատի տակ այն կլորիկ հողի պատափի վրա, որի մեջ քավոր Հակոբի տված սերմերն էր ցանել: Մի օր էլ, վաղ առավոտյան այդտեղ տեսավ ցանված սերմերի առաջին ծիլերը: Միրտը լցվեց, աշքերը մշտաշվեցին:

— Նուբար, — կանչեց բեկրեկ ձայնով, — Նուբար, արի էստեղ...

Հուզմունք զգալով նահապետի ձայնի մեջ՝ նուբարն արագ հասավ նրա մոտ:

— Ի՞նչ ի, նահապետ...

— Տե՛ս, նուբար, սերմեր ծլեր են:

— Փա՛ռք քեզի, բարերար աստված, — շշնչաց նուբարը, — հալիվորի մուրազ պիտի կատարվի:

— Կկատարվի, — հաստատեց նահապետը:

Դրանից հետո ամեն վաղ առավոտ առաջին հերթին նուբարը զրում էր այդ ծիլերը և ամեն առավոտ աշքով շափում էր, թե ինչքան են բարձրացել: Մի շաբաթ էլ որ անցավ, նուբարն առավոտ շուտ ձայն տվեց նահապետին

— Նահապետ, արի էստեղ...

— Ի՞նչ ի, նուբար:

— Տես...

Հիմա էլ ծիլ էին տվել Ափրոյի ձեռքով բերված սերմերը, որ երկրորդ անգամ ցանեցին:

— Ողորմի քո արդար հոգուն, քավոր Հակոբ:

— Հազար ողորմի, — ավելացրեց նուբարը, — ու գնաց առվից կժով շուր բերելու, որ ծիլերը շրիւ:

Մոտենում էր արդեն մայիս ամիսը։ Առավոտներն ու իրիկունները ոչխարների ու գառների մայունով, մայր կովերի բառաշներով էր լցվում գյուղը։ Կեսօրին ոչխարի հոտը գալիս, մակաղում էր գյուղի վերեռում, ցից ժայռերի տակ։ Նուրարը Մովսեսի կնոջ հետ գնում էր նրանց հոտի մոտ, կթում էր իրենց երկու մաքին, մեծ թասով կաթը բերում, տաքացնում ու դնում էր քուրսու վրա։

— Խմի, նահապետ, — խնդրում էր ամուսնուն։

— Դու խմի, նուրար…

— Զէ, ես շեմ խմի, — ասում էր նուրարն ու գուրս էր գալիս գրթանին ու ճուտերին կրւտ տալու։ Մովսեսի կնոջ տված հավն արդեն քսան ճուտ էր հանել։ Շեկլիկ, խլրտուն ճուտեր էին, ճակատներին՝ սպիտակ կետեր։ Խնձորի սերմերից բուսած դեղնավուն ծիլերն արդեն ամրանում ու շիվեր էին դառնում։ Տնկիները կպել, բողոքները բացվում էին, մանրիկ, կանաչ տերեները շողում էին արկի տակ։ Նրանց տան կողմերով անցնելիս, գյուղացիները տեսնում էին, որ խկապես գարնան վարոցները հիմա ծառեր են դառնում, տերեւ են տալիս։ Շուտ-շուտ գալիս էր «Կոապաշտ» նհոն։ Նրան գյուղում «Կոապաշտ» էին տառւմ, որովհետեւ հաճախ էր վեճ ու կովի ժամանակ կրկնում, «Թե որ աստված պիտի հայ ազգին չօգնի, ես լե նրան կուրանամ, կուպաշտ կէղնիմ»։ Գալիս նայում էին ծառերին, նստում, նահապետի հետ ծխում էին և հետո Կուպաշտ նհոն գնում էր գյուղամեջ, պատմում իր տեսածը։

— Նահապետի պես արդար մարդ աշխարհի մեջ շկա։ Քարին լե որ ձեռք տա, քար կկանաչի, ծաղիկ կիտա։ Ինք լե արդար մարդ է, իր նշանածն լե…

Մի օր երեկոյան, իրենց տանը մենակ էին նահապետն ու նուրարը, օրվա աշխատանքից ու տան գործերից հոգնած, պիտի պառկեին քնելու։ Նուրարն անկողինը չէր գցում, ինչոր բանի էր սպասում։ Նահապետը հարցական նայեց նրան։

— Քեզի բան պիտի ասեմ, նահապետ։

Ասաց ու կարմրեց.

— Ի՞նչ ի, նուրար…

— Զգիտեմ ինչպես ասեմ, Նահապետ: Էս յոթ տարի ի, որ ես մի հոգապահուստ ունեմ: Պահեր եմ սկ օրվա համար: Բայց, փա՛ռք աստծու, էլ սկ օր շենք տիսնա: Առ էդ հոգեպահուստ, ինչ կանես, արա...»

Ինչ-որ կապոց արձակելով՝ նրա միջից մագաղաթի վրա գրված մի հմայիլ հանեց ու նրա տակից՝ վեց հատ տաճկական ոսկի...

— Որ գեղերից փախանք, եկանք Վան, Մուշեղ որ գնաց դիրքերի վրա, տվեց ընձի, ասաց պահի, Նուբար, սկ օրվա համար պետք կէլնի... Ա՛ռ, Նահապետ...

Ոսկիները դրեց քուբուու վրա:

Լուցին: Հետո Նահապետն ասաց.

— Պահի, Նուբար, ի՞նչ պիտի անենք.

— Էլ շեմ պահի, — ասաց Նուբարը, — որ պահեմ, պիտի մտածեմ, թե մեր առեջ սկ օր կա... Տար ծախսի, որ էլ շտիս-նամ, ինչ կանես, արա... գնա էջմիածին, ծախսի, արի... Տուր Ավրոյին, տուր Անթառամին, ինչ կանես, արա...

Նահապետը շփոթված ժպտում էր:

— Որ կղնեմ իմ ծոց, — շարունակեց Նուբարը, — կկարծեմ կրակ ի, հիմա ընձի կվառի, տա՛ր, տար ծախսի, Նահապետ...

Նահապետը գնաց էջմիածին: Երկու օր ուշացավ: Վերադարձավ մի հաստ պարկ շալակին:

Նուբարին երկու ձեռք շոր էր բերել, երկու զույգ կողիկ, երկու կապույտ մեջքի շալ: Ու շատ ուրիշ մանր-մունր բաներ, որ շգիտեր, պետք են թե չէ:

— Էս ի՞նչ ես առեր, Նահապետ: Նուբար թագա հա՛րս ի, ի՞նչ ի...

— Թագա հարս քեզնից ավել չի, — ասաց Նահապետը: Նուբարն առանձին-առանձին դրեց, ինչ որ երկուսն էին:

— Էս ձեռք շոր ընձի, էս՝ Անթառամին, էս՝ կոնդորեք ընձի, էս՝ Անթառամին, էս շալ ընձի, էս Անթառամին... Պիտի տանես Անթառամին, Նահապետ, էլի ճամփա բացվակ քու առեջ...

— Թող մնա աշուն, Նուբար, — առարկեց Նահապետը:

— Որ մնա աշուն, ե՛ս էլ մինչև աշուն չեմ հագնի, բորիկ կքելեմ, չեմ հագնի...

— Լավ, կտանեմ, նուբար, դու մի խռովի...

Ծառերի արանքում ցանված ցորենը հասավ: Քաղեցին, կալսեցին: Չորս բեռ ցորենը ներս տարան: Հետո սկսեցին հանել բողկը, բազուկն ու գազարը: Կանաչիները քաղում էին ամբողջ ամառվա ընթացքում, բրդում էին սպասի մեջ, աղցան անելով ուտում էին հացի հետ, տալիս էին հարեաններին:

Բոլոր ծառերը կպել էին: Նահապետը գարնան ու ամռան սկզբին ամեն անգամ ասում էր, «օգոստոսն ի փորձության ամիս, օգոստոկին կերևա՝ բռնե՞ր են ծառեր, թե կշրանան»: Փորձության ամսից հետո էլ ծառերի ու տերևների վրա գիշերվա շաղն առավոտ շուտ հուրհատում էր կանաչավուն փայլփլանքով:

Սերմերից աճած շիվերը փոխադրեցին փխրուն սկահողի մեջ, որ տնկիներ դառնան մյուս տարի պատվաստելու:

— Փոքրիկ մի տնկարան պիտի սարքեմ, նուբար, որ միշտ տնկիներ ունենանք,—ասաց նահապետը,—միշտ տընկլիներ ունենանք, դու ի՞նչ կարծիքի ես...

— Պետք ի, — հաստատեց նուբարը:

Սեպտեմբերի վերջին մի անգամ նահապետը պարտեզի միջից ձայն տվեց նուբարին: Նուբարն շտապեց նրա մոտ:

Նահապետը զարմանքով լի աշքերով նայում էր տնկիներից մեկի ճյուղքերին: Գարնանը տնկված փոքրիկ խնձորենին ծաղկել էր, փոքրիկ բաժակիկները բացվել էին ու ծարավ խմում էին արևի ճառագայթները:

— Խեր ի՛, նուբար, բարի նշան ի՛...

Իրար կողքի կանգնած, երկար ժամանակ նրանք զերմ ժպիտներով նայում էին սեպտեմբերին ծաղկած խնձորենուն:

— Խեր ի, բարի ի, — կրկնեց նահապետը, — բայց իր կյանքի համար վտանգավոր ի: Ձմեռ պետք է շրորվ լավ փաթաթենք, որ ցուրտ շտանի: Տե՛ս, նուբար, ինչ սիրուն ի...

Բաց մանուշակագույն, նուրբ ծաղիկները նայում էին արևին ու թրթռում էին աշնան զեփյուրից:

Նույն օրը երեկոյան նահապետը պիտի իմանար ավելի զարմանալի ու ավելի ուրախ բան: Երբ անկողին մտան, նուբարը իր երկու ձեռքերի մեջ առավ նահապետի աշ ձեռքը, քնքուշ շոյեց:

— Նահապետ...

— Ի՞նչ ի, նուբար:

— Քեզի մի գաղտնիք պիտի ասեմ, նահապետ:

— Ասա, նուբար...

Նահապետը հիմա ինքը նրա երկու ձեռքերն առավ իր ափերի մեջ, սեղմեց:

— Դե, ասա, նուբար...

Նուբարը, կարծես, ինչոր բանից վախեցած, դողում էր.

— Ես, կարծեմ, երեխով եմ, նահապետ...

Հուզմունքից շփոթված, նահապետն առաջին պահ շնչառաց իր ականջներին:

— Ի՞նչ ասեցիր, նուբար, մե՛կ էլ ասա...

Ու մինչև լույս նահապետը հուզմունքից շքնեց: Լուսաղեմին վեր կացավ, զգույշ հագավ շորերը, հուշիկ քայլերով, որ նուբարը շարթնանա, դուրս եկավ:

Արևելքում շողում էր լուսաստղը: Նահապետը նայեց շուրջը, նայեց լուսաստղին ու կոացավ, երեք անգամ շերմեռանդ համբուրեց հողը...

||

Գեղեցիկ է աշունը Արագածի լանջերին: Օդն այնքան մաքուր է, երկինքն այնքան հստակ, որ հեռավոր տարածությունները մոտենում են, հեռու լեռները, որ անհասանելի էին թվում, հարավից գալիս են կանգնում աշքիդ առաջ: Եվ Արարատյան դաշտը՝ ընկած երկու հսկա լեռների արանքում, փոքրանում, դառնում է մի նեղ շերտ:

Ամբողջ օրն իր հողակտորի վրա զբաղված, նահապետը մեկ-մեկ դադար էր տալիս, շտկում մեջքն ու, նստելով որևէ թմբի, նայում էր դաշտին ու դիմացի լեռներին. «Խորոշ աշ-

խարհ ի,— շշնջում էր նա հմայված հոգով ու հիշում հարազատ եղերքները՝ Արտամետն ու Վանա ծովը, Սիփիանն ու Արծկեի առջև փոված մարգագետինները. «Բայց մեր երկրին ուրիշ երկիր չէր հասնի, մատա՛ղ»,— ավելացնում էր նա՝ վիշելով քիչ առաջ ասած իր խոսքի դեմ,— բայց էստեղ էլ սիրուն ի, էստեղ էլ հայոց երկրին ի, անուն չդնենք, մեղք ի՛ Արեգակ նույն արեգակն ի, լուսնյակ նույն լուսնյակն ի և հայոց էջմիածինն էլ էստեղ ի...»:

Ի՞նչ էր անում նա իր հողակտորի վրա ուշ աշնան այս օրերին, գյուղացիներից շատերը նույնիսկ գլխի չէին ընկնում: Իսկ նա ամեն օր գործ գտնում էր: Զահել ժառերի բների շուրջը կամ մեծացնում կամ փոքրացնում էր բաժակները, եթե պարարտանյութի կարիք էր տեսնում, ավելացնում էր, ճյուղերի ծայրերը, շգիտես ինչու, երբեմն կտրում էր: Մի ուսնկից մյուսն անցնելով, զննում էր ամեն մեկին, նայում նրանց տերևների գույներին: Զափում էր ճյուղերի՝ այս տարի նետած հասակը, կանգնում նրանց մոտ ու մտածում, շշնջում էր ինքն իրեն, կարծես խոսում էր ինձորենիների հետ: Հետո գալիս էր նոան տնկիների մոտ: «Էկող տարի պիտի պտուղ տաք,— ասում էր նրանց բարեկամաբար,— անպատճառ պիտի պտուղ տաք»: Ու մտքով տեսնում էր մեծածեծ նուռերը ճյուղերի վրա, քաղում էր, բերում նուբարին, չՏղացկան կնիկների սիրու միշտ մարիսոշ նուռ կուզի»...

Զմեռնամուտից առաջ նահապետը, ավանակն առաջն առած, մի անգամ էլ գնաց էջմիածնի ու Աշտարակի կողմերը, Տանր-մունր բաներ գնեց և Անթառամին ու Ափրոյին հանդիպելով, մրգեր բերեց նուբարի համար՝ ինձոր, տանձ, լավ նոեր: Եվ դարձյալ մի քանի տասնյակ մատաղ ինձորենու մանր շիվեր, որ աճեցնի ու միշտ տնկիներ ունենաւ: Անթառամն ինչ-որ կապոց էլ դրեց բոխչայի մեջ ու ասաց, որ նահապետը տա նուբարին, չնայի. «Կնկա բաներ են, քո գործը լի»... Հինգերորդ օրը տուն էր վերադառնում նահապետը, բայց այնպես էր թվում, թե մի քանի ամիս է, որ հեռացել է տնից: Սիրու անհանգիստ էր: Նուբարին մի բան չպատահի՞ւ Այն օրվանից, որ իմացավ նուբարը երեխով է, վախենում էր

Նրա համար: Գիշերները երբեմն վատ երազներ էր տեսնում
ու արթնանալով, ձայն էր տալիս կնոջը:

- Նուբա՞ր, քնի՞ր ես:
- Արթուն եմ, Նահապետ:
- Ինչի՞ չես քնի:
- Դու ձեն տվիր, զարթնա:
- Դե քնի, Նուբար, քնի՞...

Ցերեկը, հողի վրա աշխատելիս, պատահում էր, որ գլուխը պտտվում էր, աշքերի առաջ լույսը շաղվում էր, և թվում էր, թե նուբարը հանկարծ ճշաց ու դեմքի վրա ընկավ գետնին: Վեր էր կենում, շտապ քայլերով, օրորվելով տան կողմն էր գալիս ու դեռ շեմին շհասած, կանչում էր:

- Նուբա՞ր, Նուբա՞ր...
- Ի՞նչ ի, Նահապետ,— գործը թողնելով, անհանգստացած արձագանքում էր Նուբարը,— ի՞նչ կուզես, ի՞նչ լպետք...

Ամեն բան կարգին տեսնելով, Նահապետը խնդրում էր որ մի քիչ թան տա իրեն խմելու:

- Մարվցի՞ր եմ...
- Նուբարը մածնաթան էր սարքում, թասով տալիս էր նրան:
- Նուբար, մի երկու մաքի էլ շառնե՞նք, որ թան-թացան բավական էլնի, ի՞նչ ի քո կարծիք...,— հարցնում էր թանը խմելուց հետո:

- Քո կամքն ի,— պատասխանում էր Նուբարը:
- Խսկապես, երկու մաքին քիչ ի, վաղ, մեկել օր կաթ լպետք...

Մի շաբաթ հետո երկու մաքի գնեց, բերեց խառնեց Մոփսեսի հոտին:

- Գարուն որ չորսն էլ ծնեն՝ բավական ի...
- Հերիք ի, ի՞նչ պիտի անենք...

Նստեց առաջին ձյունը:

Արդեն երկում էր, որ նուբարը «երկու հոգով» է, բոլոր գիտեին ու տեսնում էին: Նահապետը, երբ տնից դուրս էր գնում թե չէ, գալիս էին Մովսեսի ու Կոստաշտ Նհոյի կինը, հաճախ նաև՝ շահել հարսներ՝ որևէ մանր օգնություն ցուց

տալու համար: Նահապետը տուն էր մտնում թե չէ, խռնարհ, ամոթիսած գլուխ էին տալիս ու ցրվում: Եվ նահապետը նրստում էր նուբարի կողքին, ծխում ու խոսում էր ամեն բանի մասին, մեկ-մեկ էլ քթի տակ հին-հին, մոռացված երգեր էր դնդնում: Ցերեկը դեռ դուրս էր զալիս, տան մոտ, հողի վրա որևէ գործ էր գտնում, իսկ երեկոներին ոչ մի րոպե չէր հեռանում նուբարից, ինչոր բանից վախենալով, մենակ չէր թողնում նրան:

— Էսպես չէլնի, նահապետ,— ասաց մի օր նուբարը,— գնա գեղի մեջ, տղամարդերաց հետ նստի, կայնի, խոսի, զրույցի, որ քո սիրտ թեթևանա, էսպես չելնի...

Նահապետը զարմացած նայեց նուբարին:

— Քեզի մենակ թողնեմ, երթամ հեքա՞թ լսեմ...

— Ես մենակ շեմ մնա, նահապետ: Կնիկներ կուգան, գուլպա կգործենք, կխոսենք հազար ու մե բանից: Դու տղամարդ ես, տղամարդերաց մոտ գնա, ես կնիկ եմ, կնկտիք կուգան իմ մոտ...

Նահապետն ամաչեց: Հիսունն անցել է և այդ պարզ բանը գլխի չէր ընկել:

Ու սկսեց գյուղամեջ դուրս գալ: Տարեց տղամարդիկ խըմ-
քբով նստում էին արևահայաց պատերի տակ ու խոսում էին անցած-գնացած բաների մասին:

Երբ, առաջին ձյան հալվելուց հետո, երկրորդ անգամ ձյուն եկավ ու ցրտերն ընկան, տղամարդիկ սկսեցին հավաքվել տների օդաներում: Հատակին փուլած քեշաների ու խսիրների վրա նստուելով՝ ծխում էին ու պատմություններ լսում: Նրանց թաղեկիցները հավաքվում էին Մովսեսի «հողան»: Փոքրիկ գլուխը ուսերի վրա օրորելով՝ Մովսեսը պատմում էր Արաբոյի ու Աղբյուր Սերոբի կոփվներից, պատմում էր, թե ինչպես Քոռ Հուսեյին փաշեն կոտորում էր հայերի գյուղերը, ինչպես Մոկաց Մուրթուկա բեկը իր ծիավոր խմբով հասնում էր ամեն տեղ ու կովի բռնվում ավազակ քրդերի հետ: Միելով, ծխելով, երբեմն խոսակցությանը խառնվում էր նաև նահապետը: Պատմում էր Բարկաթի ու Առենի կոփվների մասինք ինչպես Առենում հավաքված հայերը թուրքական մի ամ-

բողջ գունդ կոտորեցին ու, բինբաշու մարմինը ժայռի վրա ցցելով, թողել էին, որ հեռվից թուրք ասկյարները տեսնեն, վախենան, ինչպես թարկաթի մոտ ծովափի փլերի միջից հայերը դուրս եկան ու հարձակվեցին թուրքական նավերի վրա:

— Հայերի գեղեր ինչքան թալներ էին, հարստություն՝ ուկի, զարդարանք, պղնձե աման-շաման, հալավ ու անկողինք, լցրեր էին էդ գյամիներու վրեն, որ տանեն վայելեն, էդ ամեն ծով թափվավ ու էդ գյամիներով Արծկեի հայեր գնացին Վանա կողմ ու փրկվան... Որտեղ զենք պահեր էին, փրկվան, որտեղ անզեն էին՝ կոտորվան...

Ամեն անգամ, երբ խոսելու հերթը նահապետին էր հասնում, բոլորն էլ ուշադրությամբ լսում էին: Գիտեին, որ շատ փորձությունների միջով է անցել նա, շատ մահեր է տեսել, շատ հարազատների է կորցրել: Բայց որովհետև մյուսներն էլ քիչ բաներ չէին տեսել, պատմում էին, պատմում, և նյութը չէր սպառվում, լցված սրտերը չէին թեթևանում վշտից ու տառապանքների ցավից: Երբեմն օդաներում երկում էին նախագահ Ղուկասն ու կոմբջիջի քարտուղար Հարությունը: Գյուղում երեք կուսակցական կային, երեքն էլ մյուսների պես կոտորածներից պատահաբար փրկված, նույն աշխարհից, նույն բարքերի ծնունդ, նույն բարբառներով խոսող՝ Ղուկասը, որ գյուղխորհրդի նախագահն էր, Կոապաշտ Նհոյի փոքր եղբայր Կարոն ու Հարությունը, որը երեքի մեծն էր և ռկոմբջիջը: Կարոն ոչնչի չէր խառնվում գյուղում, վախենում էր իր եղբայր Նհոյից, Ղուկասը գյուղի տերն ու տիրականն էր, բոլորին օգնության էր հասնում, բոլորին բարի խոսքեր էր ասում, միայն տրամադրությունն ընկնում էր, երբ հիշում էր, որ մառզեր չունի: Ու ամեն անգամ կանչում էր գրասենյակ խնուացի Ավոյին, համոզում էր, որ բերի, մառզերը հանձնի:

— Երկինք, գետինք, շունի՛մ, շունի՛մ, — երդվում, իրեն պատում էր Ավոն, — սովոր տարին ծախսեր իմ, երեխեքին իմ պահեր...

— Իսկ ո՞վ ունի, հորոխապեր Ավո, որ դու շիտաս, ըսե, ո՞վ ունի...

— Երկի՛նք, գետի՛նք, տեղեկություն շունի՛մ...

Ղուկասն ամեն անգամ այդպիսի խոսակցություններից հետո տիրում էր, մնալով առանց մառաւերի: «Կոմբքիջ գրաբար» Հարությունը մառաւերի մասին չէր մտածում: Նա կարդում էր վերկից եկած գրությունները, պատասխաններ էր գրում, գյուղացիներին պատմում էր լենինի ծրագրերի մասին:

Գյուղացիները հետաքրքրությամբ էին լսում Հարությունին, որովհետև նա հինգ տարի «կարդացել» էր էրզրումի Սանասարյան դպրոցում: Սկզբում նրան վարժապետ Հարություն էին ասում, հիմա՝ «կոմբքիջ» Հարություն էին ասում, կամ՝ «Գրաբար Հարություն», որովհետև խոսելու ժամանակ հաճախ էր գործածում «ըստ այնմ», «համենայն դեպս», «ուստի խնդրում եմ» արտահայտությունները: Նոր անունը նախորդներից ավելի ազդեցիկ ու պատկառելի էր թվում:

Ղուկասն էլ, Հարությունն էլ նահապետին լավ էին վերաբերվում: Վարկ առաջարկեցին, որ կով առնի: Նահապետը շվերցրեց, որովհետև, ինչքան էլ վերադարձնելու ժամանակը երկար էր, բայց դե, էլի պետք էր վերադարձնել, հողը մշակելու գործիքներ էին տալիս, գարնանը ցորենի սերմ տվեցին անվերադարձ: Մի խոսքով, այդ նախագահն ու «կոմբքիջը» լավ մարդիկ էին, միայն նահապետին դուր չէր գալիս, որ Ղուկասը սրան-նրան հարցնում էր, թե ո՞վ թաքցրած զենք ունի: Մի անգամ էլ նահապետին հարցրեց. «Հորոխպեր, քեզնե թաքուն շեն պահի, ասած կլինեն քեզի, ո՞վ մառաւեր ունի»...

Նահապետն ի՞նչ իմանար: Եթե իմանար էլ, ինչպես ասեր: Ի՞նչ է անում էդ նախագահ Ղուկասը մառաւերը. «Խորհրդադային իշխանություն ի, ազատություն ի, զենք ի՞նչ պետք ի, — մտածում էր նահապետը, — ինքը կասի, թե՝ էլ կոհվ, կոտորած շէլնի, բա ինչի՝ մավզերի ցավ ընկեր ի իր ջան»...

Խորը ձմեռվա օրերին Մովսեսի օդայում արդեն գլխավոր ասացողը նահապետն էր: Լեզուն բացվել էր, միջավայրը հարազատացել, մարդիկ ընկերներ-եղբայրներ էին: Ու նա պատմում էր Սասնա տան, Սանասարի ու Բաղդասարի, Մեծ

Մհերի ու թլոլ Դավթի, Խանդութի ու պստիկ Դավթի պատմությունները։ Ու սասունցինները զարմանքով լսում էին նրան, զարմանում էին, որ արտամետցին այդպես գիտի իրենց սարերն ու ձորերը, իրենց Մարութա վանքն ու մատուռների անունները։ «Կոմբջիջ» Հարությունը հիշեցնում էր Նահապետին մոռացած ու պակաս թողած մասերը, Ղուկասը մյուսների ցրվելուց հետո շուտ թողնում գնում էր։ Սասնա ծոերից հետո Նահապետը պատմեց Մոկաց Միրզայի պատմությունը, ապա Մամեն ու Ջինեն ու Էլի ուրիշ քրդական պատմություններ։

Ամեն ուշ իրիկուն օդայից դուրս գալիս, Մովսեսի թոնքատան առաջ մի րոպե կանգ էր առնում, որ նուբարը գուրս գա:

Նուբարն էլ Մովսեսի թոնրատանն ամեն իրիկուն հավաքվող կնիկների հետ էր նստում։ Նրանք էլ, գուլզա ու շալեր գործելով՝ խոսում էին ամեն բանից, անցած ու դարձածից։

Իրենց տունն էին վերադառնում Նահապետն ու Նուբարը, վառում էին թիթեղե վառարանը, նստում էին նրա շուրջն ու, մենակ զգալով իրենց, խոսում էին ցածրածայն, մտերմիկ, ինչպես մարդ իր սրտի հետ էր խոսում։

— Ինչքան մնաց, որ տղացկան էլնես, Նուբար...

— Էսօր Էլի մի անգամ սրտի տակ խաղաց...

Ասում ու ամաշում, կարմրում էր.

— Շատ շար, անդադար լաճ կերևա...

Երկուսով էլ ծիծաղում էին։

— Ի՞նչ գիտես լաճ ի։ Միգուցե աղջի՞կ ի։

— Լաճ ի, — Հաստատ հավատում ու հավատացնում էր Նուբարը, — որ լաճ էլնի, քո առջնեկի անուն կդնենք վրեն՝ Ժիրայր, որ աղջիկ եղավ, իմ առջնեկի անուն կդնենք՝ Ծովինար։ Վեց ամիս էլ շապրեց անմեղ հրեշտակ Ծովինար...

— Լաճ եղավ թե աղջիկ, աստծու կամեցածն ի, իմ համար էլ ընդունելի ի, — ասաց Նահապետը։

— Բայց ես կուղեմ, որ լաճ էլնի, Նահապետ, որ քո տոհմի անուն պահի, որ կու ուրախանաս, միաթարվես...

Նահապետը, Նուբարի այդ խոսքից հուզվելով՝ չգիտեր ինչ ասի։

— Ապրե՞ս, նուբա՛ր, — ասաց երկար լոելուց հետո, — շնորհակալ եմ աստծուց, որ քեզի ճամփեց իմ մոտ։ Ուրիշ բան չունիմ խնդրելու...

Զմեռը Նահապետի համար անցավ օդաներում ու գյուղամիջում՝ արևկող պատերի տակ։ Այնպես էր սովորել գյուղի հասարակությանը, որ մի օր տանը մնալով, կարծում էր թե աշխարհում շատ կարևոր փոփոխություններ են եղել ու ինքը չի լսել։ «Կոմբշիշ» Հարությունը նիհար, միջահասակ, թուխ գլուխը մարմնից մեծ, մի երեսուն-երեսուներկու տարեկան մարդ, թերթ էր կարդում հաճախ, բացատրում էր։ Լենինը հիվանդ է, որ առողջանա, ոտքի կանգնի, պիտի երկիրը ման գա, տեսնի ինչպես է ժողովուրդն ապրում, տեսնի ինչպես է հողը բաժանվել մարդկանց վրա։ Հաց չունեցողին հաց կտա, անարդար գործ բռնողին կպատժի, էնպես կանի, որ աշխարհի վրա անարդարություն լինի, զրկող ու զրկվող լինեն։ Պատմում էր, թե ինգլիզն ու մյուս մեծ տերությունները ուղում էին Լենինի դրած օրենքները ջնջեն աշխարհի երեսից, շկարողացան։ Հիմա էլ ուրախացել են, որ Լենինը հիվանդ է, բայց նրանց երկրի բանվոր-աշխատավոր մարդիկ Լենինի կողմն են և նամակներ են գրում ու ցանկանում են, որ ընկեր Լենինն առողջանա, աշխարհը կառավարի...

Ինչ որ լսում, գալիս տուն նուբարին պատմում էր Նահապետը, լսած լուրերին խառնելով նաև իր մտածումներն ու ցանկությունները։

— Հեյ գիտի, հա՞յ, Լենին մի քառասուն տարի առաջ աշխարհ գար, որ էղքան զուլում շտեսներ հայ ազգ, որ շուն Սուլթան Համիդ և էնվեր ու Թալյաթը հայերուն շկոտորեին...

Մտածում էր, մտածում ու բարձրաձայն շարունակում էր իր մտքերը.

— Հիմի հինգ անգամ հայ ազգ շատ կէլներ, եթե էղքան շկոտորվեր... Գետերի ջուր կարմրեր էր հայու արնից, ձորեր դիակներով էին լցվեր...

Կրկին ծխում էր, լուսում։ Հետո դարձյալ խոսում էր՝ կամ ինքն իր հետ, կամ նուբարին դիմելով։

— Բայց հայ ազգ դիմացկուն ի, նուբար, քարի պես

պինդ ի, ծովի պես անսպառ ի: Էդ ինչի՞ց ի, որ էղպես ի հայ ազգ, քո կարծիք ի՞նչ ի, նուբար...

Նուբարը թոթվում էր ուսերը, նահապետը շարունակում էր:

— Որովհետեւ արդար ի, սիրտ մաքուր ի, աշխատանք կսիրի, ծովություն չի սիրի, կյանք կսիրի, մահ չի սիրի... Ու էդ պատճառով էլ կմեռնի՝ հարություն կառնի, մեկ կմնա, մեկ հարիր կդառնա, հարիրն էլ հազար, տաս հազար կդառնա:

Նուբարը սիրում էր, որ նահապետն այդպիսի բաներ է խոսում: Գյուղում ասում էին, որ նահապետը խելոք մարդ է: Լսելով այդ կարծիքները՝ նուբարն ուրախանալով ուրախանում էր, ու նահապետի ամեն մի խոսքը իմաստուն էր թվում նրան:

Գիշերներն արդեն կարճանում էին, ցերեկները երկարում: Մի երկու անգամ գարունը երևաց, շողաց-շողշողաց փետրը վար ամսվա մեջ ու ետ գնաց դարձյալ: Բայց ահա էլի եկավ: Եկավ ու հիմա արդեն կմնա: Մարտի 9-ին լավագ վեր բնին: Արտամետից Վան տանող ճանապարհին, ծովափի մոտ չորս բարդի կար: Մարտի ութի երեկոյան կողմ անցնեիր այդ բարդիների մոտով, արագիլների բները դատարկ էին, մյուս օրը վերադառնայիր, բների վրա նստել էին մայր արագիլները, հայրերը մի ոտի վրա կանգնած էին լինում նրանց կողքին ու անցնող-դարձող մարդկանց բարե էին տալիս կափկափելով: Իսկ տների քիվերի վրա ճովողում էին սարյակները, տների ներսում, կտուրի տակ, իրենց բներն էին նորոգում մկրատաթե ծիծեռնակները:

Այստեղի գարունն էլ երկրի գարնան պես ծիծղուն է: Արագածի այդ ցածր փեշերի վրա գարունը բացվում է մի քիչ ուշ, քան արանում, բայց բացվում է միանգամից:

Պետք էր Արտամետի կտերից աճած շիվերին մի թեթև փայեն լցնել ու զուր ցանել վրան, փխրեցնել տնկիների արմատների շուրջը, հողը երեսից վարել ու մարգեր շինել կանաչեն ցանելու, աշնանը բերած տնկիները տնկել:

Նահապետը դարձյալ սկսեց սակավ երևալ գյուղամեջ, հետո այլևս չէր գնում: Գարուն էր, մաքիները չորսն էլ ծնել էին,

մեկը զույգ գառ էր բերել, հողի աշխատանքներն էին սկըսվում, մոտենում էին նուբարի երկունքի օրերը...

Շարժման մեջ էր նահապետը, մի բոպե հանգիստ չուներ, թափական է նուբարի բերնից մի խոսք դուրս գար, անմիջապես տեղից վեր էր թոշում ջահել տղայի նման:

— Ի՞նչ կուզես, նուբար, ի՞նչ ի պետք քեզի...

Երկու ֆունտ շաքար էր գնել, ամեն օր թեյ էր դնում նուբարի համար: Նուբարը լուրջ բարկանում էր նրա վրա, ամաշում էր, որ նահապետը, տղամարդ լինելով, ծառայում է իրեն:

— Ես պիտի քեզի ծառայեմ, նահապետ, ոչ թե դու ընձի, ամոթ ի...

— Ամոթ էն ի, որ դու հիմի շարշարվես,— ասում էր նահապետը,— դու պիտի զգույշ էնես հիմա քո շարժմունքի մեջ...

Ու եկավ սպասած օրը: Մի գիշեր լուսադեմին նուբարը ձայն տվեց նահապետին, կարծելով թե նա քնած է:

— Նահապետ:

— Ի՞նչ ի, նուբար, ասա,— վեր թշշելով տեղից, անհանգըստացած հարցրեց նահապետը:

— Հագի քո շորեր, գնա Մարիամին կանչի, նահապետ...

Նահապետը հասկացավ, թե ինչու է նուբարը Մովսեսի տարեց կնոջը կանչում այս ժամին, ու մի բոպեում հագավ շորերը:

— Բայց նա տատմե՞ր ի, նուբար, էդ գործից կհասկանա՞...

— Գնա, գնա կանչի, նահապետ: Ճրագ վառի...

Նահապետը ճրագը վառեց ու վազեց դուրս:

Կանուխ առավոտվա սառը քամին խփեց նրա դեմքին, լուսաստղի փայլվանքներ ընկան աշքի մեջ: Ամբողջ գյուղով մեկ, մոտիկ ու հեռու տներից, գյուղի բոլոր թաղերից կանչում էին աքաղաղները: Ավետում էին աշխարհի վրա բացվող առավոտը:

Մովսեսն արթնացած, մարագից սակառով դարման էր տանում անասուններին: Տեսնելով նահապետին՝ զարմացած հարցրեց:

- Խե՞ր է, նահապե՛տ ախպեր...
 - Խերի: Մարիամ քույրիկ, թող մեր տուն գա...
 - Փառք քըզի, աստված,— մրմնջաց Մովսեսն ու վազեց ներս,— Հիմի կիգա...
- Նահապետը ետ վազեց տուն ու շեմից ձայն տվեց.
- Հիմի կիգա, նուբար... նհոյի կնկան էլ չկանչե՞մ...
 - Չէ, ամոթ ի, — շշնջաց նուբարը, — սաղ գեղական թող լթափվեն գան...

Բայց շանցած մի րոպե, ներս մտան և Մարիամը, և նհոյի կինը:

— Դու դուրս գնա, նահապետ ախպեր, — ասաց նհոյի կին Վարսոն, որ ամուսնու պես արձակ-համարձակ էր ամեն տեղ ու բոլորի հետ, — էստեղ քու տեղ չէ, հետո մենք քըզի կկանչինք, գնա մեր աշքալուսանք պատրաստե...

Նահապետը դուրս եկավ: Արևելքն արդեն կարմրում էր, բայց աքաղաղները դեռ չէին հանդարտվում: Հետո գյուղը լցվեց կովերի ու ոչխարների բառաշով ու մայունով, շների հաշոցով, սարյակների ու ծիծեռնակների ճովողյունով: Արևը խաղում էր արդեն Արարատների կատարներին, բայց դաշտերի ու լեռնալանջերի վրա դեռ մնում էր նրանց բարակ ստվերը՝ հորիզոնից հորիզոններ ձգվող շղարշը:

Նահապետը քայլում էր իր տան շուրջը, ականջը ձայնի էր պահում, հետո գնում էր դեպի պարտեզը, անցնում շահել խնձորենիների շարքերի մոտով: Մի տեղում կանգնել ու սպասել չէր կարողանում: Արևը ծագեց: Այնպե՞ս մեծ էր այսօրվա արևը, այնպես պայծառ, տաք: Մի րոպեում դողն անցավ Նահապետի մարմնից:

Բայց ինչո՞ւ է այսքան ուշանում ծնունդը: Մանուշակի երկունքներն այսքան երկար չէին լինում: Ցավերը բռնում էին թե չէ, կես ժամ հետո երեխան ծնվում էր: Ինչո՞ւ է այսպես ուշանում: Եվ Նահապետն սկսեց վախենալ: Վախը նրա մտքից մտավ սիրտը, ցնցեց, ապա թափանցեց բոլոր երակների մեջ: Աղիքները կարծես գալարվում էին ցավից: Նուբարին մի բան չպատահի՞: Այդ մտքից ցնցվում էր մարմինը, դողում էր սիրտը:

Իր տան կողմից եկավ ծերունի Մովսեսը: Նա գարմացած նայեց Նահապետին, տեսավ, թե ինչպես է գունատվել նրա դեմքը, կուզ է եկել բարձր հասակը, կռացել է: Ամեն ինչ հասկացավ նա, բայց անհանգստություն ցույց շտվեց:

— Օր բարի է էսօր, Նահապետ,— ասաց նա հանդարտ եղանակով ու նստեց թմբին,— նստի, Նահապետ, նստի մեկմեկ ջղարա ծխինք... Էն աղբրից որ զուր, է եկել, Նահապետ, պիտի միշտ լե գա, չկտրվի: Ով որ աղբրի ակունք փակե, կանիծվի, իսկ աղբյուր էլի կրացվի, զուր գլգլալով զուրս կիտա... Քու կյանք լե հիմի աղբուրի նման ի, Նահապետ, ակունք որ փակվեր էր, հիմի բացվեր է...

Նահապետը ժպտաց: Աչքերը լցվեցին: Հիմա, հիմա կարող էին արցունքի շիթերը շողալ, ինչպես անձրկի կաթիլն՝ արկի տակ:

— Դու սուրբ մարդ ես, Մովսես ախապեր...

— Մեղա, — շնչաց Մովսեսը, — մենք մեղավոր հողածին ինք, Նահապետ, մեղք մի էրա քու հոգուն...

Նրա փոքրիկ գլուխը ցնցվում, դողում-դողդողում էր ուսերի վրա:

— Էդ աղբուր որ կասես, — վրա բերեց Նահապետը, — էդ աղբուր ես չեմ, հայ ազգն ի էդ աղբուր...

— Հայ ազգ լե՝ դո՛ւ իս, ես եմ, երրորդն է, չորրորդն է...

— Ճշմարիտ ի, Մովսես ախապեր, ճշմարիտ ի, — համաձայնեց Նահապետը ծխելով:

Արեք գլորվելով վեր էր բարձրանում: Ինչքան էլ Մովսեսն աշխատում էր հանգստացնել Նահապետին, նրա սիրտը դարձյալ թրթոում էր, ականջը ձայների էր...

Երկու ժամից ավելի էր, որ նուբարը ցավերի մեջ էր. «Հոգիս դուրս գա, նուբար: Երանի էն րոպեին, որ էդ փորձանքից պրծնես», — մտածում էր Նահապետը՝ լսելով ու լսելով Մովսեսին, որ երկրում պատահած մի խրատական պատմություն էր պատմում:

— Մովսես ախապեր, մի կին չկա՞ ուղարկենք իմանա, թե ինչպես ի քո հարս...

~~«Քո հարսը» Նուբարն էր: Իր երկրի ժամանակվա պես ու-
րիշի ներդայությամբ նա իր կնոջ անունը չէր տալիս:~~

~~— Իմ սիրոտ անհանգիստ ի, Մովսես ախապեր...~~

~~Մովսեսը կանչեց իր հարսին, որ ուղարկի տեղեկություն
բերելու:~~

~~— Կնիկ է, ցավ լե կքաշե, երեխա լե կքերե, Հո՞րի կվա-
խենաս, նահապետ...~~

~~— Որովհետև շատ դժբախտություններ եմ տեսեր, էլ բա-
վական ի...~~

~~Մովսեսի հարսը դեռ շեմին չէր հասել, որ դուրս եկավ
Կոապաշտ Նհոյի կինն ու բարձր կանչեց.~~

~~— Վոշիկ ախապեր նահապետ, իմ աշքալուսանք քու վրեն:
Նուբար մի շեկիկ, հրեղեն տղա բերեց քըզի...~~

~~Նահապետի գլուխը պտտվեց: Աշքերի առաջ մի րոպե
մթնեց:~~

~~— Փառք քըզի, աստված,— շնչաց Մովսեսը:~~

~~Վարսոն կանչեց ու ետ գնաց:~~

~~Մի րոպե հետո սթափվելով, նահապետը վեր կացավ ու
վագեց տան կողմը: Ուզում էր ներս մտնել: Դուռը փակել էին
ներսից: Լսեց նորածնի ճիշը: Ոտքերը թուլացան: Կընկներ,
եթե չհենվեր պատին: Դուռը թակեց: Ներսից հարցրին, թե
ո՞վ է:~~

~~— Նահապետն ի... բացե՞ք...~~

~~— Համբերութեն չունի՞ս, վոշիկ ախապեր,— ներսից կան-
չեց Վարսոն,— հլա համբերե, նուբար քըզի համար մի երե-
խա լե պըտի բերե, չկիկ ին, չկի՞կ...~~

~~Նահապետն ուղակի շշմել էր: Մի՞թե աստված կարող է
այդքան բախտավորություն տալ մարդու: Եթե պիտի տար,
ինչո՞ւ առաջին անգամ տվածը ետ առավ, խլեց...~~

~~Տեսնելով, որ կանայք ներս չեն թողնում նահապետին,
Մովսեսը նրան կանչեց իր մոտ ու ստիպեց, որ գնա իրենց
տունը: Այնտեղ երկու բաժակ օղի լցրեց, մեկը՝ նահապետին,
մյուսն իրեն: Ու գավաթը բարձրացնելով հուզված խոսեց:~~

~~— Ճիմի դու մենակ մարդ չիս, նահապետ, դու գերդաս-
տան ունիս, կիմեմ քո գերդաստանի կենաց...~~

Քիշ հետո եկան, ասացին, որ երկրորդ երեխան չլ ծնվեց, երկրորդն էլ աղջիկ է: Կանայք մի ժամ հետո թուզլ տվին, որ նահապետը գնա նուբարի մոտ:

Նահապետը դողդոչուն քայլերով ներս մտավ: Դրսի շլա-
յուցիշ արկից աշքերի առաջ առարկաները շպիվում էին իրար: Մարիամն ու Վարսոն, ձեռները կրծքներին խաշած, կանգնել ոօթախի» պատի տակ, նայում էին նրան: Ծեմից ներս քայլեց շփոթված: Տեսավ նուբարին, աշ, ձախ կողմերում բարուրներ: Նուբարը նայում էր նրան ու հանգիստ/ժպտում էր: Դեմքը գու-
նատ էր, աշքերն ավելի խոշորացած, գունատ փայլով նայում էին նրան: Մոտեցավ կնոջ անկողնուն:

— Նահապե՞տ..., — կանչեց նուբարը, — Նահապե՞տ...

Նահապետը չոքեց նրա անկողնի առաջ, ձգվեց, կոպացավ, համբուրեց նուբարի գունատ ճակատը: Հետո վերմակի տակից հանեց նրա երկու ձեռքերը, միացրեց իրար, առավ իր զույգ ձեռքերի մեջ, մոտեցրեց շուրթերին, համբուրեց ու դրեց աշ-
շերին...

Մարիամն ու Վարսոն նայում էին իրար ու ժպտում էին,

Նահապետը նուբարի ձեռքերը երկար ժամանակ պահում
ու իր աշքերի վրա:

— Տե՛ս, քո ուռուսի ճտերո՞ւն տես, — կանչեց Վարսոն:

Նահապետը ոտքի ելավ: Վարսոն ու Մարիամ քույրիկը, ամեն մեկը մի բարուր գրկած, մոտեցան նրան, բացեցին նորածինների երեսները: Պստլիկ, շեկլիկ մկնիկներ էին եր-
իւսան էլ, և դժվար էր որոշել, նրանցից ո՞րն է աղջիկը, ո՞րը՝
ողան:

— Ուռուսի սալդատ լի էս կողմերով չի անցեր, վի՞րն ին
շաշեր քո ճժեր, վոշիկ ախապեր, — Հարցնում էր Վարսոն նա-
հապետին: Մարիամն այդ խոսքերից ամաշելով, ձախ թևով
սփում էր նրան ու քրթմնջում:

— Ամոթ է, ծուռ Վարսո, էդ ի՞նչ է կխոսաս...

Նահապետը նայում էր նորածիններին այնպիսի հետա-
ըրքրությամբ, որ կարծես կյանքում առաջին անգամն էր
նոր ծնված երեխա տեսնում:

— Նուբարի նման են, — շշնչաց Մարիամը:

— ԶԵ՛, վալլա՛ն, ուսոււս ին,— պնդում էր Վարսոն:

ՄԵՉՔԻ ՖՐԱ պառկած նուբարը նայում էր նրանց, լսում էլ այդ կատակներն ու լուր ժպտում էր: Աշքերը շողում էին գունատ փայլով:

— Անուններ ի՞նչ կդնիս, վոշի՛կ,— հարցրեց Վարսոն: Նսբոլոր նրանց, որ սասունցի կամ մշեցի չէին, վոշիկ էր ասում, Վանի, Շատախի, Մոկսի կողմերից փախած բոլոր գեղջում գաղթականներին:

— Անուններ նուբար արդեն դրեր ի,— ասաց Նահապետը, — լաճու անուն՝ Ժիրայր, աղջկա անուն՝ Ծովինար...

— Աշքալուսանք, մեր աշքալուսանք, վոշիկ ախապեր...

Նահապետը բարուրները վերադարձրեց նրանց ու դուր, գնաց:

Քիչ հետո վերադարձավ, ուսենու ճյուղերից իր ձեռքով գործած զամբյուղի մեջ չորս հատ մեծ, կարմրակեղև նուռ, որ աշնանից պահել էր դարմանի մեջ ու մի քանի խնձոր:

— Էս քեզի, Մարիամ քույրիկ, էս էլ քեզի, քույրիկ Վարսոն, բայց մեծ աշքալուսանք՝ հետո, իմ վզի պարտքն էլնի... էս էտղացկանին:

Խնձորները նրանց տվեց, նուռերը պահեց նուբարին:

Լայն մի թաս բերելով՝ նրա մեջ ջարդեց նուռերը: Շողշողուն արնածոր հատիկները թափվեցին թասի մեջ՝ արյան շիթեր նետելով շուրջը: Թասը դրեց կնոջ աջ ձեռքի կողմը:

— Կե՛ր նուբար, մարխող նուռ ի...

Հասկանալով, որ Նուբարը շուր գալ ու նոան հատիկներլ վերցնել չի կարողանա, մի գդալ բերեց: Գդալը հատիկներով լցնում ու պարզում էր Նուբարի շրթունքներին:

Մարիամն ու Վարսոն նայում էին արդեն ծերացած այս մարդու փայփայանքներին ու զարմանքով գլուխներն օրորում:

— Կտեսնի՛ս, վոշիկն իմալ իր կնկա ղադրը կհասկնա, — ասում էր Վարսոն, — Հո մեր ծոերու պես չէ, որ ըսկի տղացկան կնկա երես լե շիգան, մինչև չելնի վեր...

Վարսոն գնաց, քիչ հետո վերադարձավ՝ թափայով խավիծ բերելով Նուբարի համար: Թափան շրթով փաթաթել էր, ու ճանապարհին խավիծը շպաղի: Մարիամն էլ հետո ձվածել

~~բերեց:~~ Ամեն մեկը նստում էր Նուբարի մոտ, Նահապետի պես գդալով կերցնում իր բերածը:

Մինչև իրիկուն նրանք մնացին Նուբարի մոտ: Երեկոյան Մովսեսը, որւրս կանչելով Նահապետին՝ ասաց:

— Դու արի մեր տուն քնի, Մարիամ թող գիշեր մնա ձեր տուն...

— Զէ՛, ես տուն կմնամ, որ պետք եղավ, քույրիկ Մարիամին կկանչեմ,— պատասխանեց Նահապետը:

— Բարի գիշեր, Նահապետ ախատե՛,— կանչեց Վարսոն, — մեր աշքալուսանք շմոռանաս, որ մոռցար, կիգամ Ծովինարին կտանիմ աշքալուսանքի տեղ; Ինչքան աստված կանչեցինք, մըզի աղջիկ շտվեց: Կիգամ կտանիմ Ծովինարին: Նուբար թող մեկ լե բերե: Էնպես կնիկ իս առեր, որ հինգ հատ լե բերե, օֆ շենե...

— Իր մարդու պես հանաքշի ի, — ասաց Նահապետը Վարսոյի գնալուց հետո, — կուժ գլորվեր ի, գտեր ի պուտուկ...

— Շատ լե քաջ կնիկ էր, — ասաց Մովսեսը, — Հրացանով Նհոյի կողքին կկովեր թուրքերի ու քրդերու դեմ: Վարսոմըսե, կրակ ու բոց ըսե: Ով Վարսոն շճանշնա, սխալ կարծիք կանե, կմտածե թե առսզ կնիկ է: Վարսոն ֆիդայիներու պահապան օգնականն էր երկիր...

Մինչև առավոտ Նահապետը քնում էր ու արթնանում, քնում էր ու անմիջապես արթնանում՝ նայում էր Նուբարին: Նավթի լամպը վառ էր թողել, որ տեսնի նրան ու երեխաներին:

— Քնի, Նահապետ, քեզի մի՛ ջարդի...

Երեխաները երբեմն ճշում, նվում էին: Վեր էր կենում, բարուրները գրկում ու քայլում էր «օթախի» մեջ: Ու հին-հին, վաղուց մոռացված երգեր էր դնդնում քթի տակ, կամաց, թույլ ձայնով, որ Նուբարը շարթնանա:

— Նահապետ, էդ եղանակ ես կհիշեմ, բայց խոսքեր մոռցեր եմ, — ասաց Նուբարը, երբ Նահապետը ցածր երգում էր, — ինչպե՞ս են խոսքեր: — Կամաց երգի լսեմ, Նահապետ...

Ու Նահապետը մեղմ ձայնով երգեց.

...Ես մի չոր ծառ էի,
Դու գարնան արե...

— Ինչպես չես մոռնա էղ հին երգեր, Նահապետ, — ասաց
Նուբարը: Աշքերը երազանքով փակեց ու դողդողացող շուր-
թերով շշնչաց երգի ջարունակությունը.

Քո սիրով ծաղկեցին
Իմ ճյուղեն ու տերեւ...

Մյուս օրը Նահապետն իր տան մուտքի առաջ, աջ ու ձախ
կողմերում երկու խնձորենի տնկեց, այն մատաղ տնկիներից,
որ քավոր Հակոբի երկրեն բերած կորիզներից էին աճել: Հե-
տաքրքրվողներին բացատրում էր Արտամետի հին սովորու-
թյունը, որ պետք չի մոռնան: Ամեն ծնված երեխայի համար
մի խնձորենի էին տնկում երկրում: Երբ երեխան մեծանում
էր՝ խնամում, պահում, պահպանում էր իր խնձորի ծառը:

Բոլորի աշքի առաջ փոսերը փորեց, ոչխարի մանրած
քշկով խառնեց հողին, տնկիների արմատները հարմար տե-
ղավորեց նրանց մեջ ու հողով ծածկելով ջրեց: Ավարտելով
գործը, նստեց պատի տակ, գրպանից հանեց թութունի տոպ-
րակը.

— Էսօրվանից երդում կուտեմ և ուխտ կանեմ, — ասաց,
սիգարան փաթաթելով ու տոպրակը նհոյին պարզելով, —
ուխտ կանեմ, որ ում տուն երեխա ծնվի, նրա դռան առաջ
խնձորի ծառ տնկեմ և ամեն ամառ պատրուսեմ...

— Իյա՞ — զարմացավ նհոն, — էղ ի՞նչ է կըսիս, հա՛յ...

— Ինչ որ լսեցիր, էն ի կասեմ: Ինչ տնից որ նորածինի
ձեն ընկնի իմ ականջ, էղ տան դուռ պիտի Արտամետի խնձորի
ծառ տնկեմ... ես մեծ քաջություն, մեծ հերոսություն չեմ
արեր, ես չեմ կանա երկիր ու ազգ փրկեմ, իմ պարտքն ու իմ
ուխտն էլ թող էղ գործն էլնի...

— Ուրեմն իմ դուռ լե խնձոր տնկվավ, — ուրախացած
ասաց նհոն, — թոռնիկ պիտի ծնվի...

Մի շաբաթ հետո Նուբարը ոտքի վրա էր արդեն և ինքն էր
ջրում «չկիկ» երեխաների համար տնկված խնձորենիները
Բոլոր հարեւան կանայք գալիս գնում էին նրա մոտ: Մի

անգամ առավոտ շուտ Վարսոն եկավ ու ցնծությամբ հայտնեց, որ իրեն աղջիկ թոռնիկ է ծնվել: Նուբարն ու նահապետը շնորհավորեցին: Նահապետը գետնից հանեց մի ժատաղ խնձորենի ու գնաց նրանց տունը: Այդ ավանդությունը, որ նա երկրից բերել ու հաստատում էր այստեղ, Արագածի լանջի այս գյուղում, բոլորի մեջ հետաքրքրություն էր ծնել ու բոլորին էլ դուր էր գալիս: Գյուղի համարյա կիսը հավաքվել էր թամաշայի, երբ «Կոռապաշտ Նհոյի» տպն առաջ, հարմար տեղ ընտրելով, նահապետը խնձորենի էր տնկում նրա նորածին թոռնիկի համար: Աշխատանքն ավարտելով, նահապետը Նհոյին ասաց:

— Նհո ախապեր, աշքդ լույս էլնի, խնձորի ծառի պես մեծանա քո թոռնիկ, գեղեցիկ ծաղկներ տա, քաղցր պտուղներ տա, շոգ օրերին հով անի, ցուրտ օրերին կանգնի քամու դեմ:

Երկու օր հետո նախագահ Ղուկասն էլ երեխա ունեցավ, ու նահապետը խնձորի տնկին ձեռքին, հայտնվեց նաև նրա դունը...

Իր գործը կատարելուց առաջ՝ խնդրում էր տան տիրոջը՝ երդում տա, որ իր տնկած խնձորենին կպահպանի, չի թողնի երեխաները ջարդեն, անասունները ոտի տակ տան:

Երբ երրորդ տան առաջ նույնպես խնձոր տնկեց նահապետը, արդեն բոլորը հասկացան, որ նա հանաք չէր արել, մանավանդ, որ ամեն օր գնում էր տեսնելու, թե ինչ վիճակի մեջ են տնկած մատաղ խնձորենիները:

Ապրիլի վերջին օրերին գյուղում ծնվեցին էլի մի քանի երեխա՝ երեք տղա, երկու աղջիկ: Նահապետը հերթով ներկայացավ նորածինների ծնողներին, բայց առանց տնկիների: Առաջին անգամ գյուղացիները զարմացան՝ մի՞թե նահապետը խախտել է իր ուխտը, կամ գուցե տնկինե՞ր շունի: Իսկ նա ներս մտավ սասունցի Միրոյի տունը, շնորհավորեց նրան տղա թոռնիկ ունենալու համար, մաղթեց, որ միշտ այդ հարկի տակ նորածինների ճիշեր լսվեն, տոհմը մեծանա ու մեծանա, «Երկնքի աստղերին ու ծովի ավազներին համրանք էլնի, հայ ազգին համրանք չէլնի, ինչքան որ քշացիր ենք, յոթ էնքան շատնանք»:

~~Այդ բոլոր բարի խոսքերն ասելուց հետո, տանտիրոջ հրավերով նստեց թոնրի մոտ, մի կտոր հաց պոկեց, մի բաժակ օղի վերցրեց ու շարունակեց. «Բարի էլնի քո թոռան ծնունդ, Միրո ախալեր: Էնպես մարդ դառնա այս մանուկ, որ հայ ազգին միսիթարություն բերի, և ուրախություն և կենդանություն, ամե՛ն: Եվ դու, Միրո ախալեր, բոլորից առավել ուրախանաս, քո աշքով նրա թագ ու պսակ տիսնաս, քո ձեռքով նրա կարմիր կապես: Համբերություն, գոհություն, կենդանություն»...~~

Ասաց այդ խոսքերը, խմեց իր օղին ու բացատրեց, թե ինչո՞ւ է դատարկաձեռն եկել:

— Մառեր արդեն զարթնիր են, բողբոջներ կրացվեն, տնկելու օրերն անցիր են: Իմ հոգու պարտքն ի, որ աշուն ձեր բակ խնձորի ծառ տնկեմ: Եվ թող աստված կամենա, որ ամեն տարի ավելանան խնձորի ծառեր ձեր դռան առաջ...

Հարյուրամյա, բայց գեռ ամրակազմ, առուցգ, բարձրահասակ Միրոն հարգանքով խոնարհում էր գլուխն ու ծխում էր հաստ շիբուխը, մրցելով նահապետի հետ: Միայն վերջին ըոպեին, երբ Նահապետը հրաժեշտ տալով պիտի դուրս գնար, նա օրհնանքի խոսքիր ասաց ցածրածայն.

— Հավիտյան անպակաս էղնիս մեր գեղեն, նահապետ...

Ու ճամփու դնելով նահապետին՝ հսկայական մահակը ձեռքին, վերադարձավ տուն: Խսկ նահապետը շարունակեց իր ճանապարհը: Հինգ նորածինների տներ էլ մտավ, շնորհավորեց ծնողներին, բարի մաղթանքներ արավ ու ամեն տեղ բացատրելով, թե ծառեր տնկելու օրերն արդեն անցել են, խոստացավ, որ աշնանը կզանց տունը իր երդումն ու պարտը կատարելու: Ինքն իրեն կարգ հաստատեց, ձմռանն ու վաղ գարնանը ծնվածների համար պիտի ծառեր տնկեր գարնանը, ուշ գարնան, ամռան ու աշնանը ծնվածների համար՝ աշնանը:

Դեռ նրա վրա զարմացողներ ու ծիծաղողներ կային գյուղում, բայց ոչ մեկը նրա ներկայությամբ ոչ զարմանք էր հայտնում, ոչ էլ ծիծաղում էր նրա վարքի վրա: Գյուղացիների մեծամասնությունը հարգանքով էր վերաբերվում արտամետցի այգեգործին:

Նահապետն զգում էր այդ, ուրախանում ինքն իր մեջ:

Ուրիշ վարձք ու պատիվ չէր սպասում նա: Այդքան էլ բավական էր: Բավական էր, որ հասկանում են իրեն:

Գյուղամեջ էր գնում, ծխում, խոսում էին ամեն բանի մասին: Տուն էր գալիս, աշխատում էր իր հողակտորի վրա՝ փափկացնում էր մարգերի հողը, լայնացնում էր ջահել ծառերի բաժակները, բանջարների նոր սածիլներ էր տնկում, առվից ջրի բարակ մի վտակ բերելով՝ թողնում էր մարգերի վրա, որ նոսր ու հավասար շերտով տարածվի նրանց մեջ: Ու նստելով իր սահմանաթմբին, նայում էր մարգերի մեջ որդեր որոնող սարյակների խաղին:

— Բավական ի, տուն արի, նահապետ, անոթի ես, այս մարդ,— կանչում էր նուբարը տան շեմից երկու բարուրներն աշ ու ձախ ձեռքերով գրկած: Ապա երեխաներին էր պատվիրում, որ հորը կանչեն:

— Ժիրայր, ասա, այ հեր, բոլ ի աշխատես, մեղք ես, արի հաց կեր... Ծովինար, քո հոր կանչի, ասա՞ ալի՞... Հալի՞կ... Կարոտցիր եմ քեզի... ալի՞... ալի՞...

Այսպիսի գեպերում նահապետը բահը կամ փոցիսը ցած էր գնում մարգի թմբին, շորերը հողից թափ տալով, գալիս էր նուբարի ու երեխաների մոտ: Ամեն օր նախորդ օրվանից նուբարը փոխված էր լինում նրա աշքին, դեմքն ավելի էր լուսավորվում, կապտավուն աշքերը տաք ցոլքեր էին նետում նահապետի հոգու մեջ, շեկլիկ ճակատը շողում, շողզողում էր, շուրթերը ժպտում էին ջերմ ժպիտով: Այդ հասակում ամեն օր մեծանում են մարդիկ: Իսկ նուբարն ամեն օր ջահելանում էր: Նահապետը վերցնում էր նրանից բարուրները, որ նուբարը ներս գնա հաց գնելու սուփրային: Վերցնում էր՝ վախվխորած շուրջը նայելով: Հանկարծ մարդ շտեսնի, թե ինչպես է համբուրում երեխաներին:

— Մի պագի, նահապետ,— կանչում էր նուբարը,— քո բեղեր կծակեն երեխեքի երես...

Բայց եթե մարդ չէր լինում մոտերքում, նահապետը թեթև հպում էր մազոտ շուրթերը մեկի, ապա մյուսի ճակատին, որից երեխաները սրսփում էին, լուսեղեն աշիկները խփում ու բացում էին, բացում ու գոցում: Գարնան առատ լույսը շատ

Էր նրանց փոքրիկ, փոքրիկ բիբերի համար, Երկար նայում էր իր երեխաներին, զանում էր նմանություն տեսնել նրանց ու իր կորցրած երեխաների հետ։ Կարծես ինչ-որ բան հիշեցնում էր նրանց, բայց ի՞նչը՝ չէր կարողանում ասել... Սրանք նման էին Նուբարին, Նուբարինն են նրանց կապուտիկ աշքերը, շեկլիկ ճակատները։ Եվ հուզմունքից միշտ մոռանում էր մի կարևոր բան։ Եվ այդ կարևոր բանն այն էր, թե այս պստիկ հրեշտակներից ո՞րն է ժիրայրը և որը՝ Սովինարը։

— Նուբար, մի արի էստեղ, Նուբար...
Նուբարը գալիս էր շեմի վրա։

— Ի՞նչ ի...
— Էլի խառնվիր են իրար, Նուբար, շեմ կարնա չոկի...
Նուբարը ծիծաղելով վերցնում էր նրա ձեռքից բարուրներից մեկը։

— Հիմի ո՞ր մեկն ի քո մոտ մնացեր, Նահապետ։
— Սովինա՞րն ի...
Նուբարը ծիծաղից թուլանում էր։

— Ժիրայրն իւ։
— Ճշմարի՛տ։
— Ճշմարի՛տ։

Զիմանալով՝ Նուբարը ճիշտ է ասում, թե ծիծաղում է իր վրա, Նահապետը բացում էր բարուրը և տեսնելով, թե որն է, շուտ փաթաթում էր, վախենալով, որ կարող է մրսեցնել։

Զարմանալի նման էին իրար Սովինարն ու ժիրայրը։ Ոչ ոք չէր զանազանում նրանց, բացի Նուբարից։

— Կմեծանան, կտարբերվեն իրարից, մի՛ վախենա, Նահապետ, — ասում էր Նուբարը, — մեկ տղա ի, մեկ աղջիկ, չեն խառնվի...
Մայիսի կեսերին եկան Ափրոն ու Անթառամը՝ երեխաներին կնքելու Անունները հայտնի էին, բայց դեռ կնումքով չէին հաստատվել երեխաների վրա։

Սայլը Նահապետի դռանը հասավ թե չէ, Անթառամը ցած թռավ ու Նուբարին գրկեց իր Երկար, չոր, Երկաթե թերով։

— Մատաղ էլնեմ քո բոյ ու բուսաթին, աղիզ հարսո զան,

Նուբարս Մեռնեմ քո ջանին, որ կենդանություն տվիր նահապետին...

Խոսում ու արտասուբներն էր սրբում Անթառամը...

— Էլ մի՛ լաց էլնի, քուրո, — ասաց նահապետը, — ինչքան լաց ու շիվան արինք, բավական ի, լսող չեղավ մեր լաց... Սրբի քո արցունքներ, քուրո...

— Ճշմարիտ ի, — հաստատեց Ափրոն, — լաց ու ողբ չեն փրկի, կփրկեն մարդուն՝ հո՛ւս և հավա՛տ... Հարսանիքի ու մկրտության ժամանակ լաց վատ բան ի, ճիշտ կասի նահապետ...

Անթառամը գոզնոցով վերջին անգամ սրբեց արտասուբները:

— Որ էղպես ի, էլ շեմ լա... ո՞ւր են իմ գառնուկներ...

— Քնիր են, — ասաց նուբարը:

— Թող զարթնեն, — ասաց Անթառամը:

Ներս մտան: Երկու օրորոց իրար կողքի կանգնել էին «օթախի» վերին պատի տակ: Անթառամը վազեց նրանց կողմը.

— Մի՛ զարթնցու, թող քնեն, — ձայն տվեց Ափրոն: Անթառամը բացեց երեխաների երեսները: Լուսն ընկափ նրանց գեմքերին: Ափրոն էլ մոտեցավ:

— Հողածին չեն, հրեշտակ են, — շշնջաց նա:

Անթառամի աշքերի մեջ կրկին արտասուբներ երևացին, թայց նա այս անգամ ժպտում, ծիծաղում էր, որ նահապետն ու Ափրոն չբարկանան, թե ինչու է լաց լինում: Արցունքներով լի աշքերը ժպտում էին, բարձր ծիծաղում էր:

— Ո՞ր երկնքեն ցած ընկան էս հրեշտակներ, ինչպե՞ս քոնեցիք: Ինչպե՞ս բռնեցիք, նահապետ, նուբար...

Հարցնում էր Անթառամն ու ծիծաղում էր, ծիծաղում: Հետո հանկարծ շտկվելով, փլվեց եղբոր կրծքին ու հեկեկաց.

— Իմ ազի՛ զ ախպեր, նահապե՛տ ջան... թողե՛ք, թե՝ աստված կսիրեք: Թողեք ես լամ: Իմ սիրու լիքն ի, լամ անձրկի պես, որ իմ հոգու վրայեն ամպեր անցնեն, իմ հոգու երկինք պարզվի...

Այս անգամ չկարողացան իրենց արտասուբները զսպել նահապետն ու նուբարն էլ:

Միայն Ափրոն դիմացավ, նա էլ դեմքը շրջեց, շուռ եկավ պատի կողմը:

Քիչ հետո զգաստացավ Անթառամը: Իր գրկից բաց թողեց նահապետին ու նուբարին:

— Իսկապես հերիք ի, — շշնչաց նա:

Երեխաններն արթնացել, աղավնինների պես գուղգուղում էին:

— Ո՞րն ի տղեն, ո՞րն ի աղջիկ, — հարցրեց Անթառամը:

— Թե որ կարողանա՞ս, ջոկի իրարից, — կատակեց նահապետը:

Այս անգամ սրտանց ծիծաղեցին: Անթառամը բարուրի շորեր էր բերել իր հետ: Արձակեց երեխանների կապերը, բացեց նրանց և տարրերելով՝ համբուրեց փոքրիկների ուսերը, — փաթաթեց նոր շորերի մեջ ու ամեն մեկին մի թևով բռնած, սկսեց խաղացնել ու երգել.

— Մեռնեմ ձեզի, մեռնեմ ձեր հոր,
Ձեր հոր շէլներ, դուք հուստ կէլնիք...

Էլի ծիծաղեցին, Անթառամն էլի երգեց.

— Ձեր հոր մեռնեմ, ձեր մոր մեռնեմ,
Ապրեք, մեծնաք, հորով... մորով:

Աղջիկ խորոտ ի, տղեն առավել, տղեն կտրիճ ի, աղջիկ նազելի: Ափրոն, բեր քո հոգեպահուստ խնձորներ, մեկ ժիրայրին, մեկ Սովինարին, երկուս վաստկողներին, երկուսն էլ հսրբուրին ու իր գլխավորին: Ափրոն, բեր քու հոգեպահուստ խնձորներ, բեր տիսնանք քո խնձորն ի խորոտ, թե Սովինար, տիսնանք քու նուռն ի շողուն, թե ժիրայրի աշքեր: Բեր, Ափրոն, բեր քո հոգեպահուստ նուռ ու խնձորներ... ժիրայր իմ նուռն ի, Սովինար իմ կարմիր խնձորն ի: Իմ հոգին ի, իմ սրտիկն ի...

— Ծուավ, ծուավ, — ծիծաղեց Ափրոն կնոջը նայելով, — զիգյարի ծուռ ի... Վա՛յ, Անթառամ, վա՛յ...

— Ժիրայր, ասա աղա Ափրո, ի՞նչ ի կասես իմ հորքուրին, — շարունակում էր Անթառամը, — Ծովինար, ասա աղաշան Ափրո, իմ հորքուր ընձի կսիրի. Ես ծով եմ, Ծովինար եմ, խորոտ եմ, քանց Վանա ծով, կարմիր եմ, քանց Արտամետի խնձոր...

Նուբարն ու նահապետը իրար կողքի կանգնած՝ լուս նայում էին Անթառամի անսկիզբ ու անվերջ զվարճախոսությանը: Ափրոն բեղերն էր ոլորում՝ ժպիտը կկոցած աշքերի խորքը տանելով: Երեխաներն էլ կարծես հորաքրոջ խոսքերից հմայված՝ լուս նայում էին նրան իրենց բարուրների մեջ կապկոպված:

— Տղեն խորոտ ի, աղջիկ առավել, տղեն կտրիճ ի, աղջիկ նազելի...

Կնունքին հավաքվել էին շատ գյուղացիներ: Քավորը մշեցի Մովսեսն էր: Հարևան «եռլական» գյուղից քահանա էին կանչել, որ կնունքը լինի բոլոր օրենքներով: Քահանան կատարեց բոլոր արարողությունները: Ժիրայր անունը հաստատվեց տղայի, Ծովինար անունը՝ աղջկա վրա:

— Դե շուտ էր, տեր հայր, — շտապեցնում էր Կոապաշտ Նհոն, — շուտ պրծի, որ մենք լե սեղան նստինք, մանուկներին օրշնինք մեր մեղավոր բերնով: Աստված արդարներուն շուտ Ամե, մեղավորներուն կլսե, մեղավորներուց կվախենա...

Քահանան, շճանաշելով Կոապաշտ Նհոյին, խեթ-խեթ, բարկացած նայում էր նրան ու երգեցիկ ձայնով երկարացնում էր իր ընթերցումը:

— Ուշ մի՛ դարձու, տեր հայր, ծուռ է, — շշնչաց Մովսեսը: Նհոն լսեց, բայց ձեն շճանեց, մինչև սեղան նստեցին:

— Նահապե՛տ, քու աշք լուս էղնի:

— Նուբա՛ր քույրիկ, հորով-մորով ջոշնան մանուկներ:

— Ափրո՛ ախպեր, քույրիկ Անթառամ, ձեր աշք ի լուս...

Առաջին բաժակներից հետո Կոապաշտ Նհոն հիշեց Մովսեսի խոսքերը, թե ինքը ծուռ է, հիշեց ու տաքացավ...

— Քավոր Մովսես, — դիմեց նրան Նհոն, — դու տերտրոց

ըսիր, որ ես ծուռ իմ։ Ճշմարիտ, որ էղպես է, ես ծուռ իմ, կոպա-պաշտ իմ, դու սուրբ իս, չկրնամ քու հետ համեմատվիմ։ Դու Մովսես մարգարեն իս, աստծու հետ կխոսիս։ Դու որ ուզենաս, կխնդրիս աստծուն, որ մըզի մանանա լե թափե երկըն-քից։ Հորի՞ մանանա չուզիս, հորի՞ աստծուն չհասկցուս, որ հայ ազգ մեղք է, բոլ է կոտորվիս...

Մովսեսի փոքրիկ գլուխը բարկությունից պարում էր ուսերի վրա:

— Աստված լսեր է ու վերջ է տվեր կոտորածներուն, Նհո, բոլ է պիղծ խոսքեր թափիս։

— Հա՞յ, հա՞յ,— ծիծաղեց Նհոն,— որ հիմա կոտորած չկա, էղ աստծու կամքով չէ, էղ ընկեր լենինի՛ շնորհքն է...

Նախագահ Ղուկասն ուրախացավ կոապաշտի այդ խոսքի վրա:

— Ապրիս դու, հորոխպեր Նհո, ճշմարիտ խոսք ըսիր,— հավանություն տվեց նախագահը։

Հուզմունքը մեծացավ սեղանի շուրջը։ Քահանան խաշը բարձրացրեց, որ անիծի Նհոյին։ Նախագահ Ղուկասը թռավ, բռնեց նրա ձեռքը։

— Տերտեր, մի մոռնա, որ խորհրդային իշխանություն է...

Բոլորն այլայլված էին, բացի Նհոյից։

— Ոչ իր օրհնանքով իմ աշխարհ եկեր, ոչ էլ իր անեծքով պիտի աշխարհեն երթամ,— ասաց նա, ապա գարձավ տերտերի կողմը,— էսօր կնունքի օր է, տերտեր, քու բերան պիտի բարի մաղթանքների համար բացիս, ոչ թե անեծքի, սեր պիտի բարողիս, ոչ թե ատելություն։

— Սեր՝ ոչ քեզ պես կոապաշտներին,— բարկացավ տերտերը։

— Շնորհակալ իմ, որ ճանշար ընծի,— ասաց Նհոն,— թե մոլորյալ իմ, ճշմարիտ ճամփու բեր ընծի, տերտեր, հորի՞ կանիծիս։ Հետ հարցու, հորի՞ իմ ես կոապաշտ գարձեր...։ Որ դու չհարցուս, ես քըզի մի բան հարցում։ Մենք էսքան բարեպաշտ քրիստոնյա ինք, հորի՞ աստված մըզի չսիրե, մեր հայ ազգին չսիրե։

— Աստված սիրում է հայ ազգին առավել, քան այլ ուրիշ ազգերի..

— Շատ լավ: Որ կսիրե, հորի՝ կոտորել կիտա հայ ազգին:

— Ում որ սիրում է աստված, նրան էլ փորձության է ենթարկում, որ տեսնի հավատի ամրությունը:

— Կսիրե, դրա համար լե կկոտորե՞՝, — ծաղրանքն աշքեռի մեջ հարցրեց Նհոն ու պատասխան շստանալով, շարունակեց, — Հոգաշափ շնորհակալ ինք, հերիք է, էղ սիրուց, մենք կշտացեր ինք, հիմի լե թող թուրքին սիրե...

Ոմանք ծիծաղեցին, ոմանք զայրացան:

— Կեցցես, հորոխպեր, — կանչեց նախագահ Ղուկասը, մազերի փունջը ետ հրելով ճակատից: Բայց Նհոն ոտքի կանգնեց՝ բաժակը ձեռքին:

— Կներիք, ախպրտինք, — ասաց նա՝ այս անգամ ձայնը ցածրացնելով և հուզի լուրջ տոնով. — Կներիք, որ կարգ կիսանգարիմ ես: Եկեր ինք կնունքի: Նահապետ ախպեր, Նուբար քույրիկ, կիմմիմ ձեր կենաց, երկու մանուկների կենաց ու էն երկու խնձորի ծառի կենաց, որ տնկեր իք ձեր դուռ մանուկներու ծնվելու օր: Կցանկամ, որ աճին, մեծնան էղ ծառեր, ոչ մի քամի ու փոթորիկ ճղքեր չկոտրե: Կցանկամ, որ երկար ապրիս, Նահապետ ախպեր, ու բոլորի դռներու առեց խնձոր տնկիս: Էղ երկու մանուկ, երկու բախտ են ձզի համար: Որ աստված էղ բախտ ձզի շիտար, մենք կուապաշտ կդառնենք...

— Լենին խաղաղություն ի տվեր, — ասաց Ափրոն, — ուրեմն շնորհակալ էլնենք լենինին...

Շուռ գալով նահապետի կողմը, Ափրոն աշքով ցույց տվեց Նհոյին.

— Լավ մարդի: Ես կսիրեմ ծուռ մարդերաց...

Քահանան մոայլ նստել էր: Քիչ հետո վեր կացավ ու բացատրելով, որ իրենց գյուղում էլ կնունք կա, սպասում են իրեն, արագ օրհնեց սեղանն ու գնաց:

Աղմուկն ավելի շատացավ: Ծերերը մեղադրում էին Նհոյին, զահելները նախագահ, Ղուկասի հետ միասին՝ պաշտպանում էին նրան:

— Հավ չէր, Նհո, — ասում էր Մովսեսը, — պատիվ, շնորհք կպահանջին, որ...

— Ի՞նչ կպահանջին, — ընդհատում էր նրան Նհոն, — կպահանջին, որ սուփրի վերև սև ղառղա՞ռ նստի, Վալահ, լավ եղավ, որ սև ղառղառ թռավ գնաց... Քեֆ էնինք: Նահապետ ախպոր ու նուբար քույրիկին ուրախություն պարգևինք:

Դրանից հետո մեկ-մեկ բաժակ վերցնելով դարձյալ սկսեցին խմել նորածինների ու նրանց ծնողների կենացը, ցանկանալով, որ ուրախությունն անպակաս լինի այս հարկի տակից, որ երկար ապրի, Սիմոն ծերունի դառնա Նահապետը, որ միշտ ամուր լինի նրա բազուկն, ու, ինչպես որ սկսել է հավիտյան շղագարի խնձորներ տնկելու այն տների առաջ, ուրկից նորածին մանկան ձայն է գալիս: Ափրոն դեպքեր պատմեց Նահապետի, նրա տոհմի ու գերդաստանի մասին: Անթառամը լաց եղավ, գոգնոցով սրբելով աշքերը, նուբարը գրկեց նրան, ականջին մխիթարանքի խոսքեր փսփսաց: Ներս մտավ Կոապաշտ Նհոյի կինը, Կոապաշտ Վարսոն: Ներս մտավ՝ իր լայն փեշերի ու մինչև ոտքերն իջնող թումբանի հետ բերելով դրսի զովը: Ներս մտավ ու շքաշվելով տղամարդկանցից՝ կանչեց.

— Ծուռ Նհո, Կոապաշտ Նհո, աշքդ ի լուս, աստված քըզի ու ընձի մի թոռնիկ լե տվեց...

Նրանց երկրորդ հարսն էլ զավակ էր ունեցել, առաջին թոռան ծնունդից մեկ ու կես ամիս էլ շանցած:

— Աստված տվեց, թե Լենին տվեց, — կանչեց մեկը կատակով:

Վարսոն խոսքի տակ մնացող չէր:

— Աստված երկինքն է, Լենին լե՝ Ուռուսաստան: Շնորհք որ կա, իմ տղի շնորհքն է...:

Ապա դարձավ Նահապետին ու նուբարին.

— Զեր մանուկների կնունքն ընդունելի էղնի, վոշիկներ, ձեր մեկն հազար դառնա: Մի խնձորի ծառ լե բերեք մեր տուն, շուտ, շմոռնաք... Ընձի լե մի գինի տվեք, բարեմաղթություն էնիմ... Ծուռ Նհո, հորի՝ խոլոր կնայիս: Լենին բոլորին լե

ազատություն է բերեր, հորի՝ խոլոր կնայիս: Աշքդ ի լուս, քու
գերդաստան լե կցոջնա... Մի բաժակ լե տվեք, մեկ լե...

Վերցրեց երեք բաժակ, մեկը տվեց Անթառամին, երկրոր-
դը նուբարին ու մեկն էլ իրեն պահելով՝ խոսեց.

— Զեր աշք լե լուս, իմ աշք լե լուս: Խմինք մեր կենաց,
Անթառամի, նուբարի ու ծուռ Վարսոյի կենաց, որ պահպա-
նինք մեր տուն ու գերդաստան...

Մերունի Մովսեսը նայում էր նրանց, չկշկացնում էր թղթե-
հի քյահրուբարե հատիկները, գլուխն օրորում ուսերի վրա ու
շշնջում էր հիացած.

— Վա՞յ, կրակ չուտիս գու, Վարսո՛, կրա՞կ չուտիս...

Արդեն պատրաստվում էին ցրվել, երբ ներս մտավ սա-
սունցի Միրոն: Քիչ էր մնում գլուխը կպչի շեմափայտին: Հսկա
մահակը ձեռքին, առաջ եկավ ու ներողություն խնդրե-
լով, որ նահապետ ախպոր երեխաների կնունքին ուշացել է,
բոլորին հրավիրեց իր փոքր տղայի նշանդրեքին:

— Իմ հյուրն ի՞ք, իմ աշքերու վրեն տեղ ունիք...

Նոր աշքալուսանքի, նոր մաղթանքների խոսքեր եղան:

Ափրոն ու նահապետն ինչ-որ բաներ փսփսացին, ու Ափրոն
բաժակն առնելով, վեր կացավ, կանգնեց.

— Հարգելի ժողովուրդ, իրավունք տվեք երկու խոսք
ասեմ: Իմ մեծ ախպեր նահապետ երդում ի արեր, որ ամեն
նորածին երեխի համար մի խնձորի ծառ տնկի նրա դռան
առեջ: Պատվական երդում ի, և՛ աստծուն, և՛ մարդուն զու-
րեկան: Էսօրվանից նահապետ ուխտ կանի, որ ամեն նորա-
պսակների համար էլ երկու խնձորի ծառ տնկի նրանց տան
առաջ: Թող էս ուխտն էլ ընդունելի էլնի, ամեն: Ես էլ պար-
տական եմ, որ տնկիներ անպակաս անեմ... Տիրություն թող
անցյալ էլնի, ուրախություն՝ ներկա՛...

Ժիրայրն էր, թե Մովսեսը սկսեց ճշալ: Նուբարը վազեց
օրորոցի կողմը: Հյուրերը ցրվեցին: Ափրոն ու նահապետն էլ
գնացին սասունցի Միրոյի փոքր տղայի նշանդրեքին:

Նուբարն ու Անթառամը բարուրներից արձակեցին Ժիրայ-
րին ու Մովսեսին: Տունը հիմա լցվեց հարևան կանանցով:

— Ճիրայր ժիր տղա ի, — երեխային ձեռքերի վրա խա-

զացնելով էլի սկսեց երգել Անթառամը, — իր քուր ծավի աշ-քերով Ծովինարն ի, հեր Նահապետն ի, ջոշանց պետն ի, մեր Նուբարն ի, աստանվորի բարաբարն ի...

Վարսոն ուշադրությամբ նայում էր Անթառամին, ուշա-դրությամբ լսում էր նրա ինքնահնար խոսքն ու երգը:

Իրիկնադեմ էր արդեն, գյուղը լցվեց դաշտերից եկող կո-վերի բառաշով ու ոչխարների մայունով։ Անթառամը մնաց երեխաների մոտ, Նուբարը գնաց Մովսեսի բակը, նրանց հոտի հետ դաշտից եկող մաքիները կթելու։

Նահապետն ու Ափրոն Միրոյի տնից վերադարձան ուշ երե-կոյան։ Երկուսն էլ թեթև գինովցած։ Նահապետը քթի տակ գնդնում էր սիրած երգի եղանակը։ Նուբարը մտքում կրկնում էր խոսքերը։

Ես մի չոր ծառ էի,
Դու գարնան արե,
Քու սիրով ծաղկեցան
Իմ կյանքն ու տերե...

Ափրոն գրկում էր Նահապետին, Համբուրում էր նրա ճա-կատը ու խոսում էր՝ առանց մյուսներին միջոց տալու։

— Որ դու սաղ էլնես, առողջ և ուրախ, ես ուրիշ բախտա-վորություն չեմ ցանկանա, Անթառամ վկա ի։ Մեծ ախպեր դու ես, և մենք էլ քո ծառեն ենք։ Հրամանք տուր, և մենք կկա-տարենք, Նահապետ։ Մեկ էլ մի ցանկություն ունեմ՝ երնեկ էն օր, որ գանք ժիրայրի ու Ծովինարի հարսնիքին։ Էղ բախտն էլ որ աստված տվեց, դրանից հետո հարկ ի, որ մոռնանք էնոր արած վատություններ... Բայց Կոպապաշտ Նհոն լավ մարդ ի, Նահապետ, ես ծուռ մարդկերանց կսիրեմ, ճշմարիտ խոսք ծուռ մարդ կասի, խելոք մարդ չի ասի։ Եվ Մովսես նմանապես լավ մարդ ի, բայց շատ խելոք ի, իր խոսք շատ կշափի, կձեմի... է, որ կտավ շատ շափես, կպատովի։ Եվ բարեպաշտ քահանանե-քաց նմանապես չեմ սիրի, որովհետև աղոթքներից օգուտ շտի-սանք։ Շինականի մի ծուռ խոսք հազար աղոթք կարժե... տնա-վեր եղավ ժողովուրդ, հիմի արժանի ի, նոր տուն ու բոդն շի-նենք։ Մովքեր ու այգիներ անօրինաց ձեռք մնացին. զար-

դին, վառին, քանդին, ավիրին։ Հա՛րկ ի, որ նոր այգիներ ու պարտեզներ տնկենք։ Քանդել թշնամու բնությունն ի, շինել մեր պարտքն ի։ Աշխարհ այդպես ի ստեղծվեր, Նահապետ, ես ու դու վկա ենք, որ այդպես ի...

— Գինովցիր ես, Ափրո, — ասաց Անթառամը։

— Ճշմարիտ ի, գինովցիր եմ, — համաձայնեց Ափրոն, — և ծարավ եմ, Անթառամ, մի գավ ջուր բիրեք...

Գավը դրեց բերնին, կլկլացնելով խմեց։

Իսկ հիմի ժիրայրին ու Ծովինարին բիրեք պագենք, քնենք։ Ուշ ի, լուսուն կանուխ զարթնենք, լուսն ի բարին...»

Երեխաները քնել էին։ Ափրոն գնաց, կուցավ օրորոցների վրա, համբուրեց նրանց բարուրները։

— Երնեկ ժիրայրին ու Ծովինարին։ Մինչև մեծնան, աշխարհ կփոխվի, ատելություն կերթա, սեր կմնա...»

ԺԱ

Անցան մկրտությունների ու նշանդրեքների օրերը։ Դաշտային աշխատանքների ու հոգսերի մեջ թաղված՝ մարդիկ արդեն իրար շէին հանդիպում ոչ օդաներում, ոչ էլ գյուղամիջում։ Վաղ առավոտյան և արևմտոցին միայն գյուղը լցվում էր աղմուկով։ Ցերեկը լուռ էր նա, փողոցներում միայն երեխաներ ու տարեց կանայք էին երեսում։ Նահապետն ու Նուբարն էլ արշալույսից վերջալույս զբաղված էին լինում իրենց հողակտորի վրա։ Նուբարը երեխաների բարուրները տանում էր առվի ափը, դնում այնտեղ աճած միայնակ ուռենու տակ, որպեսզի և Նահապետին օգնի, եթե հարկ լինի, և՛ երեխաներին համնի, երբ արթնանան։

— Ապրեն, զորանան, ես էսպես խելոք երեխեք չեմ տեսեր, — ասում էր Նահապետը ուռենու տակ, թաղիքի վրա, բարուրների մեջ դրված ժիրայրին ու Ծովինարին նայելով։ Երեխաները մուշ-մուշ քնում էին և արթնանալիս էլ՝ հանգիստ նայում էին երկնքում լողացող սպիտակ ամպերին։

— Կարծես կհասկանան, որ խոնարհություն ու հնազան-

գություն առավել լավ են, քանց շարություն,— ավելացնում էր Նահապետը՝ թությունի տոպրակը հանելով,— երանի շմեռնեմ, մինչև տեսնեմ Ժիրայրի ու Շովինարի բախտավորություն։ Դրանից առավել ուրիշ խնդիրք շունեմ ո՛չ երկնքի, ոչ էլ երկրի թագավորներից։ Թող արքայություն ուրիշի տան, ընծի թողնեն, որ իմ զավակներաց բախտավորություն տիսնամ...

— Բավական ի մահվան մասին մտածենք, Նահապե՛տ,— ասում էր Նուբարը, — ինչքան մահ տիսա՛նք՝ բավական ի...

Նահապետը նայում էր Նուբարի շողացող դեմքին, կապույտ աշքերին, և մահվան երկյուղը հեռանում էր սրանից, հեռանում, գնում էր յոթը սարից ու յոթը ձորից այն կողմէ Խսկապես՝ ամեն օր Նուբարը փոխվում էր նրա աշքին։ Առաջին անգամ որ տեսավ, թվում էր թե մեջքը մի քիչ կորացած է։ Հիմա հասակն ուղիղ էր, սլացիկ։ Գեղեցիկ գլուխը շիկավուն մազերով, աշքերը վառ, դեմքը շողուն, նման էր նա նորապսակ կնոջ, որ դեռ առաջին երեխան էլ չէր ծնել։ Ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե նա ամուսին ու զավակներ է կորցրել, այրի է եղել, թե երկրորդ ամուսնությունից հետո կարող էր այսպես արթնանալ, ծաղկել։

— Շատ երկյուղ անողներու վրա աստված կբարկանա, Նահապետ, — ասում էր Նուբարը, երբ մենակ մնալով, հիշում էին անողորմ անցյալը.

— Ճշմարիտ ի, — համաձայնում էր Նահապետը, — ճշմարիտ ի, Նուբար...

Ու իր հոգու խորքում Նահապետը հպարտանում էր, որ Նուբարն այդքան խելոք կին է, ամեն բան հասկանում է ու զգուշանում է նոր փորձություններից։

Աշխատանքի դադարներին գնում, միասին նստում էին ուռենու տակ, երեխաների բարուրների կողքին։ Նահապետը երբեմն թիկնում էր ուռենու բնին ու երեխաների հետ նայում էր կապույտ, կապտակապույտ երկնքին, հայացքով հետևում էր նրա վրայով հանդարտիկ լողացող սպիտակ ամպիկներին, որ մեկ մարդու, մեկ զանազան կենդանիների ու թշունների կերպարանքներ էին ստանում։ Երբեմն երկնքով անցնում էին

կոռունկների երամներ, երբեմն լսում էր նրանց երգը անտեսանելի բարձունքներից ու աշքերը կիսախուփ արած, նրան թվում էր, թե Արտամետի իր այզում թիկնել է խնձորենիներից մեկի բնին, կոռունկները երգում են Վանա ծովի ափերի ճահճուտների վրայով անցնելիս:

— Բայց եթե երկիր երթալ էլնի՞ ի՞նչ կասես, Նուբար...

Նուբարի դեմքը կարմրում էր, աշքերը շովում էին: Վերցնում էր երեխաների բարուրները և դեմքը շրջում մի կողմ՝ նրանց կուրծք տալու: Նահապետի հարցը մնում էր անպատասխան:

— Նուերն արդեն կծաղկեն, Նահապետ, էսօր տեսիր ե՞ս, հարցնում էր այս անգամ նուբարը, խոսքը փոխելու համար,— էս աշուն պտուղ կուտա՞ն...

— Անպատճառ պիտի որ տան,— հաստատուն պատասխանում էր Նահապետը,— ելնեմ, երթամ մի քիչ էլ աշխատեմ...

Արեածագից առաջ տնից դուրս գալով, նա տուն էր մտնում ճրագվառոցին: Ամեն օր, թվում էր, թե այլևս ոչինչ չկա անելու հողի վրա: Մասերն աճում էին, բանջարները ծլում, մարգեր՝ հարթված, թմբերը՝ հարդարված էին: Ջուրը մոտ էր, առուն՝ լիքը, քանի որ Արագածի բարձր լանջերին դեռ ձյուն կար, հալվում ու առուներով իջնում էր ցած: Բայց հետևյալ օրը դարձյալ նոր գործեր էին բացվում: Վերջին անգամ ջրելուց հետո հողի վերին շերտը ամրանում, քարանում էր, պետք էր փխրեցնել, որ խոնավությունը շուտ լցնդի: Ջուրը շատ տեղերում մարգերը քանդել էր, պետք էր ուղղել: Բանջարների մեջ որումներ էին ծլել, պետք էր մի անգամ էլ քաղհանել, չահել խնձորենիների բողբոջների վրա մանրիկ բղոջներ էին երկում, պետք էր...

Ինչե՞ր ասես, որ պետք չէր լինում: Ու ոչինչ աննկատելի չէր մնում Նահապետի աշքերից: Նա ամեն ինչ տեսնում էր ժամանակին ու ամեն տունկի ու ծիլի հասնում էր՝ փրկելու նրանց կյանքը ու բուժելու նրանց վերքերը: Բանջարներն արդեն հողից բարձրանում էին վեր, կանաչ, երկարավուն տերեներ էին տալիս: Նա առաջին անգամ քաղում էր կոտեմն ու համե-

մը, լվանում էր առվակում, բերում էր տուն, աղ էր ցանում վրան, դնում հացի մեջ ու տալիս էր Նուբարին:

— Թաժա կոտեմ ի, առ նուբար արա, Նուբար, տես անո՞ւշ ի...

Նուբարը վերցնում էր կանաչի կեսը, կեսը թողնում էր նրան:

— Իսկապես, համով կանաչ ի:

— Արտամետի կոտեմին չի հասնի,— ասում էր Նուբար:

— Բայց անուշ ի:

— Է, լավ ի...

Շաբաթներ հետո, վաղ առավոտ բանջարանոցում պտույտ անելով, վերադառնում էր կնոջ մոտ՝ դեմքին ուրախ ժայռ:

— Առաջին խիարն ի, առ նուբար արա, Նուբար և ասա՝ անո՞ւշ ի...

Եթե երկուսն էին, Նուբարը մեկը թողնում էր նրան, եթե մի վարունգ էր լինում, կոտրում, կեսն ինքն էր ուտում ու խնդրում էր, որ կեսն էլ ինքը՝ նահապետը փորձի.

— Անուշ ի,— ասում էր Նուբարը ու, խորամանկ ժայռ խաղացնելով աշքերում՝ ավելացնում էր,— բայց ինչ կանես, որ Արտամետի խիարին չի հասնի...

Ու ծիծաղում էր:

— Հանա՞ք ի կանես, Նուբար: Ճշմարիտ, որ չի հասնի, բայց անուշ խիար ի, երթամ, մի հատ էլ գտնեմ բեցեմ քեզի...

— Բավական ի, նահապետ, թող պետնան:

— Պետ լավ չի, մանդրն ի անուշ...

Եվ դարձյալ գտնում, բերում էր Նուբարին բարալիկ, երկարավուն վարունգներ, ծաղիկը սուր ծայրերին, մանրիկ փշերով պատաժ:

Ամեն օր պարտեզն ու բանջարանոցը փոխվում էին, բանջարները դալար զոխեր էին արձակում, ծառերի վրա փոքրիկ, կլորակ սաղարթներ էին գոյանում, նոենիների բոցագույն ծաղիկները մեծանում էին, վարդի չոր թփերը, որ Ափրոն էր բերել տնկել, կանաչում էին, պայծառանում:

Ամեն օր փոխված էին լինում նաև երեխաները։ Նահապետն արդեն տարբերում էր նրանց, մանալանդ եթե իրար մոտ էին։ Ժիրայրի շեկլիկ հոնքերն ավելի խիտ էին, շրթունքները մի քիչ ավելի հաստիկ, ճակատը մի քիչ ավելի լայն և քիթն էլ ավելի երկարավուն։ Սովինարը լուսեղեն էր, Վանածովի սպիտակ փրփուրի պես, շրթունքները լեռան սունկի միջի վարդագույն փերթերի նման։ Աշքերի գույնը երկնքի՞ց էր առել, թե նուբարն էր պարզեցել։ Նահապետը շատ անգամ երկար, երկար նայում էր երեխաներին ու խոսում էր նրանց հետ իր մտքում. «Շուտ մեծացի, ժիրայր, որ քո հեր տիսնա քո ուժ ու շնորհք, քո ծաղիկ ու տերև, քո թուփ ու պտուղ։ Շուտ մեծացի, որ միսիթարանք էլնես քո հոր ու քո մոր, քո ազգին ու աշխարհին։ Դու էլ շուտ մեծացի, Սովինար, որ ծովի պես զով տաս, լուսնի պես լուս տաս երկրին, ուրախություն բերես քո հոր ու քո մոր սրտին»։

Նահապետը խոսում էր երեխաների հետ իր սրտի մեջ։ Չէր խոսում, այլ երգում էր հին, ծանոթ մի երգ, որ մոռացվել, կորել էր, ապա հայտնվել էր կրկին ու հնչում էր հիմա նրա հոգու խորին խորքերում, հնչում էր ու դառնում խոսք նրա մեջ, դառնում էր գովք ու հիացում։ Երգում էր նա իր մեջ, անձայն ու նայում էր երեխաներին։ Իսկ նրանք կարծես թե լսում էին, հասկանում ու ժպտում էին՝ հոր գեմքին նայելով։ Չերմ ժպտում էր մանավանդ Սովինարը ու, ձեռքերը բարուրից հանած՝ պարզում էր հոր գեմքին, քաշում էր նրա բեղերը։ Ժիրայրը զուսպ տղա էր, ամաշկոտ։ Հայացքը թեքում էր հոր հայացքից ու աշքերը խփում, երբ նահապետը երգում էր իր երգը նրա կրակե աշքերի մեջ։

— Նուբար, ժիրայր քեզի ավելի կնմանի, քանց Սովինար...

— Սովինար քեզի կնմանի։ Լավ, որ էղպես ի։ Աղջիկ որ հոր նմանի, բախտավոր ի։

— Որ տղան մոր նման ի՞...

— Նմանապես լավ ի։

— Սովինար անուշ կծիծաղի, ժիրայր կամշնա։ Հակառակ պիտի էլներ, նուբար։ Աղջիկ պիտի ամշկոտ էլներ։

— Հիմի դեռ նշան չանի, նահապետ, որ մեծանան, էն ժամանակ կերևա: Սովինար նազելի ի...

— Ժիրայրն էլ համեստ պիտի էլնի, նուբար, ես կկարծեմ, որ Ժիրայր պիտի առջնեկ Ժիրայրի բնություն առնի...

— Տի՛սնանք:

— Բայց պստիկ Ժիրայր ավելի սիրուն ի... Ժիրայրի՝ Ժիրայր, ...ծը՛ ...ծը՛ ...ծը՛ ծը՛...

Մանուկը ժապտաց օրորոցում ու գլուխը շուռ տվեց:

— Մերն ի, նուբարն ի,— շշնջաց նահապետը:

Այդպիսի գեպքերում մարդ ու կին, ամենազերմ խոսքերից հետո հանկարծ վախենալով՝ լռում էին: Վախենում էին, թե որևէ դժբախտություն չպայթի՝ իրենց գլխին, որպես պատիժ, որ իրենց այդքան բախտավոր են զգում: Վախենում էին ամենաուրախ պահերին, ինչպես մի անգամ կայծակից զարկ՝ վածը վախենում է նույնիսկ երկնքի նոսր ամպերից:

Այդ ժանր, շգիտակցված զգացմունքից նահապետն ազատվում էր աշխատանքի ժամերին:

...Մայիսից հետո Արագածից իջնող առվակի ջուրը պակասեց, իսկ վերեկից ցած սուրացող քամիներն ավելի ուժեղացան: Մատաղ խնձորենիները ճկվում, կուանում էին ու կրկին իրաները շտկում ցավով: Ուժեղ էին քամիները և պաղ: Նահապետը դրանցից պաշտպանվելու մասին չէր մտածել: Չէր մտածել նաև, թե ինչպես ոռոգի պարտեզն ու բանջարանոցը, երբ առուն նվազի: Անցյալ տարի առատ անձրկներ եկան, զրի պակաս չեղավ: Անցյալ տարի այսպիսի պաղ քամիներ չեկան սարի վերեկից:

— Ի՞նչ անենք, նուբար,— հարցրեց նահապետը, — Էսպես չէլնի, քամին ծառեր կփշացուցի...

— Զեմ գիտե, — ասաց նուբարն՝ ուսերը թոթվելով:

— Մի բան եմ մտածեր, բայց շատ դժվար ի, նուբար. կուզեմ քո կարծիք իմանամ...

— Ի՞նչ ես մտածեր:

— Հյուսիսի կողմից, որ պաղ քամիներ կուգան, երկեն մի պարիսպ շինեմ, պարտեզի էս զլխից էն գլուխ: Թարձրություն՝

Երկու հասակի շափի էն ժամանակ ծառերի կյանք կփրկենք: Բայց դժվար գործ ի, մենակ մարդու բան չի...

— Դու մենակ չես, նահապետ,— ասաց Նուբարը,— մենք շորս հոգի ենք: Դու, ես, Ժիրայր, Շովինար...

Նահապետը նայեց Նուբարին լայնացած աշքերով:

— Ճշմարիտ կասես, Նուբար: Ճշմարիտ ի, իմ մտքով չեր անցեր...

Մյուս օր առավոտ կանուխ, ավանակն առաջն արած, գնաց կափի: Երկու օր շարունակ կավ էր կրում գյուղի ներքեկի փլերից:

— Էդ ի՞նչ է կենիս, սանահեր Նահապե՛տ,— հարցրեց Մովսեսը երրորդ օրը,— ինչի՞ համար է էդ կավ...

Նահապետը բացատրեց: Արագածէց եկող պաղ քամիները ծառերը կշորացնեն, կամ չեն թողնի, որ նրանք արագ աճեն: Պետք է պարտեզի հյուսիսից պարիսպ դնել:

— Առանց քըզի տանջելու շկրնա՞ս ապրես, սանահե՛ր,— ասաց Մովսեսը գլուխն օրորելով:

Ինչ-որ գործով Նուբարի մոտ էր եկել Վարսոն: Լսելով Մովսեսի ու Նահապետի խոսակցությունը, նա էլ միջամտեց.

— Վոշիկ ախապեր Նահապետ, դու օղորթ որ մըզի կոապաշտի տեղ իս դրեր..

— Վարսենիկ քույրիկ, ձեզի կոապաշտի տեղ չեմ դրե՛ր...

— Որ մըզի կոապաշտի տեղ շդրեր իս, հորի՞ շըսիր, որ աշխատանք ունիս: Մեր սել մի օր քու համար աշխատեր, կկոտրե՞ր, եզների պճեղներ-կմաշվե՞ն: Հլա դու կուզիս, որ քու հետ ես խնամի՞ եղնեմ, իմ թոռնիկ Շուշիկ տամ քո Ժիրայրի՞ն: Ամոթ է, ամոթ, վոշիկներ էշով բեռ շկրին, հո դու եռլական շի՞ք...

— Մեր եզներու մեջք լե շկոտրի, սանահեր Նահապետ,— ասաց Մովսեսը,— տղերքին կըսիմ, որ կավ բերին, հլա քըզի լե օգնին, որ պարիսպ շինիս...

Երեկոյան Նահապետը Նուբարին ասում էր.

— Աշխարհք բարի մարդերով լիքն ի, մեղք ի, որ աստծոց գանգատ անենք...

— Ես գանգատավոր չեմ,— պատասխանեց Նուբարը:

— Ես նմանապես, — արձագանքեց Նահապետը:

Առավոտ շուտ քավոր Մովսեսի ու Կոռապաշտ Նհոյի սայլերն եկան կավ բերելու: Մինչև իրիկնադեմ ամեն մեկը երեք ոտք արեց: Նահապետի հողակտորի վրա շեկ կավահողից մի ամբողջ ամրոց գոյացավ: Հետաքրքրասեր գյուղացիները կրկին հավաքվեցին: Եկել էին նաև նախագահ Ղուկասն ու «կոմբշիչ, գրաբար» Հարությունը:

— Հիմի քու նպատակ ի՞նչ է, — հարցրեց Ղուկասը քմծիծաղով, — հիմի ի՞նչ կուզիս էնիս, անդադար հորոխպեր Նահապետ...

— Ինչ որ որոշեր ես, արա, մի հուսահատվի, հայրիկ, — խրախուսեց կոմբշիչ Հարությունը, — դու անտեղի գործ չես անի...

Նահապետը քանիերորդ անգամ լինելով, բացատրեց, թե ինչու է ուզում երկարավուն պարիսպ բարձրացնել իր հողաբաժնի հյուսիսային կողմից:

Թոլորին էլ խենթություն էր թվում արտամետցու այս նոր քայլը, բայց նրա երեսին չէին ծիծաղում, զսպում էին իրենց մինչև հեռանան: Նուբարը նկատում էր այդ ծիծաղը մարդկանց աշքերում, վիրավորվում էր ամուսնու համար, բայց շտեսնելու ու շնասկանալու էր տալիս. «Ծուռ սասունցի ու ծուռ մշեցի են, այգուց ու պարտեզից բան չեն հասկանա, մեղք շունեն», — մտածում էր նա: Մյուս օրը Նահապետն սկսեց պարսպի շինարարությունը: Դժվար գործ էր դա, իսկապես: Երկու հարյուր քայլ երկարությամբ, երկու մարդահասակ բարձրությամբ կավե պարիսպ դնելը կատակ բան չէր, ոչ էլ մի մարդու գործ:

Բահեր բերին, որտեղից որտեղ՝ երկաթե խառնոց գտան, Նահապետը ծեփիլ ճարեց, երկու տախտակ՝ երկու թիզ հեռավարությամբ կողք-կողքի ամրացրեց, արանքը առվակի նման հավասար տարածություն պահելով: Ու սկսեցին կավը շաղախել, լցնել տախտակների մեջ ու ծեփիլով ողորկել երեսը: Թամաշաշիների թիվն այդ օրն ավելի շատացավ: Նուբարը հին մի դուլլով շաղախ էր բերում, Նահապետը լցնում էր երկու տախտակների արանքը: Հետո օգնողներ հայտնվեցին,

քավոր Մովսեսի տղան հասկացավ, թե ինչպես պիտի պարիսպ դնել, վերցրեց սանահեր Նահապետի ձեռքից ծեփիշը: Նուբարի ձեռքից էլ դույլն առան, զահելներն սկսեցին շաղախ կրել:

Նահապետը ցույց էր տալիս, թե ինչպես պիտի անել, ու խրախուսում էր քավոր Մովսեսի տղային.

— Ապրե՞ս, Վրեժ, շուտ հասկացար գործի գաղտնիք, ապրե՞ս...

Մինչև երեկո երկարության կեսին հասցրին կավե պատը և այն էլ, մի թիզ բարձրության:

— Մի տարվա գործ է, սանահեր,— ասաց Մովսեսը:

— Զէ՛, քավոր Մովսես,— ասաց Նահապետը,— երկու ամսը վա մեջ կշինեմ կպրծնեմ...

— Երկու ամիս քու ձեռներ էդ ցեխի մե՞ջ պիտի էղնին...

— Զեռներ լվանալ հեշտ բան ի, քավոր...

Համարյա ամբողջ ամառն անցավ պարսպի շինարարության վրա: Օր օրի բարձրանում էր կավե պատը, օրական մի երեք մատ, երբեմն ավելի քիչ: Առաջին օրերի հետաքրքրվողներն արդեն կամ ձանձրացել գնացել էին, կամ իրենց սեփական գործերն ունենալով՝ այլևս ժամանակ չէին գտնում արտամետցու խենթություններով զվարճանալու: Շաղախն էլի նուբարն էր կրում, երեխաների բարուրները դնելով առվի ափին, միայնակ ուտենու տակ.

— Նուբար, դու կհասկանա՞ս, որ կծիծաղեն մեր վրա,— հարցրեց նա մի օր կնոջը:

— Դարդ մի՛ անի, Նահապետ,— ասաց Նուբարը,— որովհետև շեն հավատա քո գործի նպատակին:

— Դարդ շեմ անի,— մտածելով, ասաց Նահապետը,— հետո կտիսնան, կհավատան: Խսկ հիմի կմտածեն, թե էս մարդ խենթ ի, էսքան կտանցվի, կշարշարի իրեն: Զեն հասկանա, որ մի կարմիր խնձոր տամ ժիրայրի ձեռք, մի խնձոր՝ Ծովինարի, իմ համար մեյ մեկ աշխարք ի: Զեն հասկանա, որ շարշարանք ու տանջանք կյանք առավել կքաղցրացնին: Որ մեջքի վրա պառկես, աստղ համրես, երկնքից մանանա չի թափվի քո բերան: Իմ շարշարանք ու իմ տանջանք իմ համար վայելք

ի նուբար, որովհետև կշարչարվեմ ժիրայրի ու Շովինարի համար, քու համար, նուբար։ Մի երեք տարի էլ անցնի, կտիսնան, կհասկանան...

Դանդաղ, աննկատելի, բայց ամեն օր մի երեք մատ բարձրանում ու բարձրանում էր հում կավե պարիսպը։ Նույն օրերին նահապետը ժամանակ էր գտնում ջրելու ջահել խնձորենիներն ու վարունգի, ձմերուկի, սեխի մարգերը։ Ճիշտ է, բարձրագիր տեղ էր այդ գյուղը, բայց արևահայաց էր։ Իր մաշկի վրա անցյալ տարի չափելով վաղ գարնան, ամռան ու վաղ աշնան արևի ուժը, նահապետը համոզվեց, որ այստեղ ծառ մշակել չեն իմացել ու կարծում են, թե բացի ցորենից ու գարուց, այս լանջերն ուրիշ բերք չեն հասցնի։ Առավոտ շուտ մեկիկ-մեկիկ զննում էր ծառերը, նայում նրանց բներին ու տերևների գույնին, հուշիկ քայլերով անցնում էր մարգերի եզրերով, քաղում էր վարունգ, կոտեմ, համեմ, թարխուն։ Նուբարի հետ նստում էին ակուատի, հետո դարձյալ կապում էին գոգնոցն ու սկսում էր աշխատել պարսպի վրա։ Ով մի քանի օր չէր տեսնում նահապետի աշխատանքը, գալիս նկատում էր տարբերությունը, ով ամեն օր էր տեսնում, կարծում էր, թե պատը չի բարձրանում։

Արդեն օգոստոսն էր գալիս։ Հիմա պիտի երեար, թե ինչպես էին բռնել գարնանը տնկված խնձորենիները։ Իր պարտեզում ամեն ինչ կարգին էր։ Նահապետն ամեն օր ժամ էր գտնում՝ զնալ ստուգել նաև այն տնկիները, որ իր ձեռքով գարնանը տնկել էր նորածինների բակերում։ Մեծ մասը բռնել էին։ Կանաչիկ տերևները շողում էին արևի տակ, դալար ճյուղերը հանդարտիկ օրորվում էին, բները կանգնած էին մնում անշարժ։ Երկու-երեք տեղ միայն տնկիների տերեները կծկվում ու դեղնում էին, նշանակում էր, թե ծառերը չեն մեծանա, չեն ապրի։

— Վնաս չունի, — ասում էր նահապետը տանտերերին, — աշուն նոր, առավել լավ տնկիներ կդնեմ, սրանց արմատի մաղուկներ մեռեր են, կպատահի, վնաս չունի... Բայց, ինչպես կերեի, երեխաներ խաղացել են տնկու հետ, մի քիչ էլ

արմատներ շարժվել են հողի մեջ։ Վնաս չունի։ Բայց կխնդրեմ, որ զգույշ էլնեք...

Այդպիսի այցելությունից հետո վերադառնում էր պարսպի մոտ, կրկին ջուր էր լցնում մի քիչ շորացած շաղախի վրա ու շարունակում իր աշխատանքը։

Մի օր Կոապաշտ Նհոն ու Վարսոն եկան նրա մոտ, նստեցին կողքի թմբին ու սկսեցին խոսել Նահապետի ու Նուբարի հետ։ Իսկապես կարիք կա՞ր, որ Նահապետն այդքան շարշարվեր, այդքան իրեն տանջեր։ Այս կողմերի մարդիկ ասում են, որ պապից պապ այս գյուղում խնձոր ու նուռ շեն տեսել, սեխ ու ձմերուկ շեն ցանել։

— Վնաս չունի, — ասաց Նահապետը, — մեր թոռներ կուգան, կտեսնեն, որ իրենց պապեր խնձոր են հասցրեր և քաղցր եմիշ են կերեր էս հողից։ Դու մի կասկածի, Նհո ախպեր, Նահապետ մի բան գիտի, որ իրեն կտանջի, կշարշորի...

— Վոշիկ ես, ախպեր Նահապետ, մարդ քըզի շկրնա բան հասկցու, — ասաց Վարսոն։ Հակառակ՝ դո՛ւ մարդու խելքից-մտքից կհանիս։

— Զեր դուան ծառ վա՞տ ի, չի՞ մեծնա, — հարցրեց Նահապետը։

— Կմեծնա, — ասաց Նհոն, — բայց ուրեմն ե՞ս լե պիտի մի պատ դնիմ էդ ծառի առեջ...

— Է՞, լավ կէլնի, պատ կպաշտպանի ծառեր... Դեռ էլի պիտի քու տան դուռ ծառեր տնկենք, պետք ի մտածես այդ մասին։

— Քըզի լե խելքից պիտի հանե, Նհո, ելի՛, ելի՛ երթանք, — ծիծաղելով, ամուսնու թէկին խփելով՝ ասաց Վարսոն, — տեսնի՞ս նուբար լե ձեն շենե, իր մարդու կողմը կպահե...

— Հարկ ի, որ իմ կողմ պահի նուբար, — ասաց Նահապետը, մալայով ողորկացնելով պատին դրված նոր կավաշաղախը։

— Էդ թո՞ւղթ իս էրե, վոշիկ, որ խորոտ նուբար էդպես ծռեր է քու վրեն, գիշեր ու ցերեկ մի մատ քըզնե շհեռանա։

— Աշխարհքի վրեն ուրիշ ի՞նչ ունենք ես ու Նահապետ, քույրիկ Վարսոն, իմ հարստություն ու բախտն էն ի, էնոր հա-

ըրստություն ու բախտն էլ ես եմ: Ուրիշ բան չունենք: Մենք ենք, մեր երկու մատղաշ երեխնեք: Իրար կողքի որ չէլնենք՝ կդեղնե՞նք, կշորանանք...

— Վալա՛, թուղթ ին էրե ձեր վրեն,— շարունակեց Վարսոն, — էղպես սեր ես ո՛չ լսեր իմ, ո՛չ լէ տեսեր իմ...

— Հանաքչի կնիկ ես, Վարսո, — ասաց նուբարը, — ես էլ քեզ պես ուրախ, հանաքչի կնիկ չեմ տեսեր ու չեմ լսեր...

— Կիսանգարենք նահապետ ախպոր, — ասաց նօռն՝ ոտքի ելնելով, — կցանկամ, որ քու պարիսպ պինդ էղնի, հաստատ մնա, նահապետ ախպեր, թաքելոնի աշտարակի պես չփիի, հաջողությո՛ւն քըզի...

Օգոստոսն էլ էր անցնում, բայց դաշտում առավոտից երեկո մշուշ էր նստած լինում, շոգերը դեռ չէին անցնում: Իսկ Արագածի լանջի այդ գյուղում ո՛չ տապ էր, ո՛չ ցուրտ:

— Խնձորի եղանակ ի, խնձորի օդ ի, — ասում էր նահապետը:

Այդ օրերին անսպասելի կերպով գյուղում հայտնվեց նորայրը: Այս մի տարում հասակ էր նետել, դեմքին թուխ աղվամազի բարակ շերտ էր երեսում: Աշքերի մեջ զերմություն կար: Նահապետը գրկեց քրոջ որդուն, համբուրեց ու նայեց նրա աշքերին: Կարծես փոքրացած Անթառամն էր կանգնել նրա առաջ, այնքան նման էր տղային Անթառամն այդ հասակում և այնքան աղջկա նման է նորայրը հիմա՝ իր աշքերի ամոթիսած արտահայտությամբ:

— Մեծացեր ի իմ նորայր, ժուկ մ՝ էլ մնա՝ կարգելու ի...

Նորայրն ավելի ամաշեց: Ապա գրկեց ու համբուրեց նրան քեռու կինը, հարցուփորձ արեց մոր մասին:

— Լավ է, բարեկ էր անում...

— Իսկ հայրիկդ ինչպե՞ս ի, — հարցրեց քեռին:

— Նույնպես լավ է, բարեսում էր:

— Ապրե՞ս...

Նուբարը գրկեց բերեց Ժիրայրին ու Ծովինարին:

— Ասեք՝ բարով ես եկեր, նորայր, հազա՞ր բարի, մեր աշիկների վրա, մեր սրտիկների մեջ տեղ ունես...

Նուբարը երեխաների բերանով նորայրի վրա բարի գա-

լուստի անվերջ խոսքեր էր թափում, իսկ նորայրը նայում էր երեխաներին և տղային ու աղջկան չէր տարբերում իրարից...

— Ասա՝ բարով ես եկեր, նորայրիկ, մեր մեծ ախպեր, ասա՝ ճանշցի ընձի, ես պստիկ ժիրայրն եմ, էն էլ իմ քույրիկ Ծովինարն իւ: Ասա՝ բարով եկար, կարմիր սոլերով եկար, կանաչ սարերով եկար, դեղին կալերով եկար: Ասա՝ ինչպե՞ս ի հորքուր Անթառում, աղաջան Ափրոն, ասա՝ ես ու Ծովինար կցանկանանք, որ ողջ-առողջ էլնեն, ինոնց ձեռ կպագենք, ինոնց ծառեն ենք, ես ու Ծովինար...

Նորայրը նայում էր շեկլիկ երեխաներին, ժամանում էր, նրանք էլ էին ժամանում, մնջում էին աղավնիների նման:

— Տուր ես գրկեմ, քեռակին,— խնդրեց նորայրն ու վերցրեց երեխաներին նրա ձեռքից:

— Գնա, ուռենու տակ նստի, ճամփա ես եկեր, դադրեր ես,— ասաց քեռին:

Նորայրը երեխաներին տարավ ուռենու տակ:

Պարիսպը բարձրանում էր դանդաղ, բայց բարձրանում էր: Նորայրը երկու շաբաթ մնաց քեռու տանը: Օգնում էր նրան պարիսպն ավարտելու, աշխատում էր պարտեզում, երեխաներին գրկած գնում էր առվի ափով վերև, նստում ժայռերի տակ՝ տանից հետը բերած գրքերն էր կարդում: Թիշ էր խոսում: Միայն պատասխանում էր քեռու ու քեռակնոց հարցերին: Նրանց ամեն մի խոսքի վրա տեղից վեր էր թռչում՝ ջուր էր պետք, ջուր էր բերում, պետք էր ձմերուկ քաղել՝ նա հասածը ճանաշում էր:

— Նորայր, հիմա որ գնաս, առանց քեզի ինչպե՞ս ապրենք,— հարցրեց մի անգամ քեռին:

— Աստված պահի ժիրայրին ու Ծովինարին,— շփոթվելով այդ հարցից մեծավարի պատասխանեց նորայրը:

— Դու աստծուն կհավատա՞ս, տղա, դու կարդացվոր ես,
— ասաց քեռակինը:

— Որ դուք կհավատաք, ես էլ այդպես կասեմ...

— Ապրե՞ս, նորայր, ապրե՞ս,— հիացած կրկնում էր քեռին:

Պարիսպը վերջապես ավարտվեց սեպտեմբերի կեսերին,

Գյուղացիները կանգնում, նայում էին ու ժպտում:

— Երկու տուն կշիներ, որ էդքան աշխատեր: Մարդ չէ, գութնի եղ է:

— Գոմեց է, գոմե՛ց, եզն ի՞նչ է որ,— ավելացնում էր մյուսը, — որ ուզենա, փլեր կքանդե ու սարեր կկանգնեցու...

Գյուղը հիմա արդեն անվերապահ հիացած էր արտամետցի նահապետով, մանավանդ որ բոլոր հարևանները նրա հասցըցած վարունգի, ձմերուկի ու սեխի համը տեսան ու համոզվեցին, որ այս քարքարոտ հողերն էլ քաղցր պտուղներ են տալիս:

Աշնանը նոենիներից կախվել էին մեծ-մեծ պտուղներ: Քաղեցին, նուբարը դրեց դարմանով լի սակառների մեջ:

— Գիտե՞ս ինչ կմտածեմ, նահապետ: Որ դու նորածին երեխաներաց համար խնձոր տնկես, ես էլ ամեն մի տղացկան մոր նուռ կտանեմ...

— Արտամետի սովորություն ի, — ասաց նահապետը:

— Արծկեի սովորություն ի, — առարկեց նուբարը, — Արծկե տղացկանին նուռ կտանեին...

Նորայրի գնալուց հետո մի քանի օր նրա տեղը երևում էր, Հետո դարձյալ աշխատանքը կլանեց: Մոտենում էր ձմեռնամուտը: Նահապետը տնկիներ տարավ, տնկեց բոլոր այն տների առջև, որոնց ներսում ուշ գարնանը մանուկներ էին ծնվել և այն տների առջև, որից հենց այդ օրերին նորածինների ճիշեր էին լսվում:

Եկավ ձմեռը, սկսվեցին հարսանիքները, ծնվեցին նոր երեխաներ: Եվ բոլորն արդեն գիտեին, որ ամեն ծնվողի դուռ առաջ նահապետը մի խնձորի ծառ կտնկի, ամեն տղացկան կնկան էլ նուբարը մի նուռ կբերի, իսկ նորապսակների դուռ առաջ երկու խնձորենի կտնկի նահապետը:

Եկավ նոր գարունը: Ժիրայրն ու Ծովինարն արդեն քայլում էին, անուշ ժպտում ու կլկլալով ծիծաղում էին մեծերի երեսներին: Նահապետը ձմեռվա բոլոր նորածինների ու նորապսակների բակերում խնձորենիներ տնկեց, նուբարն իր պահած վերջին մի քանի նուռը տարավ երեխա բերած մայրերին:

Հիմա Արագածի լանջին ընկած այդ խճաշեն պատերով տների ու քարքարոտ շրջակայքի մեջ հեռվից ծառեր էին երևում, փոքրիկ, կանաչ պուրակներ՝ ժայռեղեն մերկության մեջ:

Նորապսակների ու նորածինների տների առաջ խնձորի ծառեր տնկելը դարձավ ծես, ավանդություն, դարձավ առած, օրհնանք ու երթեմն էլ անեծք՝ բարկացած մարդկանց բերանում:

— Ծլե՛ք, ծաղկե՛ք, զորանաք՝ նահապետի խնձորենու պես, — ասում էին նորապսակներին, — թող նահապետի արդար ձեռքով յոթ խնձորի ծառ տնկվի ձեր դռան առաջ, լա՛ո, անմահական պարտեզի արժանանաք...

— Ինչի՞ չկարգվիս, տղա՛, որ նահապետ ձեր դուռ լե խնձոր տնկե, — ասում էին ամուսնությունից խուսափող վախկուտ ջահելներին:

— Բալքի դու նահապետի խնձորներին շարժանանաս, — բարկացած ժամանակ անիծում էին ծույլ ու անկարգ տղաներին: Խոնարհ աղջիկների լավ վարքով հիացած, ասում էին: «Նուբար բալքի ջուխտ նուռ բերե քըզի»: Վատերին ասում էին՝ «Նուբարի նոռան համ բալքի շտեսնիս դու, աղջի, քու նման շար պտուղ շիտաս»:

Բայց օրհնանքներ ավելի շատ էին լսվում, քան անեծքներ, որովհետև բարի մարդիկ շատ էին Արագածի լանջի այդ գյուղում, իսկ շոր սրտերն էլ փափկում էին, իրենց գյուղի փոխվող, գեղեցկացող տեսքի նման:

Այդ խոսքերը լսում էին նահապետն ու նուբարը և ուրախ հայացքներով, անխոս նայում էին իրար:

Զմեռը երկարեց, բայց հեքիաթներն ու պատմությունները օդաներում չէին սպառվում: Նահապետին հիմա հրավիրում էին վերև փափուկ թաղիքի վրա նստելու և երբ նա էր խոսում երկրի հին-հին դեպքերից, բոլորը լուռ ականջ էին դնում: Միում էր ու պատմում, պատմում էր ու ծխում և տուն էր գալիս ուզ գիշերներին: Երեխաները քնած էին լինում խորունիքնով, իսկ նուբարն արթուն սպասում էր նրա գալուն ու ոտնաձայնից վեր էր կենում, բացում էր դուռը, քուրսու վրա հաց ու մածուն դրած:

Մի օր էլ նահապետը շուտ տուն եկավ ու շեմի վրա դեռ ոտ չդրած, դողացող ձայնով ասաց.

— Նուբար, դժբախտություն ի պատահեր, մեծ ի դժբախտություն...

Նուբարը վախեցավ:

— Լենին վախճանվեր ի, Նուբար... ափսո՞ս, հազա՞ր, հազա՞ր ափսոս...

Լուս նստեցին իրար կողքի: Նահապետը մինչև լույս ծխեց ու ծխեց:

Մի շաբաթ շարունակ օդաներում պապանձված նստում ու մտածում էին, թե ինչ պիտի լինի աշխարհի վիճակը Լենինի մահվանից հետո: Թուրքն էլի միտքը շփոխի՞, կոիվ չսկսի՞: Նախագահ Ղուկասն ու կոմբջիջ Հարությունը գալիս, պատմում էին, թե ինչպես, ճիշտ է, լենինը մեռել է, բայց նրա գործը առաջ կտանեն նրա ժառանգները, նրա ծրագիրը կհաղթի ամբողջ աշխարհում:

Նահապետն ինչ որ լսում, գալիս տանը պատմում էր Նուբարին:

— Ամբողջ աշխարհի բանվորներ, ռանզպարներ և տանջված մարդիկ ասեր են՝ «Վ որ լենինի երկրի վրա կոիվ գա, ինոր թախտից ցած կցցենք, լենին մեռեր ի, բայց լենինի ծրագիր պիտի հաղթի...»

Վերջապես այդ ծանր ձմեռն էլ անցավ: Գարունն անսովոր փարթամ եղավ: Բակերում շատացան խնձորենիները, անցյալ ու նախանցյալ տարիներին տնկածները ծաղկեցին, նորերը շիվեր արձակեցին ու տերեներ տվեցին: Զուրն առատ էր, Արագածից սուրում էին զով քամիներ :

Նահապետը դադար շուներ: Կավաշեն պարիսպը արդեն պաշտպանում էր նրա այգին, իսկ հիմա կավով ծեփում էր մեծ առվից դեպի իր այգին եկող առվի հատակը, որ չուր շկորշի, փիրեցնում էր հողը, այցելում ուրիշների բակերում դրած տնկիներին, պատվաստում էր հունտերից աճածները:

— Ինչպե՞ս են իմ սանիկներ,— կանչում էր հեռվից և բռլորը հասկանում էին, որ նրա «սանիկները» մատադ խնձորենիներն են:

Ամառը, մի օր հոգնած տուն մտավ՝ մի թաս թան խմելու; Նուբարը երեխաններին թախտի վրա նստեցրած՝ շոքել էր նրանց առաջ ու ծիծաղեցնում էր երկուսին էլ՝ խուտուտ անելով:

— Հայրիկ եկավ, եկավ ձեր հայրիկ,— ասաց Նուբարը նահապետին տեսնելով,— Ժիրայրիկ՝ ասա՛ հալիկ... հալիկ:

Ժիրայրը զարմացած նայում էր հորն ու մորը:

— Հա՛... լի՞կ,— հանկարծ զղգղալով արտասանեց Սովորը: Հայրն ու մայրը շուռ եկան նրա կողմը:

— Հա՛... լի՞կ...

Երկրորդ անգամ կրկնեց Սովորը: Եվ նույն վայրկյանին էլ կարծես հրաշք կատարվեց. Ժիրայրն էլ հորը նայելով՝ քրոջ չայնով կանչեց...

Ու ծիծաղեց, շուռ եկավ պատի կողմը:

Նահապետն ու Նուբարը նայեցին իրար: Նահապետի աշքերը լիքն էին արտասուրով: Աշքերը խփեց, դեմքը դրեց կնոջ ժնկներին ու լաց եղավ:

— Ի՞նչ պատահեց քեզի, Նահապետ,— անհանգստացած ասում էր Նուբարը, ձեռքերը դրած նահապետի սպիտակող գլխին,— հանդարտվի, Նահապետ, երեխեք քեզի կնայեն... Երեխաններն իսկապես լուռ նայում էին ծնողներին:

ԺԲ

— Ահա թե ում կյանքն ու բախտը հիշեցի՝ այս կաղնուն նայելով,— ասացի ընկերոջս այն օրը, թավ անտառում, կայծակնահար կաղնու ածխացած բնի մոտ՝ ավարտելով նահապետի կյանքի պատմությունը:

Ու ոտքի ելա:

Մառերի ստվերները երկարում էին, արդեն ընկել էին մերկ քացատներին ու ալպյան կանաչով ծածկված լեռնալանջին:

Կաղնու ածխացած բնի տակից բարձրացող դալար շիվերը կարծես հիմա ավելի մեծացան իմ աշքին: Վերջին անգամ շոշափեցի, փայփայեցի նրանց:

Արդեն իրիկնանում էր:

— Գնա՞նք, — ասաց ընկերաւ:

Քայլեցինք գեպի ամառանոցային քաղաքի հյուրանոցը: ուր մի շաբաթից ավելի էր, որ ապրում էինք իրար կողքի: Մայրաքաղաքից փախել էինք՝ այստեղ միասին պատմական մի աշխատություն գրելու:

Ընկերս մտախոհ քայլում էր՝ հայացքը լեռնագագաթ ներին:

Գեղեցիկ էր բնությունը՝ անդնդախոր, անտառապատ ձորը, որի հատակին հասնելով, հիմա երկնքի կապուտն էինք տեսնում միայն, մշտական գոշունները՝ լեռնային գետի, որի ափին նստելով, զգում էիր, թե ինչպես հանգստանում են մտավոր աշխատանքից գրգռված ներվերդ, ծաղիկներն ու փարթամ, համատարած կանաչը, որոնց բույրերը շնչում էինք ագահորեն, ամբողջ կրծքով:

Գեղեցիկ էին այդ ամենը:

Դուրս եկանք ձորից: Մեր դիմաց կարծես հարյուրավոր խարույկներ էին վառվում՝ հրացուքեր նետելով շուրջը: Վերջալույսի շողքերն էին ընկել ամառանոցային քաղաքի սպիտակ շենքերի լուսամուտներին:

— Բայց դու այնպես պատմեցիր, — խոսեց ընկերս, — ոյ կարծես թե միշտ եղել ես Նահապետի կողքին, նրա բոլոր վշտերի ու խնդությունների ժամանակ, լսել ես նրա ու նուբարի, Ավրոյի ու Անթառամի խոսակցությունները, Ավելի շուտ՝ դա վեպ էր, քան թե իրական պատմություն:

— Իրական պատմություն էր, — պատասխանեցի ես, — իրական պատմություն էր՝ վիպացած: Եղելության «մի մասը տեսել եմ ես, մի մասը լսել եմ ուրիշներից, մի մասն էլ երեվակայել եմ»: Ես այդ վիպացած պատմության գործող անձերից մեկն եմ, ճիշտ է, ամենահամեստ, ամենաաննկատելի անձը, բայց եղել եմ նրանց մեջ, նրանց հետ:

— Իսկ ո՞րն ես դու նրանցից:

— Ապա՝ կուահիր:

— Գուցե՝ նորայրը, քանի որ նորայր անունով պատանի կար:

— Ճիշտ է: Նույն Նորայրն եմ, Ափրոյի ու Անթառամի որդին, քո ընկերը, նույն ինքը՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Նորայր Թորոյանը: Արտամետցի Նահապետը իմ մորեղբայրն էր...

— Հետո՞:

— Ի՞նչ հետո:

— Հետո ի՞նչ եղավ Նահապետը: Պատմությունը հո այստեղ կանգ շառա՞վ:

— Պատմությունը կանգ չի առնում: Նա շարժվում է ամեն ակնթարթ, հոսող գետի նման, քանի դեռ ակունքը չի փակվել...

...Դրանից հետո ես եկա Երևան՝ սովորելու և քիչ էի հանդիպում քեռի Նահապետին ու նրա ընտանիքին, երկու, երեք տարին մի անգամ: Ու ամեն անգամ հազիվ էի ճանաշում Ժիրայրին ու Շովինարին, այնքան արագ էին մեծանում: Եվ ամեն անգամ անճանաշելի էր լինում Արագածի լանջին ընկած նրանց գյուղը: Փողոցներում ձկների վտառների պես վխտում էին երեխաները, բոլոր տների առջե և գյուղի շոշակայքում փարթամանում էին խնձորի այգիները: Գյուղը մեծանում էր, նոր մարդիկ էին հայտնվում, երեխաները մեծանում էին, ջահելները հասունանում: Միայն նուբարը չէր ծերանում: Ամեն անգամ գյուղ գնալիս տեսնուք էի նրան նույն սլացիկ հասակով, նույն հրագույն աշքերով, շողուն ճակատով, նույն տաք ժպիտը շուրթերին ու աշքերի մեջ: Շովինարը փոքրիկ նուբար էր, ժիրայրը, որ միշտ խենթանում էր ինձ տեսնելիս, փաթաթվում, համբուրում էր ու գյուղում մնացածս օրերին ոչ մի ըռպե չէր բաժանվում ինձնից, մեծանալով, փոխվում էր դեմքը, մորս ու ինձ էր նմանվում:

— Անթառամի ու նուբարի դեմ ի խաղցեր,— ասում էր քեռակին նուբարը:

Այդպես՝ ծնողներս ամեն տարի, իսկ ես նրանց հետ երկու երեք տարին մի անգամ այցելում էինք քեռի Նահապետին ու իր ընտանիքին: Մեր հանդիպումները տոներ և ուրախություններ էին: Զէ՞ որ մեր հին գավառումն է հորինվել հիմա արդեն մեծ տարածում գտած և մի քիչ փոփոխված երգը.

Մեր ջաղաց պատիկ-պատիկ,
Նման ես նոռան հատիկ,
Որ ես քեզի կտիսնամ՝
Համբարձում ի ու զատիկ...

Մերանում էր միայն քեռիսւ Մեջքը կորանում էր միշտ բեռ
կրած ուղտի մեջքի նման։ Դեմքին խոր կնճիռներ էին գոյա-
ցել։ Թեղերը, հոնքերն ու ճակատին թափվող սպիտակ մազե-
րը դեղնել էին ամեն րոպե ու անվերջ ծխելուց։

Անցնում ու անցնում էին տարիներն իրար ետևից։ Երբ
պատերազմն սկսվեց, ես աշխատում էի հանրային գրադա-
րանում ու գրում էի մի գիրք, հավատ չունենալով, թե կար-
ժանանա տպագրության։ «Դիմադրությունը Արծկեի գավա-
ռում՝ Արենում ու Բարկաթում»։ Գրքի աղբյուրը կենդանի
մարդկանց հիշողություններն էին, որ գրի էի առնում ես տա-
րիներ շարունակ։ Պիտի մի անգամ էլ գնայի քեռի նահապե-
տի մոտ, բայց չհաջողվեց։ Պայթեց պատերազմը։ Մի օդ հե-
տո ինձ բանակ տարան։ Ռազմաճակատում նամակ ստացա
Ժիրայրից։ Մանրամասն տեղեկություններ էր հաղորդում մեր
հարազատների մասին։ Քեռի նահապետը կոլտնտեսության
այգեպանն էր։ Ցնցվել էր պատերազմից։ «Օրվա ընթացքում
մեկ-երկու խոսք չի փոխանակում մարդկանց հետ, լուակյաց
է դարձել, զղային, ծխում է անվերջ։ Ինձ ճամփու դրեց լուր ու
անխոս, միայն վերջին պահին մի խոսք ասաց։ «Վախկոտ
չէնես, Ժիրայր, բայց քեզի պահի»...

Առաջին ու վերջին նամակն էր դա, որ ստանում էի Ժիրայ-
րից։ Մի քանի օր հետո կորցրի հարազատներիս, հարազատ
աշխարհը, ամեն կապ այդ աշխարհի հետ ու որևէ տեղեկու-
թյուն ստանալու հնարավորություն։ Գերի ընկա։ Կարիք չկա՝
պատմելու, թե ինչ հանգամանքներում։ Ինչքա՞ն եմ պատմել և
լսողները ծիծաղել են՝ չհավատալով ինձ։ Տեղափոխվում էի
ճամբարից ճամբար, երկրից երկրի։ Քառասունշորս թվակա-
նին փախա ճամբարից, Ֆրանսիայի նիմ քաղաքում միացա
հայ պարտիզանների խմբին։ Կովեցինք հայրենի եղերքներից
հեռու։ Հեռավոր այդ հողի վրա երկու անգամ արյուն թափե-
ցի, նոր ընկերներ գտա ու կորցրի։ Վերջապես քառասունհինգ

թվականի նոյեմբերին հասա տուն։ Վիպաշած պատմության Ափրոն չկար։ Մորս հետ նստեցինք նրա գերեզմանի մոտ։ Ես լուր էի, մայրս լաց էր լինում ու պատմում էր իմ սիրելի հոր, իմ առաջին ընկերոջ մասին։

— Որ սկ թուղթ եկավ, թե դու սպանվիր ես, կոտրվեր է՛ռ թուղթ գրողի ձեռք, որ չգրեր, — Ափրոն քուն ու դադար կորցուց։ Կընկներ սարեր, չոլեր, որ ես շտիսնամ իր հոգին ինչպես կտանչվի։ Մոր սիրտ ավելի փափուկ ի, չի դիմանա, բայց Ափրոն ավելի կոտրվեց։ Որ փոթորիկ կուգա, կաղնիներ կկոտրվեն, խոտ կպառկի գետնին։ Ես հազար անգամ ուշաթափվա, էլի ապրվա, Ափրոն շապրավ։ Իմ սիրտ ընծի կասեր։ «Համբերի, Անթառա՛մ, գուցե սուտ ի»...

Մի շաբաթ շարունակ մայրս պատմում էր, պատմում ու սիրտը դատարկել, թեթևացնել չէր կարողանում։ Հետո միասին գնացինք քեռի նահապետենց գյուղը։ Ժիրայրը ողջ էր։ Հեռավոր Արևելքի ինչ-որ հոսպիտալում պառկած էր, ճապոնացիների դեմ կովելիս ստացած վերքը բուժելու։

— Նահապետ սմբեր ի, շորացեր ի, կվախնամ կոտրվի, — ասում էր մայրս ախ ու վախով։

Իսկապես։ Քեռիս ուրվականի էր նման։ Գրկեց ինձ, գլուխս դրեց շոր կրծքին ու երկար ժամանակ բաց չէր թողնում։ Ու լաց եղավ։ Սոսկալի է ծերացած տղամարդու աշքերում արտասուր տեսնելը։

— Ուրախացի, մարդ, ինչի՝ լաց կէլնես, — ասաց քեռակին նուբարը, որը նույնպես ծերացել էր հիմա։ Մազերը սպիտակել էին, աշքերի փայլը չքացել էր, հասակը կարծես փոքրացել։ Կարծես նուբարը չէր դա, այլ իր մայրը, որ երկի այդպիսի տեսք էր ունեցել, իսկ նուբարը, ավելի ջահելացած, նրա կողքին կանգնել, ժպտում էր՝ Ծովինարին գրկած։ Դա ինքը Ծովինարն էր՝ իր նորածին աղջիկը գրկին։ Կողքին կանգնել էր թխաղեմ, միջահասակ, նիհարավուն մի երիտասարդ՝ զինվորի հնամաշ շորերով։ Նրա ամուսինն էր դա, սասունցի Միրոյի թոռը, անունը՝ Անդրանիկ։

Լաց, ծիծաղ, արտասուր ու ժպիտ խառնվեցին իրար։ Քեռի նահապետը բերեց ժիրայրի բոլոր նամակները ու

խնդրեց բարձրաձայն կարդամ: Կարդում էի: Հսում էին շատ անգամ կարդացված այդ նամակները և հուզումնալի բացականչություններ էին անում՝ մեկ մայրս, մեկ՝ քեռակին նուբարը:

— Մատաղ էլնեմ քո լեզվին, ժիրայր, ի՞նչ լեզու կթափի, — ասում էր մայրս հառաջելով:

— Նորայրին ի քաշեր՝ շատ կսիրեր իր հորքրոջ տղին, — ավելացնում էր քեռակին նուբարը, — մեռնեմ իրեն, իր հորքրոջ տղին, իր թղթին ու ղալամին, իր նամակին ու բարեվին...

Կարդացի համարյա բոլոր նամակները: Հետո նստեցինք հացի: Քեռիս ոչինչ չէր ուտում, միայն ծխում էր:

Հորս մասին ամբողջ օրվա ընթացքում շխոսեցինք:

— Ինչ էլեր, էլեր ի, Անթառամ, ետ չենք դարձնի, — ասաց քեռի նահապետը ուշ երեկոյան՝ դիմելով մորս: — Նորայրին հիմի պիտ կարգենք, որ քու տունն էլ լցվի, դարտակ շմնա... Արդեն երեսուներկու տարեկան ի, ուշ ի: Պատճառ էլնողի վիզ կոտրվի, ինչպես որ կոտրվեց...

— Թող ժիրայրն էլ բարով խերով տուն գա, էն ժամանակ որոշենք, — ասաց մայրս՝ հանգիստ, գործնական եղանակով: Թայց մի րոպե հետո գոգնոցի փեշը տարավ աշքերին ու հեկեկաց: Ու այդ ակնթարթին էլ բոլորս մեր հոգիների մեջ զգացինք մեծ մի դատարկություն: Դա կենսասեր, ուրախ, բոլորին միիթարող Ավիրոյի, իմ սիրելի հոր բացակայության ժանր զգացումն էր:

— Ինչպես շդիմացար, Ավիրո՛, — ասաց քեռի նահապետը՝ խոր հառաջելով, — ուրիշներին կապրեցներ՝ ինք շապավ... Երթա՛նք, երթանք դուրս, նորայր...

Միասին դուրս եկանք, երկար քայլեցինք խնձորենիների՝ գետնին թափված տերենների վրայով, ապա նստեցինք քսան տարի առաջ քեռի նահապետի շինած պարսպի տակ, շորացած տերեններին, արևի դիմաց: Արագածից մոնշունով ցած էր իշնում պաղ քամին ու բեկվում էր մեր թիկունքում՝ պարսպին կպշելով:

Հետո վեր կացանք, դանդաղ քայլելով գնացինք հանրային

այգիների կողմը: Քեռի նահապետը խոսում էր ամեն տեսակ կողմնակի բաների մասին, որ մոռացնել տա ինձ հորս կորուստը, բայց ես տեսնում էի, որ նա ինքը չի կարողանում ազատվել այդ ծանր զգացումից: Գյուղի ներքեկի ամբողջ քարքարոտ տարածությունը հիմա ծառերով էր պատաժ, մեծ մասը խնձորի ու ծիրանի ծառեր: Խնձորենիների կարմիր-գորշավուն, ծիրանիների մուգ կարմիր տերևները խշշում էին մեր ոտքերի տակ, հեռվում երևում էին Մասիսներն ու Հայկական պարի լեռները, օդը պարզ էր, զգացվում էր ձմռան շունչը: Երբեմն որևէ ծառի մոտ կանգ էր առնում քեռի նահապետը, նայում էր.

— Արտամետի տեսակն ի, էն կտերի շիվից ի, որ քավոր Հակոբն էր ուղարկեր, մեծացան, պատրուսեցի, տե՛ս, ինչ ծառեր են... Ես մեկն էլ դեղին բուրավետ ի, էն մեկ՝ կանաչ-ձմեռուկ ի, ճյուղքից քաղելու օրից մի տարի կապրի...

Այգում հանդիպեցինք միշին տարիքի մի մարդու.

— Բարով, սանահեր նահապետ, — բարեց նա քեռուն և ձեռքը պարզեց ինձ, — բարով տեսանք, նորայր...

Դեմքը ծանոթ էր, բայց չէի հիշում:

— Զե՞ս ճանչնա, նորայր, քավոր Վրեժն ի, քավոր Մովսեսի տղա Վրեժն ի...

— Բա՞րե, բա՞րե...

Ուզեցի հարցնել քավոր Մովսեսի առողջությունը, բայց վախեցա սխալվել: Յոթ տարուց ավելի էր, որ Արագածի լանջին ընկած այս գյուղում չէի եղել: Ո՞վ է ողջ, ո՞վ մեռած՝ չգիտեի, իսկ Մովսեսը չէ՝ որ ծեր էր:

— Իրիկուն երթանք քավոր Մովսեսի մոտ, — ասաց քեռի նահապետը, — քեզի որ տիսնա, շատ կուրախնա...

— Իսկ ինչպե՞ս է առողջությունը:

— Շնորհակալ ենք, լավ է, — պատասխանեց Վրեժը:

— Քանի տարեկան եղավ:

— Տեր-Ղուկասովի կովուն, կըսե, քսանհինգ տարեկան էր, ի՞նչքան կէղնի: Մեծ կոտորածին լե կըսե, քառասունից անցեր էր...

— Մոտ իննսուն, իննսուներկու տարեկան կլինի, — ասացի ես:

— Աստված տա հարիր թամամի, — ասաց քեռի նահապետը:

— Շնորհակալ ենք, սանահեր նահապետ, քըզի լե աստված երկար կյանք տա, — մաղթեց Վրեժը:

— Ապրե՞ս, քավոր Վրեժ...

Նստեցինք մի թմբի:

— Արևկող ի, խոնավություն շունի, — ասաց քեռի նահապետը:

Գրպանից հանեց թութունի տոպրակը, պարզեց քավոր Վրեժին: Փաթաթեցին: Սկսեցին ծխել: Վրեժը հարցնում էր, թե ինչ երկրներում եմ եղել, ինչ փորձություններ եմ տեսել: Հետո հաշվեց, թե իրենց գյուղից քանի հոգի չեն վերադարձել: Զոհվածների թիվը շորս տասնյակից անցնում է, քսանքսանհինգ հոգի էլ վերադարձել են, մեծ մասը վիրավորված, տասնչորս հոգուց էլ նամակ գալիս է, բայց իրենք դեռ չեն վերադառնում:

— Երեսուներկու գոհվածներ իմ սանիկներն են, — ասաց քեռի նահապետը՝ մտքում երկար հաշիվներ անելուց հետո, — նրանց ծնվելու օրերին իրենց դռներին խնձոր եմ տնկեր: Հիմի ամեն մեկի անունի հետ էդ խնձորներն են մնացել նրանց հիշատակի...

— Լավ հիշատակ է, խոսք շկա, — ասաց Վրեժը:

Այդ երիտասարդներին ես չէի հիշում: Պատանեկությանս օրերից իմ հիշողության մեջ մնացել էին այս գյուղի ծերերն ու հասուն տղամարդիկ:

— Ինչպե՞ս է ապրում Կուապաշտ Նհոն, — հարցրի ես՝ վախենալով, որ կարող են բացասական պատասխան տալ:

Այդպես էլ եղավ:

— Վախճանվեց, — հառաշանքով ասաց քեռի նահապետը, — մեծ տղեն էլ գոհվեց հայրենիքի համար, անուն Մարտիրոս էր, կհիշե՞ս: Ժիրայրի ու Ծովինարի ծնվելու օրերին Մարտիրոսին էլ աղջիկ ծնվեց, անուն Շուշիկ դրին: Հիմի Շուշիկ մեր հարսն ի, կսպասի ժիրայրին... Նհոյի փոքր տղեն

վերադարձավ պատերազմից, բայց երկու ոտով գնացեր էր, մի ոտով տուն եկավ: Դարձյալ միսիթարություն էր խեղճ Վարսոյի համար...

Ի՞նչ եղան նախագահ Ղուկասը, կոմբքիջ Հարությունը, Քեռի Նահապետը շնպասեց հարցի: Սկսեց պատմել ինձ ծանոթ ու անծանոթ ընտանիքների ճակատագրերի մասին: Ղուկասը հիմա էլ կոլտնտեսության նախագահն է, արդեն տասնհինգ տարի եղավ:

— Բայց խեղճի երկու տղեն էլ զոհվեր են հայրենիքի համար...

«Կոմբքիջ» Հարությունը հիմա շրջգործկոմի նախագահն է:

— Են էլ անբախտ մարդ ի: Առաջին, երկրորդ կնիկներ մեռան: Աղջիկ կարգվավ: Հիմի ինք, ճիշտ ի, մեծ պաշտոնյա փ, բայց մենակ ի մնացեր: Վա՛տ բան ի մենակություն...

Երկար էինք նստել այգում, պետք էր տուն գնալ:

— Համեցեք երթանք մեր տուն, սանահեր Նահապետ, — Հրավիրեց Վրեժը:

— Երիկուն կուգանք, — ասաց քեռիս:

Այդ րոպեին վազելով մեր կողմն էր գալիս Ծովինարը: Դեմքը կարմրել էր, աշքերի մեջ երշանկության ճառագայթ ներ կային: Պարզ էր, որ բարի լուր է բերել:

— Ասա, Ծովինար, ասա, իմ խորոտ աղջիկ, — ձայն տը վեց քեռի Նահապետը:

— Հեռագիր է եկել Ժիրայրից, հայրի՝ կ, Ժիրայրը գալիս է, — կանչեց Ծովինարը:

Ես տեսա, թե ինչպես կրակներ կայծկլտացին քեռի Նահապետի աշքերում, ինչպես սկսեց դողալ նա ամբողջ մարմնով:

— Ապրե՛ս, Ծովինա՛ր, ապրե՛ս..., Բեր քո հեր քո ճակատ պագի, բեր քո աշքեր պագեմ, որ էսպես ուրախցեր են, քո գլուխ պագեմ, որ էղպես խելոք ի...

Համբուրեց Ծովինարի գլուխը, ճակատը, աշքերը:

— Դե հիմի հեռագիր կարդա լսենք:

Ծովինարը կարդաց:

— Здоров скоро буду дома обнимая вас всех целую...

— Ի՞նչ ի կասի՞,— հարցրեց քեռին։ Թարգմանեցինք։ Շոյեց բեղերը, դատեր ձեռքից վերցրեց հեռագիրը։ Երկար ու հետաքրքրությամբ զննում էր։ Խնամքով ծալեց, դրեց գըրպանը...

— Երթանք մեր տուն, քավոր Վրեժ, քո սանամեր նուրարին ու սանահոր քուր Անթառամին աշքալուս կասես։ Դու գնա տուն, Ծովինար, մենք հիմի կուգանքք...

Ճանապարհին ծոցից հանեց հեռագիրը, պարզեց ինձ։

— Մեկ էլ կարդա, նորայրիկ, և թարգմանի, որ խոսքերւավ հիշեմ...

Կարդացի, թարգմանեցի։

— Առողջ եմ, շուտով կլինեմ տանը, բոլորիդ գրկում ու համբուրում եմ...

— Ապրե՞ս, Ժիրայր, և դու էլ ապրե՞ս, նորայր։ Ապրին ու զորանան գրողն էլ, կարդացողն էլ...

Տունը լիքն էր հարեաններով։ Քիչ հետո ամբողջ գյուղը թափվեց եկավ աշքալուսանք տալու Կանայք լաց էին լինում, փեշերով սրբելով իրենց արտասուները, տարեկից տղաներն ու աղջիկները բարձր խոսում, ծիծաղում էին, ծերունիները փառք էին տալիս աստծուն, որ այդքան բարեհոգի է, պահել պահպանել Ժիրայրի կյանքը։ Նուբարն իր ու Անթառամի արանքում, թախտի վրա նստեցրել էր Կուապաշտ Նհոյի թոռան՝ Ծուշիկին ու անընդհատ գրկում, համբուրում էր նրան։

— Քո բախտն ի, հարսո ջան, իմ սիվտա՛կ, հովտաց շուշան հարսիկ...

Աղջիկները ներս էին գալիս, գրկում ու համբուրում էին Ծուշիկին, հետո Ծովինարին, ապա մեծերին «աշքդ լույս» ասում։

— Ժիրայր մենակ ձեր ուրախություն չէ, խնամի վոշիկներ, — ասում էր այրիացած Վարսոն, — Ժիրայր բոլոր գեղականի ուրախությունն է։ Իմ ազիգ փեսեն որ կա, էլեկտրական լույս է, ճրագի պես մենակ իր տակ լույս շի տա, լույս կիտա բոլորին... Ա՞խ, ինչ ասեմ ձըզի, հիմի պիտի Կուապաշտ Նհոյն սաղ էղներ, որ քեֆ էներ, դուք ի՞նչ քեֆ էնող իք...

Աղջիկնե՞ր, ձեր ծամեր փետիմ, Հորի՝ խաղ շըսիք, էլ ո՞ր օրվա համար կպահիք ձեր ձեն...

Մինչև ուշ երեկո գալիս գնում էին գյուղացիները, շնորհավորում քեռի նահապետին ու նուբարին:

Կոլտնտեսության նախագահ Ղուկասը եկավ ու գարնանը ծնած մի գառ բերեց, որ մորթեն ժիրայրի վերադարձի օրը:

Տեսնելով ծերունի Ավոյին՝ Ղուկասը կատակեց.

— Քեռի Ավո, բավական է, մառազեր բեր տուր, պահեր իս Հողի մեջ, կփտի, ափսոս է...

— Թե որ էղներ, Հիմի փտեր էր,— պատասխանեց խնուսցի Ավոն,— քանակու տարի առաջ ըսի, որ չկա: Հիմի էլ պարտավոր իմ «Հկա» ըսիմ...

Լսողները ծիծաղեցին, աշքով արին իրար:

— Քարի պես պինդ իս, քեռի Ավո...

— Քարն ինչ է: Անձրևներ ու քամին զքար կմաշին...

Ավելի մեծ ծիծաղ պոռթկաց:

Ղուկասն էլ էր սպիտակել, նիհարել, բայց հայացքն առաջվա պես կենդանի էր, աշքերը՝ առաջվա պես խաղացկուն: Երբ բոլորը ցրվեցին, և մնացինք մենք, քեռի նահապետը մի անգամ էլ ծոցից հանեց հեռագիրը:

— Նորայր, դարձյալ կարդա, տես ո՞րտեղից ի հեռագիր տվեր, և թվական ո՞րն ի...

Իսկապես, ուրախությունից մոռացել էինք նայել, թե որտեղից և ե՞րբ է հեռագիրը հաղորդվել:

— Այսօր է ժիրայրը հեռագիր տվել Կրասնովոդսկ քաղաքից...

— Այսօ՞ր: Իսկ էդ քաղաք որտե՞ղ ի, հեռո՞ւ ի, մոտի՞կ ի...

— Կասպից ծովի ափին է, այնտեղից նավով կգա Բաքու, Բաքվից էլ՝ գնացքով այստեղ...

— Ինչքա՞ն կքաշի:

— Երեք, շատ-շատ՝ շորս օր:

— Ի՞նչ կասի: Ճշմարի՞տ: Քո սուրբ բերնին մեռնեմ, նորայր...

Ետ առավ հեռագիրը, խնամքով, երկյուղածությամբ ծալեց, ինչպես հին հմայիլ, ու կրկին դրեց ծոցը:

Երեք օր հետո Ժիրայրը եկավ: Ամբողջ գյուղը, մի գիրկ դառած, իր մեջ առավ նրան: Մեր, զահել, երեխա, կին, տղամարդ, գալիս էին տեսության ու գրկում, համբուրում էին: Իսկ իրենից կրտսերներին ինքն էր գրկում, ազ ձեռքով սեղմում էր նրանց իր կրծքին ու ամուր համբուրում էր ամեն մեկին: Ես առաջին րոպեից հասկացա, թե ինչո՞ւ շինելը գցել է ուսերին, չի հագել, ինչո՞ւ թեքերը դատարկ են: Զախ ձեռքը կորցրել էր, բայց մինչև այդ օրը թաքցրել էր ծնողներից: Նամակներում միշտ գրում էր, թե վերքը լավանում է: Ճիշտ է, բուժումը երկար տևեց, բայց լավանում է: Նույնիսկ ես, որ շատ բաներ էի տեսել, ցնցվեցի այդ դաժան նորությունից: Ժիրայրը, այդ քսաներկու տարեկան, գեղեցիկ, ցոլակն տղան պետք է որևէ պակաս ու թերի բան շունենար իր վրա: Քեռի Նահապետն ու Նուբարն ամենից ուշ տեսան այդ բանը: Քեռակին Նուբարն ուշաթափվեց: Նահապետը զլուխը կորցրեց: Ջուր էին ցանում Նուբարի դեմքին, տրորում էին քունքերը:

— Նուբա՞ր, արթնցի՞՝, Նուբա՞ր,— ձայն էր տալիս Նահապետը խեղճացած: Աստիճանաբար Նուբարն աշքերը բացեց: Նահապետը մի ձեռքով Ժիրայրին ու Շովինարին գրկած՝ շռքել էր նրա առաջ:

— Աստծուց գանգատավոր մի էլնի, Նուբար,— խոսում էր Նահապետը, — Ժիրայր քեզի կնայի, տե՞ս, Ժիրայրին խընալի...

— Մայրի՞կ, մայրի՞կ, ախար ես շե՞մ մեռել, մայրիկ զան: Ես կենդանի եմ, եկել եմ, ինչո՞ւ շես ուրախանում...

Վարսոն մեկ բարկանում, մեկ կատակի էր տալիս:

— Քոռ բուվ շի՞ս դու, վոշիկ խնամի Նուբար, քըզի կսիմ քոլ է, իմ փեսի սիրտ մի կոտրե, թե չէ իմ Ժիրայրին տնիեսակտանմ ու շթողնիմ, որ գաս տեսնիս... Բա իմ ու Շուշիկի շանքա՞ր է, որ էս վեց ամիս է լսեր ինք ու կդիմանա՞նք...

— Բավական է, մայրիկ, — կրկնում էր Ժիրայրը:

Գրկեց մորը, բարձրացրեց ոտքի:

— Դուրս գնանք, մայրիկ։ Դուանը հավաքվել են քեզ աշ-քալուսանք ասելու, դուրս գնանքու..

Ու աջ ձեռքով մորը գրկած, դուրս տարավ։ Դուան առաջ սեղան էր դրված, վրան հաց ու գինի։

— Աչքդ ի լուս, քավոր նահապետ։

— Աչքդ ի լուս, քավորկին նուբար։

— Նահապետ...

✓ — Նուբար...

Հուզված աջ ու ձախ էին նայում նահապետն ու նուբարը։ Իսկ բազմությունը նայում էր առնականացած, ամրացած ժիրայրին, որ քսաներկու տարեկան պատանի լինելով, երեսնամյա, եփված, փորձված տղամարդու տեսք ուներ։

Նույն այդ երեկոյան որոշվեց՝ մի շաբաթ հետո ժիրայրի հարսանիքն անել։ Քեռի նահապետն ասում էր, թե լավ է լուս ու մունջ հարսը տուն բերել, ժողովուրդը սպառ է, Ափրոյի մեռնելու տարին էլ դեռ չի լրացել, անհարմար է։ Եկել էր նաև քսվոր Մովսեսը, որ ծերությունից ցամաքել էր արդեն։ Նրա թուկացած ուսերն իրենց վրա փոքրիկ գլուխն արդեն պահել չէին կարողանում։ Գլուխն օրորվում էր, աչքերը հազիվ պըսպըղում էին մթնած խոռոչների մեջ։

— Աշխարհ սուգ լե կեղնի, հարսնիք լե, քավոր նահապետ, մեք կամք չէ, — ասաց նա ծերունական ձայնով, — լուս իջնի Ափրոյի հոգուն, Ափրոն ուրախություն կսիրեր, սուգ չէր սիրե։ Հարսանիք էնինք, թող ձեն երթա հասնի Ափրոյին, գերեզմանի մեջ սիրտ ուրինա...

— Ճշմարիտ կասի քավոր Մովսես, — համաձայնեց մայրս, — թող Ափրոն հարսանիքի ձեն լսի, իմանա, որ տղերք ողջ-առողջ վերադարձեր են։ Նորայրին էլ դեռ պիտի հարսնիք անենք..

— Թող քավոր Մովսեսի ու Անթառամի կամք էլնի, — համաձայնեց քեռի նահապետը, — ճիշտ կասեք, Ափրոն ուրախություն կսիրեր...

Հարսանիքն արինք բոլոր ավանդական ծեսերով, հիշելով Սասունի ու Արտամետի հարսանեկան բոլոր արարողությունները։ Մայրս բոլորին ստիպեց պարել, ինքն էլ ծափ ու «շա-

բաշ» էր տալիս: Բայց հարսանիքի երկրորդ օրը, երբ բոլորը ցրվեցին, ու մենք պառկեցինք քնելու, նա վերմակը քաշել էր գլխին ու լաց էր լինում, կարծելով, թե ես չեմ նկատում...

Քեռի նահապետը երկու խնձորենի տնկեց իր պարտեզում ժիրայրի ու Շուշիկի համար և երկու խնձորենի էլ գյուղի բարձրադիր թաղում, ուր երկու տղա երեխա էին ծնվել:

— Կասեն պատերազմներից ու կոտորածներից հետո միշտ տղաներ ավելի շատ կծնվեն, — ամենայն լրջությամբ ասում էր նա ու ավելացնում:

— Եվ բնական ի, և ուրախալի ի, որ այդպես ի...

Ինքն էր տնկիների համար փոսեր փորում, ինքն էր առաջին օրը ջրում ու մի անգամ էլ շնորհավորելով ծնողներին, վերադառնում էր տուն՝ աշխարհից ու մարդկանցից գոհ:

Հարսանիքից հետո հանկարծ անկողին ընկավ՝ վախեցնելով բոլորիս:

— Ի՞նչ պատահեց, քեզի, նահապետ, — տագնապով հարցնում էր նուբարը:

— Էղ ի՞նչ փորձանք էր, իմ աղա, իմ փաշա ախակը, — արձագանքում էր մայրս:

— Զեմ գիտե, — մրմնջում էր քեռիս, — գուցե շատ ուրախցանք, աստված բարկացավ: Որ կոտորվենք, չի բարկանա, որ կուրախանանք՝ կբարկանա, կպատժի...

Ես ու Ժիրայրը բժիշկ բերեցինք: Բժիշկը քննեց ու որոշեց տեղափոխել հիվանդանոց:

Նուբարն ու մայրս շոքերին խփելով, ախ ու վախ էին անում: Կուապաշտ Վարսոն բարկանում էր.

— Բոլ է, վախկոտ վոշիկներ, իմ խնամուն բան լե չէղնի, արդար է իմ խնամի նահապետ...

ԺԴ

...Մի շաբաթ շարունակ բոլորս տագնապի մեջ էինք քեռի նահապետի համար: Նրա հնարավոր մահը վաղահաս ու անժամանակ էր թվում մեզ, չնայած արդեն մոտենում էր իր

կյանքի ութ տասնամյակին: Ճմլվում էր մանավանդ ժիրայրի հոգին: Գիշեր-ցերեկ քուն չուներ, մի ոտք տանն էր, մեկը՝ հիվանդանոցում: Գալիս, նստում էր հոր մահմակալի մոտ, միակ ձեռքով հոր ճակատից ետ էր տալիս ծխելուց դեղնած մազերը. ստուգում էր զարկերակը, նայում էր աշքերի փայլին:

— Մի վախեցի, ժիրայր, մատաղ էլնիմ իմ տղին,— շշնչում էր քեռի նահապետը,— տե՛ս, նորայր շի վախնա, նորայր կտրիճ ի, սիրտ պինդ ի...

— Զեմ վախենում, հայրիկ,— ասում էր ժիրայրը,— միայն խնդրում եմ, գոնե քիչ ծխես, ախարշի՛ կարելի: Բժիշկն ասում է, որ թոքերդ սևացել են, շնչել շեն կարողանում, շի՛ կարելի, հայրիկ ջան...

— Հայրիկ մատաղ էլնի քեզի,— կրկին շշնչում էր քեռի նահապետը,— նորայր, դո՞ւ էլ բան ու գործ թողիր ես իմ պատճառով, իմ հոգին դուրս գա ձեզի համար...

— Մեր մասին դու մի մտածիր, քեռի,— ասում էի ես,— քո մասին մտածիր...

— Զէ, ձեր կյանքն ի կարեռը, իմ կյանք ես ապրա, անցավ: Լավ թե վատ, ես ապրա,— ասում էր նա, — բայց, ի-հարկե, ձեզնից շեմ թաքցնի, դեռ կուզեմ մի քիչ էլ մնամ այս աշխարհ, տեսնեմ ձեզի, ձեր ժառանգներ... Ուրիշ նպատակ շունեմ: Դու էլ կարգվես, նորայրիկ, Անթառամ ուրախանա, բարի լուր զանգի ձենի պես երթա հասնի Ափրոյի սուրբ հոգուն... Մի երկու տարի էլ մնամ ձեզ հետ, բավական ի: Հետո կերթամ Ափրոյի մոտ, կպատճեմ եղելություն...

Արդեն ապաքինվում էր: Ես ու ժիրայրն էլ ուրախ խոսելով, ծիծաղելով, ամեն օր իրիկնաղեմին գյուղ էինք վերադառնում, որ հետևյալ օրը դարձյալ գանք շրջանային կենտրոնի հիվանդանոցը՝ քեռի նահապետի մոտ: Ամբողջ գյուղը հետաքրքրվում էր նրա վիճակով, մեր միջոցով բարեներ ու բարի մաղթանքներ էին ուղարկում նրան: Երբ այդ բոլորը հայտնում էինք իրեն, դեմքը լուսավորվում, տրամադրությունը բացվում էր:

— Ինչպես մաքուր եկեր եմ աշխարհ, — ասում էր մեզ,

Էնպես էլ մաքուր խղճով պիտի երթամ, հավուր դատաստանին մեղք չեմ ունենա հոգուս վրա: Բայց ափսո՞ս, որ կյանք շուտ ի անցողական...

Մտածում, մտածում ու ավելացնում էր.

— Բարի գործեր կատարելու համար մարդուն տրված կյանք կարձ ի, շար գործերի համար՝ երկար ի: Ուրեմն աստված ինչպե՞ս պիտի կարգադրի, որ արդար էլնի...

Անվերջ խոսում, դատողություններ էր անում ու ծխում էր, ծխում և հազում էր, ամբողջ մարմնով ցնցվելով, խեղղվեցով: Սենյակում մենակ ինքն էր և լուսամուտներն էլ հաճախ բացում էինք, բայց էլի ծխի ամպեր էին կանգնած լինում իր գլխավերեռում:

Բուժող բժիշկը, ինքն էլ մոլի ծխող, բարկանում էր, սպառնում թութուն ու ծխախոտ շթողնել մոտը, բայց խղճահարվելով՝ կրկին վերադարձում էր. «Սիրտս կնվաղի, շեմ դիմանա,— ասում է ամեն անգամ աղաշանքով,— բացատրում էր մեզ բժիշկը,— այնքան խղճալի է դառնում այդ րոպեներին, որ մեղքս գալիս է»:

Մի օր էլ առավոտյան, բժիշկն ուրախ դիմավորեց մեզ՝ հիվանդանոցի մուտքի մոտ.

— Նորություն ասեմ ձեզ. համաձայնեց ծխելը թողնել...

— Ինչպե՞ս եղավ,— հարցրի ես:

Նույն հարցը կար նաև ժիրայրի հայացքում:

— Դնանք իմ սենյակը պատմեմ...

...Երեկոյան բժիշկը երկար նստած է մնում քեռի նահապետի մահճակալի մոտ, լսում է նրա պատմությունները Արտամետի այգիների, Վանա ծովի, իրենց երկրի օդի ու ջրի մասին, կորիվների ու կոտորածների, հայդուկների քաջության ու քաշերի նահատակության մասին: Նա հուզմունքով պատմում է, և բժիշկն էլ հուզմունքով լսում ու հարցեր է տալիս:

Բժիշկը մնում է նրա սենյակում մինչև կես գիշեր և երբ վեր է կենում, որ հրաժեշտ տա, քեռի նահապետը խնդրում է՝ մի րոպե սպասի:

— Կուզեմ, որ ճշմարիտ ասես ընձի, բժիշկ: Ես պիտի ապրե՞մ, թե պիտի մեռնեմ:

- Զեմ կարող ճշգրիտ ասել, — պատասխանում է բժիշկը, — չեմ իմանում:
- Որ բժիշկ չիմանա, ո՞վ պիտի իմանա...
 - Դու պիտի իմանաս, հայրիկ, — ասում է բժիշկը:
 - Ես ինչպե՞ս իմանամ:
 - Եթե ուզենաս, կապրես, չուզենաս՝ չես ապրի:
 - Այդպե՞ս ի:
 - Այդպես է, հայրիկ: Իսկ ինչո՞ւ ես այդքան ուզում ապրել, հայրիկ, չէ՞ որ արդեն յոթանասունյոթ տարեկան ես...
 - Շա՞տ ի:
 - Քիչ չի:
 - Բայց կուզեմ ապրեմ, որովհետեւ նպատակ ունեմ, — ասում է քեռի նահապետը:
 - Ո՞րն է նպատակդ. հայրիկ, հետաքրքրական է ինձ համար:
 - Իմ նպատա՞կ:
 - Այո:
 - Կուզեմ իմ տոհմ տիսնամ... իմ աշքով տիսնամ, համոզվեմ, որ իմ գերդաստան կմեծնա, կաճի, կբազմանա... Շատ բան չեմ խնդրե քեզնից, բժիշկ, երկու-իրեք տարվա կյանք բավական ի: Երկու-իրեք տարվա կյանք: Էղքանի արժանի չե՞մ...
- Բժիշկը հուզվում է այդպիսի խոսակցությունից.
- Արժանի ես, հայրիկ, արժանի ես հարյուր տարի ապրելու:
 - Հարիր շատ ի: Աստված ագահության համար կբարկանա: Երկու-իրեք տարին բավական ի: Ութ անգամ տաս տարի կելնի:
 - Շատ լավ, — ասում է բժիշկը, — արի որոշենք:
 - Ինչպե՞ս որոշենք, — հարցնում է հիվանդը:
 - Ուզում ես տեսնել ինչպես է տոհմդ մեծանո՞ւմ:
 - Այո՛:
 - Շա՞տ ես ուզում:
 - Ուրիշ նպատակ և ուխտ չունեմ:
 - Այդ դեպքում սլիտի կատարես իմ մի հրամանը, խոսք

տալի՞ս ես,— ասում է բժիշկը,— եթե այդ հրամանս կատարես, կապրես:

— Երդում կենեմ, պարտական կէլնեմ...

— Այդ գեպքում, հայրիկ, պիտի ծխելը թողնես: Եթե ծըխես, կմեռնես, եթե շծխես՝ կապրես:

Նահապետ քեռին երկար մտածում է, ապա վերմակի տակից հանում է թութունի տոպրակն ու ծխախոտը, հանձնում է բժշկին:

— Երդում՝ երդում ի...

Ու այդպես, քեռի նահապետը ծխելը թողել էր: Դա այնպիսի նորություն էր, որ թվում էր անհավատալի ու անհավանական:

— Հիմա հանգիստ քնած է,— ասաց բժշկը,— սպասենք մինչև արթնանա, միասին գնանք մոտը:

Ժիրայրը ուրախացած ու զարմացած նայում էր ինձ, ես՝ նրան: Զգիտեմ ինչու, ծխելը թողնելու լուրը համազոր էր նրան, թե ամեն վտանգ հեռացել է քեռի նահապետից, և նա մահվան շեմից վերադառնում է կյանք:

Ես տեսնում էի, թե ինչպես ազատ է շնչում ժիրայրը: Հայցքն ինչպես պայծառացավ, ինչ սիրով է նայում ագահությամբ իր ծխախոտի ծուխը կուլ տվող բժշկին:

Երկու ժամ հետո բժշկի հետ միասին, բարձրացանք քեռի նահապետի մոտ:

— Նորայր, ժիրայր, եկա՞ք,— հարցրեց մեզ մի քիչ ընկըճված,— ինչպե՞ս են Անթառամ, Նուբար, լա՞վ են: Շովինար, հարս Շուշիկ՝ լա՞վ են... Քավոր Մովսես լա՞վ ի: Երազ եմ տեսեր քավորոջ վրեն...

Մենք հավաստիացրինք, որ բոլորն էլ լավ են, իր վերադրին են սպասում:

— Է, որ կսպասեն, վերադառնամ...

Քեռի նահապետին մեքենայով բերինք տուն: Մի շաբաթ էլ տանը պառկեց: Բաժակ-բաժակի ետևից թեյ էր խմում, անվերջ խոսում էր, հիշում հին-հին գեպքեր, ամեն գիշեր երազներ էր տեսնում ու ոչինչ չէր մոռանում իր տեսած երազներից, պատմում էր բոլոր մանրամասնություններով:

— Էս գիշեր երազին Ափրոյին տեսա: Իր հետ բերեր էր Սերոբին, Հայրոյին, առջնեկ Ժիրայրին ու Հրայրին, Գևորգին, Անդրանիկին, Մանուշակին, Մուրադին, Սոսեին, Զեյրանին: Եկեր էր ու կկանչեր ընծի, կասեր՝ Նահապետ, բավական ի, արի մեր մոտ: Շատ աղաչեց, պաղատեց: Կուգամ, ասի, Ափրո, պիտի գամ, բայց նուբարին, նոր Ժիրայրին ու Ծովինարին ինչպես թողնեմ գամ, Անթառամ, Նորայր ի՞նչ կասեն... Ասի՝ շուտ ի, Ափրո՛, դեռ համբերեք, այստեղ դեռ նպատակ ունեմ... Զարմանալի բան ի, Ափրոն կիսեր, մյուսներ լուռ կմնային...

Մի օր էլ երեկոյան բոլորիս կանչեց իր մոտ, խնդրեց նստենք: Նստեցինք շուրջը: Թզբեհ էր բաշում ու մտածում ասելիքը: Վերջապես խոսեց:

— Զեզի հավաքեր եմ, որ խորհուրդ անենք, Նորայրի հարց որոշենք: Նորայր պիտի մեր կամք կատարի: Իրավունք շունի մեզի հակառակ երթա նորայր: Ի՞նչ կասես, Անթառամ: Որ Նորայր մեր խոնարհ խնդիրք շկատարի, ես իրավունք շունեմ հրաման տամ Նորայրին:

— Իրավունք ունես, իմ պատվական ախատեր, Նորայր քո ծառեն ի: Ափրոյի տղեն ի նորայրը, իմ զավակն ի, ուրեմն՝ քո խոսք պիտի հրաման ու օրենք էլնի նորայրի համար:

— Դո՞ւ ինչ կասես, Նորայր...

— Ասա, սիրելի քեռի, ինչ որ ցանկանաս, կկատարվի, — ասացի ես:

— Կկատարվի՞:

— Այո՛:

— Շատ կինդրեմ և կհրամայեմ քեզի, որ կարգվես, Նորայր: Ուրիշ խնդիրք շունեմ:

— Շատ լավ, սիրելի քեռի:

— Ե՞րբ պիտի կատարես:

— Շուտո՛վ, շուտո՛վ...

— Բայց ես պիտի իմանամ թե երբ: Ես քո համար պիտի իմ ձեռքով խնձոր տնկեմ: Շուտ պիտի կատարես իմ ցանկություն, թե չէ կմեռնեմ, չեմ տիսնա, քո խիղճ քեզի կտանջիւ

Եվ վերջապես, էն աշխարհ որ երթամ, ի՞նչ ասեմ Ափրոյին։
Նուտ պիտի անես, ես երկու-իրեք տարու ժամանակ ունեմ։

— Ինչո՞ւ երկու-երեք տարի, — Հարցրեց մայրս։

— Որոշված ի, Անթառամ, ուստի ի, Նուբարին պատմեր եմ...

Տանջվում, տառապում էր Ժիսելը թողնելուց, անընդհատ խոսում էր, առանց միջոց տալու՝ ուտելու, խմելու բաներ էր ուզում և զղզում էր, որ նեղություն է տալիս Հարազատներին։

— Իմ հոգին դուրս գա, Նուբար, շատ կշարշրվե՞ս, — ասում էր կնոջը, ապա դիմում մորս, — Անթառամ, փլերի մոտի մեր պստիկ այգին քո մի՞տն ի՛: Կհիշե՞ս, որ ճյուղք ջարդվեց, դու ընկար փլի տակ, քո ծոց լիք խնձոր։ Որ ես շգայի, հող կթափեր քո վրեն, կմնայիր էնտեղ՝ Եթեկ գիշեր էդ դեպք տեսա երազի մեջ։ Դու էն ժամանակվա պստիկ աղջիկն էիր, ես էլ նոր բեղեր բուսած տղա, դեռ աշխարհիք շէինք գտեր և չէինք կորցուցեր։ Քո ճակատեն արուն կուգար, գրկեցի քեզի, բերեցի տուն, կհիշե՞ս, Անթառամ...

Ասում էր, խոսում, մի կողմից մյուսի վրա էր շուռ գալիս, մեկին սառը զրի էր ուղարկում, մյուսին՝ նուռ կամ խնձոր բերելու, մեկ ժիրայրին ու Շուշիկին էր կանչում, նստեցնոամ իր կողքին ու երկար նայում էր նրանց, զննում։

— Իմ հարա խորոտ ի, այնպես չի՞։ Անթառամ...

— Խորոտ ի մեր հարս, նահապետ ջան, խորոտ ի, Գնազանդ ի, խոնարհ ի, — պատասխանում էր մայրս։

— Նուբարի հավնածն իւ...

Այդ խոսքերից շփոթվում, կարմրում էր հարս Շուշիկը։

— Իսկ ժիրայրի ճակատ, աշքեր մեր մեծ ախպեր Սերոբի ճակտին ու աշքերին նման չի՞, Անթառամ։ Լավ քննի՛ կտիսնա՛ս, Կհիշե՞ս, Անթառամ, որ սասնա Գնորդի նահատակվելուց հետո Սերոբ գիշեր եկավ տուն, ինչպես կուլար...

— Կհիշեմ, շատ լավ՝ Կհիշեմ, մատա՛ղ էլնեմ իմ ախպոր...

Մենք հասկանում էինք, որ Ճիգեր է գործ զնում հաղթելու Ժխելու պահանջին։ Վաթսուն տարի Ժխել էր, Հաճախ զօր ու գիշեր, բոլոր դժբախտությունների տարիներին, բոլոր ուրա-

խությունների օրերին և հիմա թողել էր մի երկու տարի ապրելու համար: Ու տանջվում էր, և ոչ մի ակնարկ չէր անում այդ մասին: Մենք էլ շհասկանալու էինք տալիս: Երբեմն դուրս էինք գնում, որ մենակ մնա քեռակին նուրբարի հետ: Տեսնում ու հասկանում էինք, որ երբեմն ուզում են մենակ մնալ իրար հետ: Ու հետո հարցնում էինք, թե՝ ի՞նչ էր ասում:

Քեռակինը պատմում էր.

— Կասի՝ նուրբար, հավատով խոստովանի, ընձնե գանգատ շունե՞ս: Գուցե մի բան մոռացիր եմ, մի բան թերացիր եմ, ասա, որ իմանամ, հիշեմ, խոստովանեմ, մեղք շմնա հոգու վրա: Կասեմ՝ էղպես բաներ մի խոսի, նահապետ, ոչ մի բան չես մոռցեր, չես թերացեր: Կասեմ մոխիր էլ դառնանք, ես ու դու, էլի իրարու կտաքացնենք, կայծեր կպահենք մեր մեջ իրարու համար: Կասի՝ շնորհակալ եմ, նուրբար, որ այդպես մաքուր հոգի ունես: Նահապետ ինչքան կհալիվորնա, էնքան կծոփ, կքաղցրնա... Բայց ինչ անենք, խեղճ ի, կվառվի առանց թութունի:

✓ — Վնաս շունի, — ասում էր մայրս, — ուխտ ի արեր, թողիր ուխտ շխախտի, մեղք ի...

Արդեն երկու շաբաթը լրանում էր, որ չէր ծխում: Թեղերն ու ճակատին թափվող մազերը սպիտակում էին, ազատվելով թութունի ծխի դեղնությունից: Դեմքին գույն էր գալիս:

Այցելողներին խնդրում էինք, որ նրա ներկայությամբ չծխեն: Այդ պատճառով էլ նրանք գալիս, մի քիչ նստում էին ու շուտ գնում: Մի անգամ միայն քեռի նահապետը հիշեց ծխելու մասին: Եկել էր նրա մոտ քավոր Մովսեսը: Կես ժամ էլ շնուրեց կողքին, ինչ-որ պատճառ գտնելով՝ գնաց.

— Քավոր Մովսես շղիմացավ, — ասաց նա ժպտալով, — շղիմացավ գնաց, որ ծխի...

Մենք շսելու տվյալնք նրա այդ խոսքը: Լոեց: Քիչ հետո ավելացրեց.

— Բայց միևնույն ի, ես ուխտ եմ արեր, իմ ուխտ շեմ խախտի...

Գյուղում ոչ ոք չէր հավատում, թե նահապետը կկարողանա ծխելը թողնել: Պատերի տակ արևկող անելով՝ հաշվում

էին, թե վաթսուն-վաթսունհինք տարում քանի փութ թութուն կծխի մի մարդը, այն էլ նահապետի պես ծխող մարդը, որի մականունը մի ժամանակ, «Թունդիր նահապետ» էին դրել, երբ նոր էր եկել հաստատվել Արագածի լանջի այս գյուղում:

— Զէ՛, ես չեմ հավատա, չկրնա, — ասում էր մեկը:

— Ես լե, — համաձայնում էր երկրորդը:

— Կամքից է, — միշտամտում էր մի ուրիշը:

— Էղպես կամք ես շտեսեր իմ, — առարկում էր առաջին թերահավատը:

Մի օր էլ այդպես վիճելիս են լինում նրանք: Ու հանկարծ տեսնում են, որ քեզի նահապետը Ժիրայրի ու ինձ հետ գալիս է գյուղամեջ: Քեզիս ոտքի էր կանգնել արդեն, ես ու Ժիրայրը որոշել էինք նրան մարդկանց մեջ տանել, որ մի քիչ տրամադրությունը բացվի: Մեզ տեսնելով, առաջին թերահավատը, որին գյուղում ճանաչում էին Զար էֆենդի անունով, որովհետև սիրում էր «կպչողական» խոսք ասել մարդկանց և խոսելիս էլ սիրում էր թուրքերեն «Էֆենդըմա սոյլեհիմ» արտահայտությամբ սկսել իր պատմությունները, պայմանավորվում է զրուցակիցների հետ, թե Հիմի կփորձի նահապետի կամքը:

— Ամոթ է, էֆենդի, — ասում են նրան, իսկ նա համառում է, ուզում է հաստատել, որ չկա այնպիսի կամք, որ ծխող մարդուն օգնի ծխելը թողնելու:

Մենք մոտեցանք, բարեկեցինք: Խոնարհությամբ պատասխանեցին մեր բարեկին, հարցրին քեզի նահապետի առողջությունը:

— Դուք բոլորով որ լավ էլնիք, ես կապրեմ, — ասաց քեզիս, — դուք երիտասարդ եք, ավելի պետքական եք, պահեք ձեզի...

Զար էֆենդին մոտեցավ, ձեռք տվեց: Բոլորից ավելի հարգալիր նա էր խոսում քեզի նահապետի հետ, հետաքրքրվում էր նրա առողջական վիճակով, ավելի կարեկից ցույց տալով իրեն, քան մյուսները: Նստոտեցին պատի տակ: Նա նստեց ուղիղ քեզի նահապետի կողքին ու հանեց ծխախոտի տուփը, բացեց ուղիղ քեզի նահապետի աշքերի առաջ: Քեզի նահա-

պետը նկատեց մեր հուզմունքը, հանգիստ ժպիտով նայեց մեզ ու շշնչաց.

— Հանգիստ եղեք...

Ու ձեռքը պարզեց այդ մարդու թութունի տուփին.

— Կարելի՞ ի, Սմբատուս...

Պատի տակ հավաքվածները վախեցած իրար նայեցին: Կարծես մի վատ բան, մի դժբախտություն պիտի կատարվեր: Նա տուփը պարզեց քեռի նահապետին:

— Հալբաթ որ կարելի է:

Քեռի նահապետը տուփը վերցրեց նրա ձեռքից, բացեց: Հոտ քաշեց թութունից ու շշնչաց:

— Ուզանի գեղին, պատվական թութուն ի...

Ու դանդաղ, անշտապ փաթաթեց մի ծգարա, լեզվով բարակ թուղթը թրցեց, եզրերը միացրեց: Գեղեցիկ գլանակը պատրաստ էր արդեն:

Բոլորս շունջներս պահած՝ սպասում էինք:

Քեռի նահապետը նայեց իր փաթաթած ծգարային, ժըպտաց ու պարզեց թութունի տիրոջը.

— Հրամեցեք, ծխի, էֆենդի, — ժպտաց ու ավելացրեց, — լավ չէ, որ շար սիրտ ունիս, Սմբատ...

Զար էֆենդին շփոթվեց: Բոլորն ազատ շունչ քաշեցին: Մեկը՝ մի ջլապինդ գյուղացի, որ ինչպես իմացա, խնուսցի Ավոյի տղան էր՝ սպառնալի դեմքով դիմեց Զար էֆենդուն.

— Շուտ հեռացի էստեղեն, թե չէ քու քիթ ու մոռով կշարդիմ...

Զար էֆենդին լուռ, համր, սողալով հեռացավ:

Դա առաջին կոփվն էր մարդկանց մեջ, որ ես տեսա Արագածի լանջի այն գյուղում: Եվ վերջինը եղավ:

Այդ օրվանից հետո քեռի նահապետը եթե նստում էր զրուցի գյուղամիջում, օդաներում, և եթե նրա հարեանները հանում էին ծխախոտի տուփերը, վերցնում, հոտոտում էր թութունը, ծգարա էր փաթաթում ու հրամցնում տիրոջը.

— Հրամեցեք, ծխիս...

Դա դարձել էր սովորություն ու հաճույք նրա համար: Երբ հարցնում էին, թե ինչպես ծխելը թողեց, ինչպես է դիմա-

նում, ինչպես է դիմադրում ծխելու պահանջին, կարճ պատասխան էր տալիս:

— Ուխտ եմ արեր, նպատակ ունեմ...

Վ. Ա. Խ Ճ Ա. Ն

...Մուլին արդեն գրկում էր լեռներն ու ձորերը, եթք մենք թավ անտառից ամառանոցային քաղաքի մեր հյուրանոցը հասանք: Արբել էինք մաքուր օդից, լեռնային զեփյուռի ալիքները շնչելուց: Ներս մտանք մեր սենյակն ու մեկնվեցինք մահճակալներին:

Երկար ժամանակ լուր մտորում էինք երկուսս էլ:

— Գիտե՞ս ինչ, նորայր,— սկսեց ընկերս,— քո պատկերացրած մարդիկ ու նրանց աշխարհն անծանոթ են ինձ, անծանոթ են ինձ նրանց բարքերն ու բարբառները, նրանց կենցաղն ու հարաբերությունները: Ես ծնվել ու մեծացել եմ թաքվում և քիչ եմ տեսել ու լսել Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի: Միայն կարդացել եմ և այն էլ շատ քիչ բան, բայց քո այսօրվա պատմածը հուզեց ինձ: Իրական վեպ է դա, վիպացած իրականություն՝ ինչպես դու ես ասում, միանույն է, հուզում է ինձ, և ես զգում եմ, որ դու դեռ չես ավարտել այն: Պատմիր խնդրում եմ, ի՞նչ եղավ հետո, պատմիր վեպիդ վախճանը...

Ես վեր կացա, լվացվեցի, բացեցի սենյակի լուսամուտները, հանգըրի էլեկտրական լուզուր: Արևելյան լուսամուտից ներս ընկավ կիսալուսինը, երևացին դիմացի անտառապատ լեռնալանջերը՝ կաթնագույն լուզով ողողված: Երկար կանգնած մնացի լուսամուտի առաջ, մտացրիվ նայելով հստակ երկընքով խաղաղ լողացող լուսնին, լեռների ուրվագծերին: Նայում էի այդ պատկերներին ու տեսնում էի քեռի նահապետի ծերացած, բայց հավատավորի զերմեռանդ դեմքը ու լսում էի նրա վերջին շշունջները...

...Ես եկա երևան: Աշխատանքի ընդունվեցի պետական համալսարանում, բնակարան ստացա, մորս բերի ինձ մոտ,

Հետո ամուսնացաւ Այդ ամենը կատարվեց մի ամբարվա ընթացքում։ Մորս ու հարսնացուիս հետ գնացինք Արագածի լանջի այն գյուղը, քեռի նահապետին ու քեռակին նուբարին ներկայանալու նրանք չերմ հավանություն տվին։ Քեռի նահապետը հարցրեց կնոշս անունը։

— Անունս Գայանե է, — պատասխանեց կինս։

— Լավ անուն ի, սուրբ կույսի անուն ի, — գոհ, ժպտալով ասաց քեռի նահապետն ու դեմքը շրջեց մորս կողմը, — մեր աշքն ի լույս, Անթառամ, էս հարսն էլ խորոտ ի...

— Ես շատ գոհ եմ իմ հարսեն, — ասաց մայրս, — մանավանդ որ նորայր սրտով սիրեր ի...

— Նորայրի սիրտ ճշմարիտ սիրտ ի, չի սխալվի, — ասաց քեռի նահապետը։

— Իսկ իմ սիրտը չի՝ սխալվի, — հարցրեց Գայանեն՝ շարաձճի ժպտալով։

Քեռի նահապետն ու նուբարը զարմացած նայեցին նրան։ Քեռին ուրախացած նկատեց։

— Իմ Գայանե հարսիկ համարձակ ի...

— Էղպես լավ ի, — ավելացրեց քեռակին նուբարը։

Մի քանի օր մնացինք գյուղում։ Ժիրայրի ու Շուշիկի հետ զրոսնում էինք խնձորի այգիներում, բարձրանում էինք գյուղի վերևի ժայռերի կողմը։ Ժիրայրն ու Շուշիկը սիրում էին իրար, փայփայում էին միմյանց, շքաշվելով իմ ու Գայանեի ներկայությունից։ Ժիրայրն ընտրվել էր կոմերիտմիության շրջկոմի քարտուղար։ Իր հասակի համար՝ շատ լուրջ էր բընավորությունը, քիչ էր խոսում, բայց դեմքին, աշքերի մեջ ժպիտ կար։ Վախենում էր հոր առողջության համար, աշխատանիքից ամեն օր տուն էր գալիս, վագելով ու գտնելով քեռի նահապետին՝ հարցնում էր։

— Ինչպես ես այսօր, հայրիկ...

— Ապրես, Ժիրայր, լավ եմ, — պատասխանում էր հայրը, — շատ մի անհանգստացի, տղա, դու գործին նայի...

Երբեմն այցելության էր գալիս մեր բարեկամ բժիշկը։ Դեղատումս էր գրում թե չէ, Ժիրայրը վերցնում ու թուզում էր

գուրսա: Եթե շուշը շրջանային կենտրոնի դեղատանը չէր լինում, ալանում էր Երևան ու շնչակտուր վերադառնում էր.

— Բերեցի դեղդ, սիրելի հայրիկ...

— Աշխարհքին սիրելի էլնես դու, իմ պատվական զավակ, — հուզված ասում էր քեռի Նահապետը ու, մորս դիմելով, ավելացնում էր, — Ժիրայրի բնություն նուբարինն ի...»

Քեռուս ու նրա կնոջ օրհնությունն առնելով՝ վերադարձանք Երևան: Մեզ ճամփա դնելիս քեռի Նահապետը համբուրեց ինձ, ապա Գայանեի գլուխն ու ճակատը:

— Հուս իջնի Ափրոյի հոգուն, լուր կհասնի նրան և հող իր վլրեն կթեթենա...

Վերադարձանք Երևան: Աշխատանք, հոգսեր, երազներ, ծրագրեր: Օրերը թոշում էին, ամիսները սուրալով անցնում: Միայն մայրս էր ձանձրանում ու ամեն անգամ, երկու-երեք շաբաթը մեկ, դիմում էր մեզ՝ խնդրելով:

— Նորայր, Գայանե, կասեմ՝ երթամ նահապետի ու նուբարի կողմ, տեսնեմ, ի՞նչ կանեն...

Ու գնում, մեկ-երկու շաբաթից վերադառնում էր առատ տեղեկություններով.

— Շուշիկ երկու հոգով ի... Սովինար աղջիկ ի բերե... Ժիրայրի պաշտոն բարձրացեր ի, կասեն հիմա կուսակցական զեկավար ի... Քավոր Մովսես ծանր հիվանդ ի... Նահապետ շատ լավ երազ էր տեսեր քո և Գայանեի վրեն, կասեր պիտի մանչ ունենան, ուրախացեր էր... Նուբար նմանապես կկարծի, որ պիտի մանչ ունենանք...

Վերադառնալուց հետո դեռ ամիսը շրջացած, կրկին գնում էր եղբոր մոտ, շաբաթներ հետո վերադառնում էր, որ դարձյալ ասի.

— Նորայր շան, Նահապետ մեզի կսպասի...

Ամիսներով գյուղ շգնաց մայրս միայն այն ժամանակ, երբ իմացավ, որ Գայանեն հղի է:

— Իմ հարսին մենակ շեմ թողնի, — ասում էր, — Ժիրայրին կամ Մովինարին նամակ գրեք, թող Նահապետին հայտնեն... Շատ կուրախանա...

Ամբողջ ձմեռվա ընթացքում ինձ կամ Գայանեին ստի-

պում էր նամակներ գրել մեկ ժիրայրին, մեկ Շովինարին: Ժիրայրը հիմա աշխատում էր կուսակցական շրջկոմում և մեկներկու ամիսը մի անգամ քաղաք էր գալիս: Ինչքա՞ն հարցուփորձ էր անում մայրս, ստիպում էր իր բոլոր հարցերին պատասխանել, ժամերով ուշացնում էր:

Գարնանը գյուղից հեռագիր ստացանք, որ Շուշիկը տղաէ ունեցել: Մի քանի օր հետո՝ Գայանեին էլ հիվանդանոց տարանք: Մենք էլ աղջիկ ունեցանք: Նոր էր տուն վերադարձել Գայանեն՝ մեր նորածին դստեր հետ, որ Արագածի լանջի այն գյուղից ժիրայրը հեռախոսով հայտնեց, թե քեզի նահապետը մեզ բոլորիս կանչում է թոռան անվանակոչությանը:

Մեր դստեր բարուրը գրկած, մորս հետ մեքենայով սլացանք գյուղ: Ներկայացանք քեզի նահապետին: Հիվանդացել, դարձյալ անկողին էր ընկել: Համբուրեց Գայանեի գլուխը, իմ աշքերը:

— Վնա՞ս չունի, նորայր ջան, մի տիրեք, աղջիկն էլ լավի, հետո էլ տղա կէնի...

Մեր աղջկան ու ժիրայրի տղային իրար կողքի էինք դնում: Նման էին իրար:

— Կասես ջկիկ էլնեն,— ասում էր քեռակին նուրարն ու համբուրում էր մեկ Գայանեին, մեկ Շուշիկին: Ժիրայրի տղայի անունը դրինք նահապետ, իմ աղջկա անունը՝ Անթառամ: Անուններն առաջարկողը ժիրայրը եղավ:

— Է՛, նահապետ լա՞վ անուն ի, — հարցնում էր քեզի նահապետը:

— Ամենալավ անունն է, հայրիկ, — ասում էր ժիրայրը:

— Ճշմարիտ կասես, ժիրայր:

— Ճշմարիտ է, սիրելի հայրիկ...

— Ապրե՞ս, ժիրայր, ապրե՞ս: Քո սրտեն էտա սեր ու բարություն անպակաս էլնեն հավիտենից հավիտյան...

Քեզի նահապետի ձայնը դողաց, աշքերում արտասուրի շիթեր շողացին, շուրթերը դողդոջ շշնչացին:

— Աշխարհքեն է՛լ ուրիշ խնդիրք շունեմ: Իմ նպատակ

կատարվեց: Հիմա ժամանակն ի, որ երթամ՝ Ափրոյին պատմեմ...

— Հայրի՝ կ,— ձայն տվեց Ժիրայրը, — ի՞նչ բաներ ես ասում, հայրիկ...

Քեռի նահապետը սառը ժպտաց:

— Դու հանգիստ մնա, Ժիրայր: Ինչ որ կասեմ, բնական ի, բնության օրենք ի: Մոտեցեք ընձի, կխնդրեմ...

Քոլորս մոտեցանք:

— Հիմի խնդրեմ, որ լսեք իմ պատվիրանք, — շարունակեց նա, — եթե կուզեք իմ հիշատակ հարգեք՝ իմ պատվիրանքներ պիտի կատարեք: Կինդրեմ, որ ոչ մեկդ լաց չէլնեք, երբ որ ես վախճանվեմ: Ես չեմ մեռնի, ես մոմի պես վառվա և հիմա կսպառվեմ, կվախճանվեմ... Ոչ մեկդ լաց չէլնեք: Շատ ենք լացեր, բավական ի, թող լացից շկուրանանք: Լույս լավ վառեք, որ բոլորիդ տիսնամ...

Ավելի մեծ մոմանոց լամպ վառեցինք: Քեռի նահապետը շշնչաց.

— Լավ ի, լույս պայծառ ի...

Լուրն արդեն տարածվել էր գյուղում, որ նահապետը մեռնում է: Հավաքվել էին նրա տան առաջ տղամարդ ու կին, ծեր ու ջահել: Լուր, ցածրածայն խոսում էին: Մեկն ու մեկը երբեմն աննկատ ներս էր մտնում, ականջ էր դնում մեռնողի խոսքերին ու, աննկատ դուրս գալով, լսածը ցածրածայն հաղորդում էր մյուսներին:

— Թող մոտենան ընձի հարսներն ու Ծովինար, — ասաց քեռի նահապետը:

Ծովինարը, Ծուշիկն ու Գայանեն մոտեցան:

Հերթով ձեռքը դնում էր գլուխներին ու արտասանում էր անունները:

— Ծովինարն ի, Ծուշանիկն ի, Գայանեն ի... Զեզի կմաղթեմ, որ ծլեք, ծաղկեք, զորանաք, շատ քաղցր պտուղներ տաք: Խնձորի ծառ էլնեք, արկից տաքություն առնեք, հողից սնունդ ու ջուր: Ու երբեք շշորանաք: Կմաղթեմ, որ մեր գերդաստան բազմացնեք, մայր Հայաստանի դառնաք: Մնաք բարով...

Ապա կանչեց ինձ ու Ժիրայրին: Երկուսով շոքեցինք նրա մահճակալի առջև, գլուխներս խոնարհելով նրա հայացքի տակ:

— Ձեր խելք ու գաղափար իմնից շատ ի, — ասաց մեզ, — ձեզի ի՞նչ պիտի ասեմ: Կցանկանամ՝ որ դուք և ձեր զավակներ էլ պատերազմ ու կոտորած շտիսնաք, խաղաղության մեջ ապրեք, կյանք բուրումնավետ պարտեզ էլնի ձեր համար և սեր ու համերաշխություն անպակաս էլնեն ձեր սրտերենտ եվ կցանկանամ, որ ժուկով, ժամանակով արժանանաք ձեր հայրերի երկրին, տիսնաք մեր Վանա ծով ու մեր Սիփանա սար, մեր Արծկե ու Արտամետ, մեր Վարագ ու Ախթամար...

Մայրս այդ խոսքերի վրա շկարողացավ զսպել իր հառաշանքը: Քեռի նահապետը հիմա էլ նրան ու քեռակին նուրարին կանչեց իր մոտ:

— Նուրար, — ավելի նվազող ձայնով արտասանեց կնոջ անունը, — ների ընձի, նուրար, որ պիտի երթամ: Մենակ շես մնա դու: Շնորհակալ եմ, նուրար: Ես չոր ծառ էի, դու եկար տաք անձրկի ու գարնան արկի պես, կյանք տվիր ընձի, իմ ճյուղեր ծաղկեցին: Շնորհակալ եմ... Հիմի իմ գերդաստան ու իմ տոհմ քեզի կհանձնեմ, նուրար: Եվ դրա համար իմ հոգին հանգիստ ի: Մնաս բարով: Եվ դու էլ մնաս բարով, Անթառամ, իմ քաղցր քուրիկի, անթառամ ծաղիկ: Ափրոյին բարե կանեմ քո ու նուրարի, նորայրի ու Ժիրայրի, Ծովինարի ու հարսների, պստիկ նահապետի ու պստիկ Անթառամի կողմից, կասեմ մի տիրի, Ափրո, մեր գերդաստաններ շեն կորսվեր, մեր տոհմեր առավել կմեծանան...

Ես չէի հիշում, որ քեռի նահապետը երբեք այդպես երկար խոսեր և այդպիսի խոսքերով դիմեր հարազատներին...

Զարմանալի հանգիստ էր, հիշողությունը՝ հստակ, խոսքը՝ կապակցված, տրամաբանական: Դեմքին իշել էր խաղաղավետ, երանելի մի արտահայտություն: Ես չէի կարող երեակայել, թե մարդը կարող է այդպես հանգիստ մեռնել...

Ավարտելով իր պատվիրանները՝ նա աշքերը դանդաղ փակեց և հազիվ լսելի ձայնով ինչ-որ խոսքեր շշնչաց... Զհակացանք: Տարակուսանքով նայեցինք իրար: Քեռակին նուրա-

ըր շտապ գուրս եկավ ու շուտ վերադարձավ՝ թաշկինակի մեջ կարմիր խնձորներ։ Նա էր միայն հասկացել, թե ինչ ասաց մեռնողը։

— Նահապետ Արտամետի խնձոր կուզի…

Խնձորները դրեց քեռի նահապետի դեմքի աջ ու ձախ կողմերում, բարձերի վրա։ Քեռի նահապետը կամաց, հանդարտիկ, աշքերը բացեց, մշուշու հայացքով ժաղտաց ու այս անգամ բոլորիս համար լսելի, բառերը պարզ արտասանելով, ասաց։

— Երկրի հոտ կառնեմ…

Այդ երեք բառը նրա վերջին խոսքերն էին։ Երանության արտահայտությունը դեմքին՝ կոպերը փակվեցին։

Տիրեց ծանր լրություն։ Լսվեց ինչ-որ մեկի հեծկլատոցը։

Ժիրայրը ետ դարձավ, կշտամբանքով լի հայացքով որոնեց, թե ով էր հոր նվիրական պատվիրանը խախտել։

Լուսամուտները բացեցինք։ Դրսում գարուն էր։ Ներս խուժեց ծաղկած խնձորենիների բույրը։

…Պայծառ, արևոտ օր էր։ Քեռի նահապետի դագաղը դրել էինք պարտեզում, իր ձեռքով տնկված խնձորենիների տակ։

Ծաղկած ճյուղերը խոնարհվել էին նրա դեմքին։

Գնալով ստվարանում էր բազմությունը։ Սերերն ու տարեկիցները, գլուխները խոնարհած՝ կանգնել էին դագաղի շուրջը, ջահել տղաներն ու աղջիկները, պատանիներն ու երեխաները գալիս էին՝ ամեն մեկի ձեռքին խնձորենու ծաղկած մի ճյուղք։

Այդ ճյուղերը նրանք պոկել էին այն խնձորենիներից, որ տնկել էր նահապետը նրանց ծննդյան օրերին՝ ամեն մեկի տան առջև։ Ժիրայրն ու Շուշիկը, Շովինարն ու Անդրանիկը, որ սասունցի Միրոյի թոռն էր, կանգնել էին քեռի նահապետի գլխի աջ ու ձախ կողմերում, ձեռքերին՝ իրենց երեխաները։ Մինչև դագաղը վերցնելու ժամը եկան մի քանի հարյուր ջահել, պատանի ու դեռ թոթովել շիմացող մանուկներ՝ մի ձեռքով մայրերի ձեռքից, մյուսով խնձորենու ծաղկած ճյուղեր բռնած։ Նրանց մեջ կային զորացրված զինվորներ, պետական

պաշտոնյաներ, ուսուցիչներ, գյուղատնտեսներ, այգեպաններ, որ եկել էին շրջանային կենտրոնից ու մայրաքաղաքից:

Շատերը գալիս էին, իրենց զավակների հետ, և հոր ու մոր և որդիների ծեռքերին՝ խնձորենու ծաղկած ճյուղեր:

Բոլորը, բոլորը արտամետցի այգեպան նահապետի սանիկներն էին, մի ամբողջ գունդ, մի քանի սերունդ:

— Երնե՞կ ամեն մարդ էդպես ապրեր ու էդպես մեռներ, — ասաց հարյուրամյա քավոր Մովսեսը, դողդոջուն, ծերունական ձայնով:

— Երնե՞կ քըզի, երանելի նահապետ, — ավելացրեց խընուացի Ավոն:

— Ինչ որ ուներ՝ թողեց երկրի վրա, — ավելացրեց ծերունի Մովսեսը, — իր հետ երկինք տարավ մենակ իր մաքուր, արդար հոգին...

Թափորը նահապետի տնից ձգվում էր դեպի գերեզմանոց: Պայծառ օր էր, երկնքից լույս ու ջերմություն էր թափում երկրի վրա: Թվում էր, թե հսկայական, ծաղկած մի այգի է շարժվում տեղից՝ տարածվելու ամբողջ աշխարհով մեկ...

1964, փետրվար-մարտ

Լևակերտ